

Юсуфшоҳи Яъқубшоҳ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

(Ибтидои асрҳои миёна)

Синфи 6

Китоби дарсӣ барои
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри IV

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2022

ТДУ (УДК) 373. 167. 1 (072)
ТКБ (ББК) 63.3 (2 Тоҷик) Я 73 + 74.263.1
Я-95

Я-95. Юсуфшоҳи Яъқубшоҳ. **Таърихи халқи тоҷик (Ибтидои асрҳои миёна).** Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: Маориф, 2022. – 232 саҳ.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда низ ин китоб ҳамин гуна зебову орошта ба дасти додари хоҳарони шумо бирасад ва онҳо ҳам аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN: 978-99947-1-554-1
Моликияти давлат

© «Маориф» 2022

ПЕШГУФТОР

Таърихи ибтидои асрҳои миёна аз асри III то асри VIII милодно дар бар мегирад. Дар таърихи халқи тоҷикон ин давраҳо дигаргунӣҳои муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба амал омадаанд.

1. Аввалан, дар ин давра ҷомеаи ғуломдорӣ ба ҷомеаи деҳқонӣ (феодалӣ) иваз мешавад. Сабабаш он буд, ки дар тӯли мавҷудияти бисёрасраи худ дар ҷомеаи ғуломдорӣ номувофиқҳои зиёде дар сохтори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вуҷуд омада, муқобили яқдигар амал мекарданд ва бо мурури замон сохти навро ба вуҷуд оварданд. Сохти деҳқонӣ аз ҳар ҷиҳат нисбат ба ғуломдорӣ беҳтар ва пешқадамтар буд.

Барои чӣ мо сохти деҳқонӣ меҷӯем? Дар таърихи замони шӯравӣ ин давра ва сохторро феодалӣ мегуфтанд. Вожаи феодалӣ аз забони латинӣ гирифта шуда, маънояш дорандаи замин, об, пул, мол (чорво) ва ғайра мебошад. Дар таърихи Аврупои Ғарбӣ (Олмон, Фаронса ва Англия) дорандаи заминро феодал мегуфтанд, ки ба хизматчиён, хусусан ҳарбиён, тухфа мешуд ва он меросӣ аз насл ба насл мегузашт.

Мардуми тоҷик-ориёно дар ибтидои асрҳои миёна табақаи заминдор, давлатмандони бузургро деҳқон меномиданд. Деҳқонон замини зиёд, деҳаҳо, рамаи чорпо ва обу конҳо доштанд. Деҳаҳо бо одамонаш дар ихтиёри деҳқон буданд ва ба манфиати он кор мекарданд. Яъне деҳқони ибтидои асрҳои миёна мафҳуми пурраи истилоҳи «феодал»-и аврупоиро ифода мекунад. Калимаи «деҳқон» ба маънои ашроф, ориёинаҷод, шоҳзода, тоҷик низ истифода шудааст. Масалан, устод Фирдавӣ меғӯяд:

*Зи гуфтори деҳқон кунун дoston
Битайвандам аз гуфтаи бoston.*

Дар ин мисраҳо деҳқон ба маънои этникӣ – халқ, миллат ва тоҷик омадааст. Яъне дoston аз таърихи шоҳон дар назар дошта шудааст.

Ҳамин тавр, мо ба ҷойи вожаи «феодал» калимаи дар забони тоҷик маълум – деҳқонро истифода мекунем. Дар ивази вожаи деҳқони кунунӣ калимаи кишоварз истифода мешавад.

Дар таърихи Аврупо (дар Рум) сохти ғуломдорӣ дар асри V милодӣ бар асари шӯришҳои бисёрасра ва ҳуҷуми қабилаҳои гуногун аз шарқ шимол барҳам хӯрд.

2. Дар Тоҷикзамин (Ориёзамин) сохти ғуломдорӣ дар натиҷаи суст шудани ҳукумати марказӣ ва аз итоати вай баромадани

вилоятҳо ва мустақил шудани онҳо барҳам хӯрд. Яъне вилоятҳои бузург охиста-охиста аз итоати ҳукумати марказӣ баромада, худро мустақил эълон карда, сабаби барҳам хӯрдани давлати ғуломдорӣ Портҳо – Ашкониён дар Тоҷикзамини Фарбӣ шуданд. Дар вилоятҳои ҷудошуда ғуломон озод буданд, қувваҳои асосии истехсолиро кишоварзони озод ташкил менамуданд. Ҳамин тавр, дар таърихи мо бо роҳи осоишта аз асри III милодӣ сохти ғуломдорӣ ба деҳқонӣ иваз шудааст.

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ, ки ба он вилоятҳои Фарғона, Ҳафт-рӯд, Кошғару Хутан, Зобулу Кобул, Чоч, Истравшан, Суғд, Бохтар, Марв ва Хоразм дохил мешуданд, дар асри II пеш аз милод ба ҷойи давлати ғуломдорӣ Юнону Бохтар империяи Кушониён барқарор гардид. Кушониён аз кӯчиёни озоди сахронавард иборат буданд ва ба сохти ғуломдорӣ хеле кам ошно буданд. Замин дар дасти кишоварзони озод буд ва дар дохили давлати Кушониён сохтори кишоварзони озод охиста-охиста аз унсурҳои ғуломдорӣ классикӣ дур шуда, ба ҷомеаи деҳқонӣ-феодалӣ мегузарад. Бояд арз кард, ки шакли ғуломдорӣ классикии Рум ва Юнон дар Ориёзамин набуд ва юнониён онро ҷорӣ карда натавонишанд.

Ҳамин тавр, дар асри III милод сохти ғуломдорӣ дар натиҷаи инкишофи қувваҳои истехсолӣ ва номутобик шудани сохти иҷтимоӣ ба деҳқонӣ иваз мешавад. Ин яке аз хусусиятҳои таърихии халқҳои Шарқ, аз ҷумла халқи тоҷик, мебошад.

Бояд тазаққур дод, ки бештари халқҳои ҷаҳон сохти ҷомеаи ғуломдориро аз сар нагузаронидаанд. Онҳо бевосита аз ҷомеаи ибтидоӣ ба ҷомеаи синфӣ – деҳқонӣ-феодалӣ гузаштаанд.

Сохтори ҷамъияти ғуломдориро танҳо халқҳои қадимтарини ҷаҳон: мисриёни қадим, бобулиён, юнониён, румиён ва тоҷикон-эронӣ аз сар гузаронида, дар тамаддуни башарӣ ҳиссагузори кардаанд.

Бисёр халқҳои Африқо (сиёхпӯстон) ва Австралия аз сохти ҷомеаи ибтидоӣ ба замони мо омадаанд. Инак, халқи тоҷик дар Осиеи Марказӣ ягона халқест, ки сохторҳои иҷтимоии ҷомеаи ибтидоӣ, ғуломдорӣ ва деҳқониро (феодалӣ) аз сар гузаронида, ба тамаддун ва фарҳанги Осиеи Марказӣ ва ҷаҳон ҳиссагузори кардааст.

Яке аз хусусиятҳои ҷомеаи деҳқонӣ он аст, ки дар ин сохтор намудҳои гуногуни заминдорӣ пайдо мешаванд. Деҳқон охиста-охиста соҳиби заминҳо ва деҳаҳо шуда, мардум ба ӯ ба ҳайси муздур қор мекарданд.

Дигар вижагии таърихии халқҳои ориёнаҷод он аст, ки дар ин давра ба ивази номи ориёӣ этноними тоҷик пайдо мешавад.

Дар натиҷаи истилои араб тоҷикон истиклолияти худро аз даст медиҳанд. Тамоми Тоҷикзамин ба дасти тозиён гирифта мегардад. Ба ҷойи дини аҷлодӣ мо – маздаёсно ислом ҷорӣ мешавад. Ба забони тоҷикӣ-дарӣ ба воситаи дини ислом вожаҳои арабӣ ворид мешаванд.

Шогирдони синфи 6-ум ба омӯхтани таърихи асрҳои III–VIII милодӣ халқу ватани худ шуруъ менамоянд. Дар ин давра дар Тоҷикзамини Фарбӣ империяи бузурги сулолаи Сосониён аз асри сеюми мелодӣ ҳукм ронда, дар таърихи халқу ватани мо нақши муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ доштааст. Масалан, дар замони Сосониён китоби муқаддаси «Авесто», ки дар даврони Искандари Мақдунӣ сӯзонда шуда буд, дар асоси дафтарҳои боқимонда ва аз даҳони мубадон китобат мешавад.

Сосониён худро ворисони империяи бузурги Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва барои ободонӣ ва рушди таърихи фарҳанг корҳои зиёде анҷом медиҳанд. Онҳо аз худ осори зиёди ҳаттӣ, меъморӣ ва моддӣ мерос гузоштанд, ки мо дар асоси омӯхтани онҳо таърихи замони Сосониёнро барқарор менамоем. Замони Сосониён замони шукуфоии илму фарҳанг ва тамаддуни миллии мо буд.

Дар қисмати Тоҷикзамини Шарқӣ ба ҷойи давлати бузурги Кушониён сулолаи Ҳайтолиён сари қудрат меояд. Сохти давлатдорӣ тоҷикони шарқӣ – Кушониён ва баъдтар Ҳайтолиён нисбат ба Сосониён содатар буд. Ҳам Кушониён ва ҳам Ҳайтолиён аз кӯчиёни тӯронӣ буданд ва аз ҷиҳати фарҳангу тамаддун нисбат ба Сосониён як дараҷа паст меистоданд, вале бо ориёӣён ҳамнаҷод ва ҳамтабор буданд. Дудмонҳои кушонӣ ва ҳайтолиӣ сарзаминҳои Суғд, Бохтар, Хоразм, Фарғона ва ғайраро ба тасарруфи худ дароварда буданд, ки аз қадимулайём марказҳои фарҳангии ориёнаҷодон ба ҳисоб ме рафтанд. Суғд, Хоразм, Бохтар ҳатту алифбои худро доштанд, ки аз ҳатту алифбои паҳлавӣ-сосонӣ андаке фарқ мекард. Аммо дину оин, фарҳанг, сохтори давлативу иҷтимоии ҳамаи тоҷикон, аз халиҷи Форс то марзи Чин, қариб як хел буд. «Авесто» барои ҳамаи тоҷикон китоби муқаддаси мазҳабӣ ҳисоб мешуд.

Дар таърихи халқи тоҷики замони Шӯравӣ дар бораи хоразмиён, суғдиҳо ва бохтариён чунин маълумот овардаанд, ки гуё ҳар қадоми онҳо халқи алоҳида буданд, аммо ин тавр нест. Вожаҳои Хоразм, Форс, Суғд ва Бохтар номҳои ҷуғрофӣ мебошанд ва этноним шуда наметавонанд. Номи этникии ҳамаи халқҳои зикршуда дар гузашта ориёӣ ва минбаъд тоҷик аст.

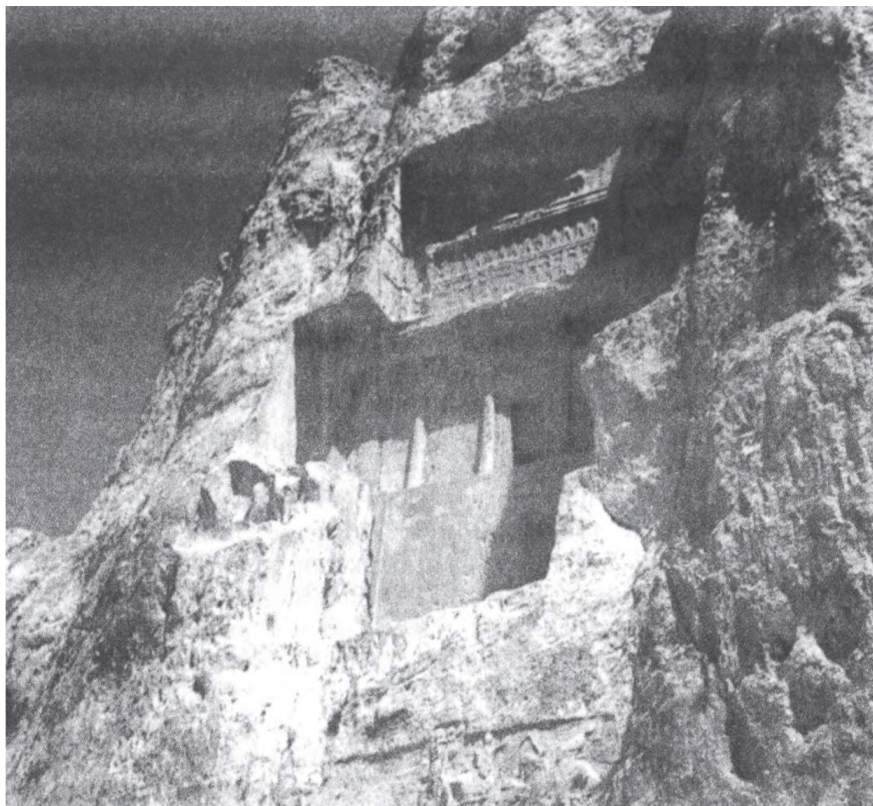
БОБИ I. ТОЧИҚЗАМИНИ ҒАРБӢ (ЭРОНИ ҒАРБӢ) ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

§ 1. ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Асосгузори империяи бузурги Сосониён аз вилояти Порс буда, яке аз дудмонҳои қадим ба ҳисоб мерафтанд. Маркази Порт шаҳри Истаҳр ва Сосон мубади мубадони ибодатгоҳи Ноҳид буд.

Порс яке аз вилоятҳои бузурги ориёинишин ба шумор мерафт ва ҷӣ тавре дар таърихи синфи 5-ум хондаед, сулолаи Ҳахоманишиён низ аз ин вилоят буд. Дар замони истилои Искандари Мақдунӣ ин сарзамин хароб шуд, аммо дар давраи ҳукмронии Селевкиён Порс нисбатан мустақилияти сиёсӣ ба даст оварда, сарварони он аз сулолаи Барзангиён худро шох эълон карданд. Дар давраи ҳукмронии Ашкониён вилояти Порс ба онҳо итоат мекард, аммо шоҳони он аз номи худ сиккаҳо мебароварданд, ки мувофиқи анъанаи ориёӣ дар болои онҳо мичмари оташ ва яке аз эзидҳои авестой бо симои Ахурамаздо сабт шуда буд.

Дар аввали асри III милодӣ Бобак – писари Сосон ба духтари шох Говзачеҳр хонадор шуда, подшоҳро кушта, тахтро соҳиб мешавад. Вай аз султшавии дарбори шоҳони ашконӣ истифода намуда, ба вилояти Кирмон ҳучум оварда, онро мутеи худ соҳт ва Ардашерро он ҷо ҳоким кард. Баъд ба Хузистон, Уммон, Исфохон лашкар кашид ва онҳоро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Соли 222-юм баъди марги Бобак писараш Ардашер ба тахти шоҳӣ менишинад. Ардашер аз султшавии ҳукумати Ашкониён истифода бурда, соли 223-юм бо ёрии баъзе сарварони вилоятҳои атроф, ки аз сиёсати Ашкониён норизо буданд, ба муқобили шоҳаншоҳ Артабони V лашкар мекашад ва дар ҷанги шаҳри Ҳурмузгон бар Ашкониён ғолиб меояд ва Артабони V-ро мекушад. Ҳамин тавр, ҳукмронии зиёда аз 400-солаи Ашкониён (Портҳо) ба поён мерасад ва давлатдории Сосониён шурӯъ мешавад. Соли 227-ум Ардашерро шоҳаншоҳ эълон мекунад ва ӯ то соли 241-ум ҳукм меронад.

Расми 1. *Оромгоҳи Ардашери I*

Сабабҳои ғалабаи Ардашер бар Артабони V. Яке аз сабабҳои ба осонӣ ғолиб омадани лашкари Ардашер бар Артабони V он буд, ки дар солҳои охири ҳукмронии ин хонадон ҳокимияти марказӣ хеле суст шуда буд. Мамлакат ба 240 хушатр тақсим шуда, аксари онҳо ба ҳукумати марказӣ иттиҳад надоштанд ва андоз намесупориданд. Артабони V кӯшиши зиёд кард, ки мамлакатро муттаҳид намояд, аммо барои ин корро амалӣ сохтан, мебоист бо бисёр хушатрҳо ҷангад, лекин қувваи лозима надошт ва вақт ҳам кам монда буд.

Ардашер, ки душмани деринаи Ашкониён буд, дар муддати кӯтоҳ тавонист қувваҳои зидди портҳоро ҷамъ намояд ва империяи онҳоро аз байн барад. Ардашер дар ду соли баъди марги Артабони V тамоми Тоҷикзамини Фарбиро ба тасарруфи худ

даровард, ба гайр аз Арманистон ва Гурчистон, ки муваққатан мустақил монданд. Ардашер пас аз соли 234-ум ба муқобили Рум лашкар кашид ва Нисибину Ҳарронро гирифт. Румиҳо бо сарвари императори худ Александр Север ҳуҷуми форсхоро боздоштанд. Ардашер ба Арманистон рафта, бо шоҳи он Хусрав чангид ва ин кишварро ба мамлакати худ ҳамроҳ намуд. Баъд барои дар ниҳоди мардум хиссиёти ватанхоширо ба вучуд овардан, ба гирд овардани китоби «Авесто», обод намудани оташкадаҳои хомӯшшуда пардохт, мугонро навозиш кард. Мазҳаби зардуштиро дини расмии давлати худ эълон намуд. Мубадӣ ба яке аз вазифаҳои баландтарини давлатӣ таъдил ёфт. Тарафдорони Ашкониёнро кушт ва хонаводаи онҳоро нобуд сохт. Бисёр мардум, аз ҷумла шоҳзодагони ашконӣ, таъқиб диданд ва ба Тоҷикзамини Шарқӣ фирор намуданд.

Дар муддати кӯтоҳ Ардашер сарҳади давлати худро то Ҳироту Марв расонид ва шаҳри Тайсафунро бо номи Бехарташир маркази давлати худ эълон кард.

Ардашер мехост дар шарқ бо Ҳинду Чин ва дар ғарб бо Миср, баҳри Миёназамин ва Осиёи Сағирӯ Аврупо роҳҳои савдо дошта бошад, аммо ба ин амал дар ғарб Рум ва дар шарқ Кушониён ҳалал мерасониданд.

Ардашер бо Рум шартномаи дӯстӣ баста, ба муқобили Кушониён лашкар кашид, вилоятҳои Зобулу Кобулро ба даст оварда, ба Ҳиндустон ва Чин равобити савдо барқарор кард.

Сосониён худро ворисони давлати Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва мехостанд ба монанди онҳо бузургу тавоно бошанд. Бинобар ин ба императори Рум мактуб навишта, аз ӯ озод намудани сарзаминҳои Осиёи Хурд ва Наздикро дархост намуданд. Императори Рум фиристодаҳои Ардашерро ҳабс карда, ба муқобили давлати Сосониён лашкар мекашад.

Расми 2. Сиккаҳои Ардашери I

Ардашер ҳамлаи румиёро гардонда, Арманистон ва Сурияро ба хоки худ ҳамроҳ намуд ва худро шоҳаншоҳи Эрон ва ғайри Эрон эълон кард.

Ислоҳоти Ардашер. Ардашер барои мустаҳкам намудани давлат як қатор чораҳо андешид:

1. Ба тартиб даровардани дараҷаи мансабдорӣ дар мамлакат ва дарбор.
2. Ба хирбади хирбадон Тансар фармуд, ки китоби «Авесторо гирд оварда, китобат намояд.
3. Дини расмии давлати Сосониён ва мардуми Эронро маздаёсно ва Зардуштро пайғамбари он эълон намуд.
4. Таксими аҳоли ба табақот ва дараҷабандии кормандони идораҳо.
5. Ташкил ва таъмини амнияти мамлакат.
6. Аз нав зинда намудани шухрати Дориюши аввал.
7. Пешгирӣ намудани корҳои ғайриахлоқӣ.
8. Манъ намудани ҷазои дастбурӣ.
9. Ислоҳоти пулӣ ва ҳоказо (расми 2).

САВОЛҲО:

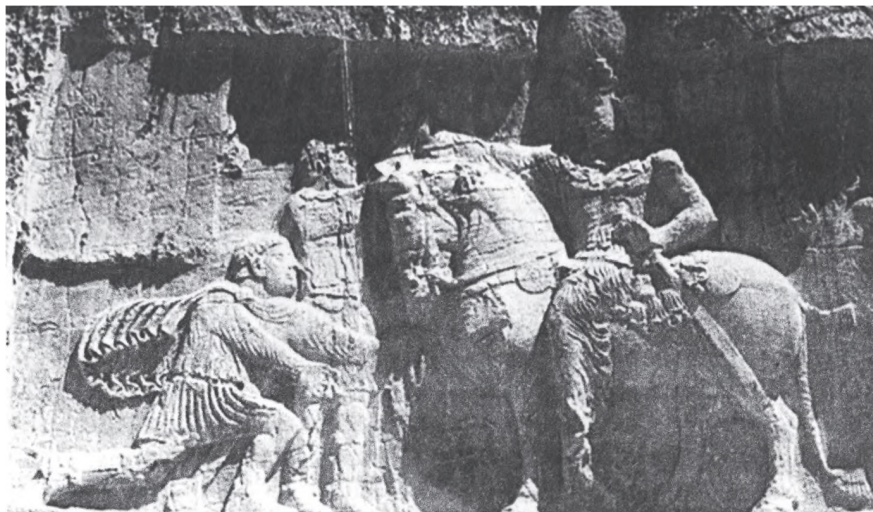
1. Ардашери Бобакон аз кадом сулола буд ва империяи Сосониёро чӣ гуна ташкил намуд?
2. Сабабҳои ғалабаи осони ӯ бар Артабони V дар чӣ буд?
3. Аҳаммияти ислоҳоти Ардашери чӣ тавр мефаҳмед?

§ 2. СИЁСАТИ БЕРУНИИ ПОДШОҲОНИ СОСОНИЙ ДАР АСРҲОИ III–IV (ҶАНГҲО БО РУМИЁН)

Ҷангҳои якум ва дуюми Шопури I бо румиён. Марзҳои шарқии давлати Сосониён дар ин давра ором буданд, аммо дар Фарб румиён Осиеи Сағир, Қафқоз, Сурия, Миср ва бахши зиёди Байнаннахрайнро дар даст доштанд, ки дар замони то ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ дар ихтиёри давлати Ҷаҳоманишиён буд. Барои ҳамин, ҷангу ҷидолҳои дар замони Ашкониён вучуддошта дар давраи Сосониён ҳам давом карданд. Ин ҷангҳо ҳеҷ тарафро ғолиби мутлақ насохтанд. Гоҳо румиҳо ва гоҳо Сосониён дастболо мешуданд. Дар ҳукмронии Ардашер ҷанг бо румиҳо ғолибро муайян накард, бинобар ин, вақте ки Шопури

I соли 241-ум ба тахт нишаст, дар дарбори румиён нооромиҳо пайдо шуда буданд. Шопур аз ин вазъият истифода бурда, ба забти мулкҳои Рум пардохт, аммо ба натиҷаи дилхоҳ ноил нашуд. Румиҳо Гордиенро император интихоб намуда, сипоҳи Шопурро шикаст дода, таъқибкунон ба пойтахти Сосониён – шаҳри Тайсафун расиданд, лекин дар вақти муҳосира дар байни лашкариёни Рум низоъ бархост ва Гордиенро куштанд. Ба ҷойи ӯ Филипп император шуд, ки бо Шопур сулҳ баста, Арманистон ва Байнаннахрайнро ба Эрон баргардонд.

Шопур соли 258-ум боз бо румиён ҷанг оғоз намуд, ки то соли 260-ум давом ёфт. Дар ин муддат лашкари Шопур маркази Сурия – шаҳри Антиохро хароб карда, дар назди Эдесс ба сипоҳи румиҳо зарбаи сахт зад. Император Валериянро бо қисми зиёди лашкариён асир гирифт. Шопур аз Осиёи Сағир ва дигар шаҳрҳои харобкардааш асирони зиёдро барои сохтмонҳои мамлақати худ овард (расми 3).

Расми 3. Дар ин расм галабаи Шопур бар императори Рум Валериян акс шудааст. Катибаи нақши Рустам

Ҳамроҳи асирон меъмрон, бинокорон, ҳунармандон ва донишмандони зиёде аз Рум оварда шуданд. Ӯ дар рӯди Корун сарбанде сохт, ки бо номи «Банди Қайсар» машҳур шуд.

Шопур дар вилояти Хузистон бинои Гунди Шопурро сохт, ки он чун маркази илмии пешазисломӣ маъруф гардид. Ӯ нисбат ба асирон ва вилоятҳои аз дасти румӣҳо гирифтаи худ бераҳмона рафтор мекард. Вай бештари мардуми бегунохро мекушт ва маҳалҳоро хароб менамуд. Аз ин сабаб ӯ нисбат ба худ кинаю адовати румиён ва дигаронро зиёд кард. Масалан, дар вақти забткориҳои Шопур дар Осиёи Сағир шоҳи Палмир барои ӯ тухфаҳои зиёд фиристод ва аз вай илтиҷо намуд, ки мамлакати Палмирро хароб накунад. Шопур тухфаҳоро ба об партофт ва сафиронро ба қатл расонд. Ин буд, ки шоҳи Палмир дар биёбон, дар роҳи лашкари Шопур камин гирифт ва вақте ки лашкари ташнаю хаста наздик омад, ногаҳон ба он хучум оварда, зарбаи ҳалокатовар зад ва бисёр ғанимати онҳоро азхуд кард. Аз ин шикасти Шопур румиён шердил шуда, ба хучуми қатъӣ гузаштанд. Онҳо дар замони ҳукмронии Ҳурмузи I, Баҳроми I, Баҳроми II ва Нарсӣ борҳо ба сарзамини Порс ворид шуда, харобиҳои зиёд оварданд. Дар замони ҳукмронии Нарсӣ (293–302) румиён порсҳоро маҷбур сохтанд, ки ба шартномаи вазнини пешниҳоднамудаи онҳо розӣ шаванд.

Мувофиқи ин шартнома, ки соли 298-ум бо номи «Сулҳи Нисибин» маълум аст, Сосониён бояд аз Арманистон, шимоли Байнаннаҳрайн ва боз панҷ вилояти дигари худ даст мекашиданд. Ин вилоятҳо ба тасарруфи Рум даромаданд, Шопури II баъди 40 соли сулҳномаи Нисибин соли 333-юм ҷангро бо Рум шурӯъ намуд. Дар ин ҷанг гоҳ ин тараф, гоҳ он тараф ғолиб меомад. Соли 363-юм императори Рум – Константин бо лашкари зиёд ба ҳудуди Порс даромада, қисмати Байнаннаҳрайнро гирифта, ба шаҳри Селевк наздик мешавад, аммо аз захми вазнин вафот мекунад. Императори нав Юлиан бо Шопури II сулҳ мебандад, ки мувофиқи он ҳамаи мулкҳои аздастрафта, мувофиқи сулҳномаи Нисибин, боз ба Сосониён баргардонда шуданд. Модари Шопури II шоҳдӯхтари кушонӣ буд.

Баъди сари Шопури II мубориза дар байни амалдорон барои ба шоҳ таъсир расонидан, шурӯъ мешавад ва дар як муддати кӯтоҳ се шоҳаншоҳ аз суйикасдҳо кушта мешаванд.

Соли 387-ум ба порсҳо муяссар гардид, ки бо Рум шартномаи манфиатнок имзо намоянд, ки мувофиқи он Арманистони Ғарбӣ ва Гурҷистони Ғарбӣ ба Рум, Арманистони Шарқӣ ва

Албанияву Қафқоз ба давлати Сосониён мегузаранд. Дар ибтидо дар ин ноҳияҳо ҳокимони маҳаллӣ сарварӣ менамуданд, аммо онҳо оҳиста-оҳиста ба шоҳзодагони Порс иваз карда шуда, ба ноҳияҳои Порс табдил меёбанд.

Шопури II (310–379) яке аз бузургтарин шоханшоҳони сулолаи Сосониён буд. Дар замони ӯ Порс яке аз пуриктидортарин давлатҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. Ӯ ҳафт сол дар марзҳои шарқӣ бо хиёниёну кушонӣён ҷангида, Кобулу Зобул ва водии Синдро гирифт ва марзи шарқиро то рӯди Ому расонид. Румиҳо дигар ба марзҳои шимолӣ ва ғарбӣ таҳдид намекарданд. Ғалабаҳои ин шоханшоҳ дар нақши Тоқи Бӯстон – дар танаи кӯҳ тасвир ёфтаанд. Ин шоханшоҳ дар нақши Тоқи Бӯстон – дар кӯҳ қанда шудаанд. Баъди Шопури Кабир, шоҳони ба тахт нишаста аз уҳдаи муҳофизати марзу буми Порс набаромаданд ва аз ин сустии онҳо Рум истифода бурда, Арманистонро аз Порс ҷудо сохт (расми 4).

Расми 4. Шопури II ва тисараш аз катибаи нақши Рачаб

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Шопури аввал аз насли модарӣ ба кадом хонадони шоҳони тоҷик хешовандӣ дошт?
2. Шопур кадом императори румиёро асир гирифт?
3. Шопури аввал аз қувваи асирон чӣ тавр истифода мекард?
4. Дар бораи ҷангҳои Шопури II бо румиён нақл намоед.

§ 3. СИЁСАТИ БЕРУНИИ СОСОНИЁН ДАР АСРИ V

Шоҳаншоҳ Яздигурди I (399–420) кӯшиши зиёд намуд, ки бо румиён бо сулҳу салоҳ зиндагӣ ба сар барад. Мувофиқи маслиҳати дучониба, Яздигурди I бо қайсари Рум сиёсати ба масеҳиён мадад расондан ва дар қорҳои динии онҳо даҳолат нақарданро пеш гирифта, амнияти берунии мамлақатро таъмин сохт. Мубадони зардуштӣ барои ин сиёсат Яздигурдро ба хиёнат ва насронипарастӣ гунаҳгор намуда, дар яке аз суйиқасдҳо ўро куштанд. Аммо бо вучуди норозигии мубадон, муносибати сулҳхоҳонаи Руму Порс тамоми асри V давом кард.

Лекин дар ин давра таҳдиди қабилаҳои кӯчӣ ба Рум ва Порс афзуд. Ҳар ду давлат бо маслиҳат ҳучумҳои саҳронавардонро рад мекарданд. Дар ин вақт сулолаи Кушониёни Бузургро Кидориён ва баъдтар Ҳайтолиён иваз карда, ба сарзаминҳои шарқии Порс таҳдид менамуданд. Кидориён ва Ҳайтолиён хешовандони наздики забонӣ ва наҷодии Кушониён буданд. Дар асри IV аввал хонадони Кидориён ва баъд Ҳайтолиён ба сари қудрат омада, империяҳои бузурги худро ташкил намуданд, ки ба он Бохтару Кобул то Синду Ҳинд, Хоразму Суғд, Фарғона, Кошғару Хутан ворид мешуданд. Онҳо ба Марву Ҳирот ҳучум намуда, харобиҳо меоварданд. Дар замони ҳукмронии Баҳроми Гӯр (421–438) марзҳои шарқии империя аз онҳо хуб муҳофизат мешуданд. Баҳром ба муқобили Руми Фарбӣ бародараш Меҳр Нарсиро фирисгод ва ў бисёр шаҳрҳои гирифт ва хироч бар онҳо ниҳод.

Дар замони Баҳроми Гӯр давлати Сосониён хеле ҷузур шуда буд. Ба империяи Сосониён Рум, Ҳинд ва Ҳайтолиён хироч меоданд. Дар баъзе вилоятҳои Кушониён сиккаҳои Кушону Сосониён бароварда мешуданд.

Подшоҳии Яздигурди II. Ў баъди падар соли 438-ум ба тахт нишаст ва хост, ки дини масеҳиро дар Арманистон бо зардуштӣ иваз наояд, то ки он аз Порс ҷудо нашавад. Сарварон дар Арманистон аз порсиён таъйин мешуданд ва ба қорҳои динии онҳо мубадон даҳолат мекарданд. Ин сиёсати Яздигурди II сабаби шӯриши арманиҳо бо сарвари Вардона Мадиканӣ гардид. Яздигурд, ки дар ҷанги Ҳайтолиён буд, бо шитоб ба Арманистон омад ва дар Оварайр ҷанги хунин байни сипоҳи Яздигурд ва Вардона дар гирифт. Дар натиҷаи он сарвари

сипохи арманиён – Вардона кушта шуд, раиси рӯхониён бо 10 нафар сарвар асир афтоданд ва оромӣ дар Арманистон барқарор гардид. Оташкадаҳо боз фурӯзон шуданд.

Дар замони Яздигурд дар Байнаннаҳрайн низ оташкадаҳо сохта шуда, дини зардуштӣ вусъат меёфт ва масеҳиён дини зардуштиро мепазирuftанд. Императори Рум аҳд намуд, ки дар марзи Порс истехкомҳо насозад ва хироч диҳад. Яздигурд соли 457-ум даргузашт ва ба ҷойи ӯ Хурмузи III подшоҳ шуд, аммо бародараш пеши Ҳайтолиён омад ва бо ёрии онҳо соли 459-ум тахтро соҳиб гардид.

Дар замони подшоҳии Фирӯз – писари Яздигурд хушксолиҳои пайдарпай ҳафт сол Порсро фаро гирифтанд, вале вай мамлакатро бо галлаи харида таъмин намуд ва талафоти ҷонӣ надод.

САВОЛҲО:

- 1. Сиёсати Яздигурди аввал нисбат ба румиён чӣ тавр буд?*
- 2. Дар бораи ҷанги Баҳроми Гӯр ва Ҳайтолиён нақл кунед.*
- 3. Подшоҳ Фирӯз барои пешгирӣ аз харобии мамлакат чӣ чораҳо андешид?*

§ 4. ҶУНБИШИ МАЗДАКИЁН

Кубод – писари Фирӯз аз соли 488-ум то соли 531-ум шоҳаншоҳи Порс буд. Дар асри V суръати деҳқонӣ шудани ҷомеа хеле меафзояд, бештари кишоварзон побанди заминдорони калон мешаванд. Андозҳои вазнин ва зиндагии гадоёнаи дехотиёни безамину камзамин норозигии мардумро зиёд менамояд ва онҳо ба шӯриш бармехезанд, ки сарвараш Маздак буд.

Ҳаракати Маздак ҳамаи сарзаминҳои Порсро аз соли 491-ум то 529-ум фаро мегирад. Маздак мубад буда, дар солҳои хушсолӣ тарафдори одамони гурусна ва беҳонаю дар мешавад ва ба давлатмандон муқобил мебарояд ва дар ғорату қуштори мардуми сарватманд иштирок менамояд.

Маздак меғуфт, ки давлатмандон аз ҳисоби дигарон ганиву доро шудаанд, бинобар ин, онҳо бояд ҳаққи мардумонро гардонида диҳанд. Ақидаи баробарии одамон ва умумӣ будани молу мулк ва занҳо аз дунёи қадим, аз ҷомеаи ибтидоӣ гирифта

шуда буд. Чунин умумият дар ҳамаи мардумони ҷаҳон дар ҷомеаи ибтидоӣ вучуд дошт.

Ҳаракати Маздак дар замони подшоҳии Кубод сар шуда буд. Кубод Маздакро мубади мубадон ва ҷонишини худ таъйин намуд ва дар тӯли чор сол ба ақидаи ӯ пайравӣ кард. Мардуми камбағал хонаю дар ва заминҳои давлатдоронро кашида мегирифтанд ва қасонеро, ки муқобилат нишон медоданд, мекуштанд. Тахмин карда мешавад, ки Кубод ба тарафи Маздак барои он гузашта буд, ки ба воситаи қувваи шӯришгарон давлатмандони саркаши замони худро кам намояд.

Соли 496-ум давлатмандони дарбор ва ҳарбиён сӯйқасд ташкил карда, Кубодро ба зиндон андохтанд ва ба ҷойи ӯ бародараш – Ҷомоспро шох таъйин намуданд.

Кубод аз зиндон гурехта, ба назди шоҳи Ҳайтолиён – Ахушнавоз меравад ва аз ӯ ёрӣ металабад. Ахушнавоз ба Кубод лашкар медиҳад ва Кубод соли 498–499-ум боз соҳиби тахту тоҷ мегардад. Кубод бо сарварони лашкар ва дарбору мамлакат ошӯи намуда, ба муқобили маздакиён муборизаро оғоз мекунад. Аслан, муборизаи зидди маздакиёнро писари шоҳ – Хусрав сарварӣ мекард. Ӯ ҳамаи сарварони ҳаракати Маздакро дар Тайсафун бо фиреб ҷамъ намуда, онҳоро ба қатл расонид. Худи Маздак низ қатл карда шуд. Қисми зиёди маздакиён ба Варорӯду Хуросон гурехтанд ва ин ҷо гурӯҳҳои худро ташкил намуданд.

Подшоҳии Хусрави I – Анӯшервон (531–579). Баъди вафоти Кубод писари ӯ (аз зани нишопуриаш) – Хусрави I, ки бо номи Анӯшервони Одил машҳур аст, ба тахти шоханшоҳӣ менишинад. Ҳаракати маздакиён қувваҳои марказгурези динӣ, ҳарбӣ ва деҳқониро суст намуд. Анӯшервон якҷанд ислохоти муҳимми давлатӣ гузаронид, ки мамлакатро мустаҳкам намуданд. Дар навбати аввал, маздакиёнро ба ҷазоҳои саҳт гирифтдор намуд ва мулкро аз онҳо осуда сохт.

Сохтори хирочро тағйир дод. Мувофиқи ин ислохот, хироч аз ҳар замин мувофиқи ҳосилнокии он аз даҳяк то сеяки ҳосилро ташкил менамуд. Мувофиқи ҳосилнокӣ аз дарахтони мевадор, зайтун ва ангур низ боҷ медоданд. Хирочи сарона аз мардони 20 то 50-сола гирифта мешуд.

Хусрави I ба хонаводаҳои кӯхнаи давлатманд, ки дар натиҷаи исёни Маздак хароб шуда буданд, ёрӣ расонид. Мамлакатро

ба чор бахш: Шимол, Чануб, Шарқ ва Ғарб тақсим намуд ва сарварони онҳо бо тартиб мансабҳои муайяноро мегирифтанд. Баъди шох дар идораи мамлакат вазир ҷойи дуҷумро ишғол мекард.

Сиёсати хориҷа дар асри VI. Соли 502-юм Кубод ба муқобили румиён ҷанг шурӯъ намуда, баъзе ҷойҳоро гирифта буд, аммо ин муваффақияти муваққатӣ буд ва Хусрави I ҷангро идома дод ва мехост ба баҳрҳои Миёназамин ва Охшиён–Сиёҳ роҳ кушояд. Соли 540-ум лашкари ӯ дар Сурия Антиохро сӯзонид, аҳолиашро асир гирифт. Дар назди Тайсафун шаҳре бо номи Антиохи Хусрав обод намуд ва қисме аз асиронро дар он муқимӣ кард. Ҷангҳо барои Арманистон ва Гурҷистон самарабахш набуданд, аммо Хусрав вилояти Яманро гирифта, соли 570-ум ба баҳри Миёназамин ва уқёнуси Ҳинд роҳ кушод.

Ҳучумҳои туркон дар солҳои 60–70-уми асри VI давлати бузурги Ҳайтолиёнро пора сохтанд. Сосониён дар торумор сохтани давлати Ҳайтолиён ба туркон кумак намуда, сарҳади шарқии худро то рӯди Ому оварданд.

Солҳои 588–590-ум туркон ба сарзамини Сосониён ҳучум оварданд. Ба ривояти муаррих Табарӣ, ҳокони турк бо 300 ҳазор сарбоз, 200 фили ҷангӣ ва 300 шери одамхӯр омада, Балхро гирифта буд. Ҳурмуз Баҳроми Чӯбиноро бо 12 ҳазор саворагони дорои таҷрибаи ҷангӣ ба муқобили ҳокон – Шоба мефиристад. Ин 12 ҳазор сарбози яккаҷинро худи Баҳром интиҳоб карда буд. Баҳроми Чӯбина бо роҳи Хуросон ба Ҳирот ва аз он ҷо ба Балх наздик мешавад.

Ҳокон бо 260 ҳазор лашкар ба ҳучум даромад, дар сафи пеш филон ва шерон буданд. Баҳром фармон дод, ки ҷашмони филонро тирборон намоянд ва шерон низ аз борони тир захмин шуданд. Пас Баҳром фармон дод, ки бо оташ онҳоро ба сӯйи лашкари Ҳокон гурезон намоянд.

Филон ва шерони захмин бо лашкари туркон даромехтанд ва беш аз 30 ҳазорро куштанд ва лашкариён рӯй ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Чӯбина аз ин вазъият истифода намуда, ба туркон ҳамла оварда, одамони бисёрро кушт. Ҳокон кушта ва хазинаи он ғанимати Баҳром шуд. Бисёр туркон гурехтанд ва қисми зиёд асир афтоданд.

Баҳром ғанимати зиёд ба даст овард, ки як бахшро ба шох Хурмуз, бахше ба лашкар ва бахше ба худ гирифт. Туркон ба Туркистон рафтанд ва дуҷумбора ҳучум оварданд ва боз шикаст хӯрданд. Обруйи Баҳром хеле баланд шуда буд ва ӯ Балхро мақоми худ интиҳоб кард, аммо баъди аз Хусрави Парвиз шикаст хӯрдан, ба назди ҳокон рафт ва он ҷо вафот намуд.

САВОЛҲО:

1. *Маздак кӣ буд ва чӣ меҳост?*
2. *Маздакиён кадом тартиботро ҷорӣ намудан меҳостанд?*
3. *Моҳияти иҷтимоии ҳаракати Маздак аз чӣ иборат буд?*
4. *Анӯшервон барои мустаҳкам намудани давлати худ чӣ ҷорабиниҳо гузаронид? Чаро ӯро одил номидаанд?*

БОБИ II.

ТОҶИКЗАМИНИ ҒАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ОХИРИН ПОДШОҶОНИ СОСОНИӢ

§ 5. ХУСРАВИ II МАЪРУФ БА ХУСРАВИ ПАРВИЗ

Хусрави Парвиз охириин шоҳи пуриқтидори сулолаи Сосониён буд. Вақте ки ӯ ба тахт нишаст, ба Баҳроми Чубина нома навишта, мансаби баландтаринро ба ӯ ваъда кард, аммо муросо нашуд ва кор ба чанг расид. Хусрав аз Баҳроми Чубина шикаст хӯрд ва ба Рум гурехт. Баҳром ба дарбор омада, тахтро соҳиб шуд. Хусрав аз румиён ёрӣ талабид ва бо кумаки онҳо боз тахтро гирифт.

Соли 602-юм дар Рум (Византия) табаддулоти давлатӣ ба амал омад ва хусури Хусрав – Маврикиро куштанд ва ба ҷойи вай Фокийро ба императорӣ расонданд. Хусрав бо баҳонаи хуни падарарӯси худро гирифтанд, соли 604-ум ба Рум лашкар кашид. Сипоҳи Сосониёнро лашкаркашони номӣ Шоҳин ва Шаҳрвараз сарварӣ менамуданд. Онҳо ғалабаи сипоҳи худро бар румиён бомуваффақият таъмин намуданд. Онҳо Арманистон, Байнаннаҳрайни Шимолиро бо Эдесса, Сурияро бо Антиоҳу Димишқ, Фаластинро бо Байтулмақаддас, Миср ва Осиёи Сағирро гирифта, ба маркази Рум таҳдид менамуданд.

Дар натиҷаи ҳучумҳои бисёрсола (604–626), беш аз 600 миллион дирҳам ба хазина даромад. Соли 625-ум дар хазинаи давлатӣ 1600 млн. дирҳам вучуд дошт, аммо ин пул дар хазина бе муомилот мехобид. Мамлакат дар натиҷаи чангҳои тӯлонӣ ва андозҳои гарон хеле хароб шуда буд. Баъдан императори Рум бо туркҳои Хазар сулҳ баста, ба муқобили Порс чанги шадида сар кард. Дар аввали соли 628-ум ӯ тамоми Қафқозро аз порсҳо озод намуда, ба Тайсафун наздик шуд. Дарбориён аз сиёсати Хусрави II норизо ба муқобили шоҳ суйиқасд ташкил намуда, ӯро сарнагун сохта, куштанд ва ба ҷойи вай писараш Ширӯяро ба тахт шинонданд. Ширӯя бо румиҳо сулҳ баста, тамоми сарзаминҳои ба дастовардаи падари худро аз даст дод. Ширӯя дар дарбор низ бисёр хешони довталаби тахтро кушт ва худаш низ баъди чанде фавтид.

Тахти Сосониён дар муддати чор сол 10 подшоҳро иваз намуд. Ҳар яке аз онҳо аз ҷониби гурӯҳе ба сари қудрат меомаданд ва аз тарафи гурӯҳи муқобиле фуру меафтаданд. Ва ниҳоят, сипаҳбади

Хуросон Рустам писари хурдии Хусрави II – Яздигурди III-ро ба тахти шоҳӣ нишонд, ки тамоми давраи подшоҳии ӯ (632–651) бо ҷангҳои зидди арабҳо гузашт. Баъди Хусрави Парвиз дар байни шоҳони сосонӣ шахси сиёсатмадору болаёқат пайдо нашуд.

Аз футуҳоти пайдарпайи Хусрав бар румиён на танҳо хазинаи шоҳӣ пур шуд, балки бисёр сарлашкарон, рӯҳониён, аёну ашроф сарвати зиёд гирд оварданд. Онҳо дар замони подшоҳии Парвиз барои ба сари қудрат омадан мубориза мебуданд. Майли марказгурезӣ ва ҳукмронии мустақилона дар байни ҳокимони вилоятҳо хеле афзуд. Парвиз солҳои охири подшоҳияшро танҳо бо айшу ишрат мегузаронд. Он назорате, ки дар замони Анӯшервон буд, дигар вучуд надошт.

Подшоҳии Қубод (с. 628 – 629). Қубод, вақте ки ба тахт нишаст, ба Рум сулҳ пешниҳод намуд. Сулҳ аз ҷониби румиҳо фавран пазируфта шуд, зеро ҷанги 27-сола ҳар ду тарафро бемадор карда буд. Мувофиқи ин шартнома ҳар ду тараф он ҷӣ, ки аз якдигар гирифта буданд, боз бармегардониданд. Сосониён салиберо, ки аз Байтулмақдас гирифта буданд ва қимати зиёде дошт, боз ба румиҳо доданд. Баргардонидани ин салибро румиён ҷашн гирифтанд.

Қубод барои афзудани нуфузи худ тартиботро, ки падараш дар дарбор ҷорӣ карда буд, бекор кард, маҳбусҳои сиёсиро озод сохта, ба онҳо меҳрубонӣ намуд. Ӯ ҳамаи бародарони худро кушт ва ҳудаш низ баъди ду соли ҳукмронӣ аз олам ҷашм пӯшид.

САВОЛҲО:

1. Замони шуқуфоии давлати Сосониён ба ҳукмронии кадом шоҳан-шоҳон рост омад?
2. Хусрави Парвиз кадом вилоятҳоро аз румиҳо гирифт?
3. Сабабҳои таназзули давлати Сосониён кадомҳоянд?

§ 6. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ҶОМЕАИ СОСОНИЁН

Сосониён дар тӯли зиёда аз 400 соли ҳукмронияшон дар сарзамини худ тамаддуни поябаланде офариданд. Онҳо худро давомдиҳандаи шоҳони вилояти Порс дониста, аз корнамоиҳои худ нақшу нигор, ҳайкалу навиштаҷоти зиёде боқӣ монданд, ки барои омӯхтани таърихи фарҳанги онҳо аҳаммияти калон доранд. Дар бораи сулолаи Сосониён муаррихони юнонӣ, румӣ, арманӣ ва ҷинӣ маълумоти нодире додаанд.

Дар боби тамаддуни замони Сосониён сарчашмаҳои хаттии паҳлавӣ ва ковишҳои бостонӣ аҳаммияти бузург доранд.

Қаламрави давлати Сосониён. Сосониён худро ворисони империяи Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва кӯшиш менамуданд, сарзаминҳоеро, ки гузаштагонашон – Ҳахоманишиён доштанд, боз ба даст оранд. Аммо ин ба онҳо муяссар нашуд. Сабаби асосии ҷангҳои тӯлонӣ ба Рум баргардонидани заминҳои замони Ҳахоманишиён буд.

Танҳо дар замони Хусрави Парвиз марзҳои ғарбӣ то андозае ба даврони Ҳахоманишиён расид, зеро Хусрави Парвиз ҳамаи Арманистон, Гурҷистон, Осиёи Хурд ва Мисрро гирифт, аммо баъди вафоти вай ин заминҳо боз ба дасти румиҳо гузаштанд.

Дар Шарқ Куруш ва Дориюши Кабир ҳамаи вилоятҳои Ориёи Шарқӣ, аз ҷумла Бохтар, Хоразм, Сугд, Фарғона ва Синдро ба давлати худ ҳамроҳ карда буданд. Аммо дар замони Сосониён марзи шарқӣ дар шимолу шарқ то Ому омада буд, аммо Хоразм итҳоат надошт, Бохтари Шимолӣ (Тахористон) дар дасти Ҳайтолиён буд. Аксари вилоятҳои шарқӣ баъди Ҳахоманишиён дигар ба давлати Ориёи Ғарбӣ дохил нашуданд.

Шоҳаншоҳ. Шоҳи ориёӣҳо худро шоҳи шоҳон меҳисобид ва даъвои шоҳии тамоми ҷаҳонро дошт. Шоҳони сосонӣ ин анъанаи Ҳахоманишиёнро идома доданд.

Ҳар шоҳ, вақте ки ба сари тахт меомад, бо урфияти хос тоҷгузорӣ мекард. Тоҷ аз тилло буд ва бо сангҳои киматбаҳо, аз қабилӣ ёқут, марворид, зумуррад ороиш меёфт. Тоҷро ҳар шоҳаншоҳ мувофиқи таъби худ тартиб меод. Дар болои сиккаҳои сосонӣ расми шоҳон бо тоҷи онҳо боқӣ мондаанд. Тоҷҳо хеле гуногун ва боҳашамат буданд. Шоҳаншоҳ ҳокими мутлақ буд (расми 5).

Дидани шоҳ барои аксарият манъ буд, қасе, ки ба дарбор барои суҳбат ба назди шоҳ меомад, шоҳ паси парда менишаст ва шахси омада дар масофаи муайяне истода суҳбат мекард. Шахсонеро, ки шоҳ қабул мекард, аз ҷониби дабирон озмуда мешуданд, то ки дар сару либос ва суҳанҳои онҳо нуксоне набошад. Дар назди пардаи ҳарир ҳоҷиб – хуррамбош ба суҳбат назорат менамуд. Дар толори қабулгоҳ дарбориён вобаста ба вазифа ва мақоми иҷтимоӣ ҷой мегирифтанд.

Расми 5. Намудҳои тоҷҳои шоҳони сасонӣ

Шоҳ дар рӯзҳои муайян олиморо қабул мекард ва баҳсу мунозираҳои илмӣ, динӣ ва ғайра баргузор мешуданд. То замони Анӯшервон дар ҳузури шоҳ дар суҳбатҳо танҳо Бузургфармондор (сарвазир) ва мубади мубадон иштирок доштанд. Дар замони Анӯшервон сарвазир, хонсолор, охурсолор, пуштибон, ошпаз, пешхидмат, дарбон, андарзбон (раиси ташрифот) ширкат мекарданд ва мутрибон дар маърақаҳои шоҳӣ лаҳнҳои муайянро месурӯданд. Русумоти қабули меҳмонон ва ғайра мувофиқ ба рутбаҳо ва мақомҳои иҷтимоӣ ҷараён мегирифт.

Табақот. Аҳоли ба ҷаҳор табақа тақсим буд:

1. Отурвон (рӯхониён).
2. Артишдорон (чанговарон).
3. Дабирон (қормандони идораҳои давлатӣ).
4. Астриӯшон ва хутухшон (кишоварзон, хунармандон ва савдогарон).

Ҳар табақа, дар навбати худ, ба ҷузъҳо тақсим мешуд. Масалан, табақаи чанговаронро иронсипахбад ва раиси дабиронро ирондабирпат, муғонро мубади мубадон, хирбади хирбадон ва ғайра меғуфтанд ва интиҳоб менамуданд.

Озодон – табақаи боло буданд, ки бештар ба он шоҳон дохил мешуданд ва маъмурияти давлат ба уҳдаи онҳо буд. Онҳо ҳуқуқ доштанд, чамъ шуда шоҳро аз қор сабуқдӯш қунанд ва ба ҷойи ӯ дигарро интиҳоб намоянд. Ба ин табақа фармондори бузург (вазири аъзам), мубади мубадон, ирондабирпат, сипахпат, востариӯшонпат (вазири молия) дохил мешуданд ва умури давлатро идора мекарданд. Ҳамаи қорҳо дар дасти фармондори бузург буд ва ӯ шахси наздиктарини шоҳ буд ва вайро аз вазӣ сиёсӣ ва хоричӣ ва дохилӣ оғоҳ менамуд. Баъдан ин вазифа вазир ном мегирад.

Дар рустоҳо мақоми деҳқонон баланд буд. Деҳқон маънои шоҳзода, сарвар, воломақомро дошт.

Ғайр аз ин, табақаҳои зерин: кишоварзон, тоҷирон, хунармандон, коргарони кироя ва ғуломон низ буданд. Ин табақаҳо ба давлатмандон, миёнаҳолон ва бенавоён тақсим мешуданд. Ҳатто дар байни ғуломон чанд дараҷа вучуд дошт, ба монанди ғуломи асир, ғуломи гаравгирифта, ғуломи дар натиҷаи қарз пайдошуда ва ғайра.

Се табақаи аввал аз ҳамаи андозҳо озод буданд. Ба табақаи шоҳаншоҳ, аҳли хонадони вай, сарони давлатҳои Арманистон, Гурҷистон, вилоятҳо, оилаҳои бузург, ки аз онҳо мансабдорон интихоб мешуданд, дохил буданд.

Ду намуни андоз: сарона ва андоз аз замин гирифта мешуд. Андози заминҳои обӣ аз лалмӣ фарқ дошт. Занон ва кӯдакон аз андоз озод буданд. Вазири молия Эрономор ном дошт. Сиккаҳо аз тилло, нуқра ва мис бароварда мешуданд.

Сиккаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти хориҷӣ бештар истифода мешуданд.

Соҳтори идорӣ. Идора намудани давлат дар замони Хусрави аввал ва Анӯшервон ба монанди Ҳахоманишиён буд, яъне мамлакат ба қисмҳои идоравӣ, маъмуриҷудо мешуд.

Вилоятҳои марзиро марзбонон идора мекарданд, онҳо сипоҳи муайян доштанд. Чор марзбон аҳаммияти бузург доштанд: марзбонони Арманистон, Хуросон, Ҳазарон ва Рум. Ин марзбонҳо дорои тахти нуқра буданд. Қасоне, ки аз хонаводаи салтанат буданд, лақаби шохӣ доштанд.

Анӯшервон тамоми давлати худро ба чаҳор бахш: Шимол, Шарқ, Ҷануб ва Ғарб тақсим кард ва сипоҳ низ ба чаҳор бахш: сипаҳбади шимол, жануб, ғарб ва шарқ тақсим шуда буд. Ҳар қадом ҷойи муайяноро ишғол менамуд. Сипаҳбади аввал подшоҳ ва ҷортои дигар ҷойҳои дуҷум, сеҷум, чаҳорум ва панҷумро ишғол мекарданд. Пеш мубади мубадон шахси дуҷум дар ҳукумат буд. Анӯшервон онро ба зинаи шашум фаровард. Ғайр аз дастаҳои саворон боз сипоҳи доимие аз сахронавардон ташкил намуда, дар Қафқоз ва Хуросон лангарҳои харбӣ амал менамуданд.

Вазорати сипоҳ, ҷопархона (почта), молиёт, сиккаҳо, адлия, имтиёз ва ғайра, нух девон бо муҳру дафтаре амал менамуданд. Тарзи идора намудани давлат аз поён то боло марказонида шуда буд. Ҳар идора соҳиби муҳр ва ҳуҷҷатҳои худ буд. Идораҳои дабирон ва додрасон хеле тараққӣ ёфта буданд ва дар ноҳияҳо дафтари идоравӣ доштанд.

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ шоҳони сосонӣ худро шоҳанишоҳ меномиданд?
2. Дар маҳфилҳои шоҳӣ ҷойгиришавии мақомоти давлатӣ чӣ таърифи мегуфтаанд?
3. Аз рӯи кадом хусусиятҳо аҳоли ба табақаҳо тақсим шуда буд?
4. Дар замони Анушервон мамлакати Сосониён ба чанд бахши маъмурӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд?
5. Кадом намуди андозҳо вуҷуд дошт?

§ 7–8. ДИНҲО

Дини маздаясно. Вожаи «маздаясно» авестой буда, «маздо» ба маънои Худованди доно ва ягона аст ва «ясно» ситоиширо ифода мекунад. Дини зардуштиро оини маздаясно мегуфтанд. Дар адабиёти юнонӣ ва арабӣ ба ҷойи вожаи «маздаясно» зардуштӣ навиштаанд, ки нодуруст мебошад. Дар баъзе адабиёти замони исломӣ ба назари таҳқир маздаяснопарастонро зардуштӣ, оташпараст ва габр номидаанд.

Дар адабиёти таърихӣ, одатан, мегӯянд, ки оини маздаясно то замони Сосониён расмӣ набуд ва танҳо дар ин давра онро давлатӣ эълон намуданд ва дигар динҳо таъқиб медиданд. Шоҳони ориёӣ аз Ҳахоманишиён сар карда, то Ашкониён, Кушониён, Ҳайтолиён ба динҳои дигар ҳама вақт эҳтиром доштанд, аммо дини ҳамаи ориёӣҳо маздаясно буд ва онро ба ҳаҷ дини дигар иваз накарда буданд.

Сосониён урфияти динҳои дигарро дар мамлакаташон риоя наменамуданд, зеро дар қаламрави давлати онҳо насронӣёну яҳудиён хеле зиёд буданд. Дар Арманистон, Гурҷистон, Сурия дини насронӣ хеле паҳн шуда, аз ҷониби Рум пуштибонӣ медид. Дар Синд оини буддоия равнақ дошт. Бинобар ин, барои ҳимоя аз динҳои бегона оини маздаясно дар Тоҷикзамин – Эронзамини Ғарбӣ дини расмии давлатӣ эълон карда шуд.

Тавре ки аз дарсҳои соли гузашта огоҳ ҳастед, китоби «Авесто» дар замони Ҳахоманишиён дар 12 ҳазор пӯсти гов бо ҳуруфи тилло навишта шуда буд ва дар давраи истилои Искандари Мақдунӣ сӯзонда шуд. Бори дуюм дар замони Ашкониён қӯшиши ҷамъ овардану китобат намудани он карда шуд, аммо ин корро ба охир расонидани натавонистанд ва дар замони Ардашери I ва Шопури I гирдоварӣ ва китобати «Авесто» ба охир мерасад.

«Авесто»-и замони Ҳахоманишиён аз 22 наск – китоб ва 1200 боб иборат буд ва дар замони Сосониён танҳо 347 боби онро барқарор карда тавонистанд. Дигар бахшҳои гумшударо гирд оварда натавонистанд, аммо дар замони истилои араб «Авесто»-и замони Сосониён низ сӯзонида мешавад ва имрӯз дар дасти мо ҳамагӣ 73000 вожаи он ҳасту бас, ки аз панҷ дафтар – китоб: Готҳо-Ясно, Виспарад, Яштҳо, Хурд Авесто ва Вандидод иборатанд. Аз инҳо танҳо китоби Вандидод пурра боқӣ мондааст. Дигар китобҳо, махсусан Яштҳо комил нестанд. Яштҳо, достонҳо дар бораи Худои бузург – Ахурамаздо, фариштагон – эзидҳо, подшоҳон, паҳлавонон, унсурони поку муқаддаси гузаштагони мо, ориёҳо, мебошанд, ки ба ҳазораҳои IV–II пеш аз милод нисбат доранд.

Онҳо сурудҳои фолклорӣ, яъне шифоҳӣ будаанд, ки дар тӯли садсолаҳо аз насл ба насл гузаштаанд. Дар Яштҳо таърихи ду силсила подшоҳони гузаштагони мо – Пешдодиён ва Каёнӣён суруда шудаанд. Яштҳо дар гузашта зиёд буданд, аммо то ба замони мо 21 яшт боқӣ мондааст, ки на ҳамаи онҳо пурра тафсир доранд.

Барои хондан ва фаҳмидани китоби «Авесто» ду тафсир навишта шудааст, ки яке «Занд» ва дигаре «Позанд» ном дорад. «Занд» тафсири матнҳои аслии «Авесто» мебошад ва дар замони хеле қадим навишта шуда буд, аммо вай боқӣ намондааст. Дар замони Ашкониён «Занд»-ро аз нав ба забони паҳлавӣ менависанд, аммо он ҳам аз байн рафтааст. «Занд»-и имрӯза дар замони Сосониён тартиб ёфтааст, ки аз 209420 вожа иборат аст, аммо забони «Занд» на ба ҳама даризабонон фаҳмост, бинобар ин, шарҳи дуҷум тартиб дода мешавад, ки онро «Позанд» меноманд. «Позанд» шарҳи забони «Занд» мебошад ва он гоҳе ба хатти арабӣ ҳам навишта шудааст. «Авесто» ба хатти диндабира, ки дорои 44 ҳарф мебошад, навишта шуда, комилтарин алифбои ҷаҳон ба ҳисоб меравад (расми 6).

Асоси дини маздаясноро дугонагии азалий (дуализм ташкил медиҳад, яъне аз қадимулайём Худованди рӯшноӣ (некӣ) – Ахурамаздо ва Худованди бадӣ (торикӣ) – Аҳриман ҷаҳонро дар тасарруф доранд. Ҳар ду худованд ҳам дорои қувваҳои офарандагӣ мебошанд. Ахурамаздо офарандаи Замин, Осмон, Моҳу ситораҳо, инсону ҳайвон ва олами наботот, филизон ва ғайра буда, Аҳриман офаридагори қувваҳои вайронкору харобкунанда мебошад.

Дар бахши мубориза бо қувваҳои бадӣ ва кумак ба мардумони замин фариштаҳо бо номи «амшаспандон» амал мекунанд ва ҳар кадоме аз онҳо як сифати Худованди олам – Ахурамаздо мебошад. Масалан, фариштаи якум Ваху Мана (Баҳман) андешаи нек; Аша Ваҳишта (Урдибихишт, мазҳари бехтарин – ростӣ); Хштатра Вайра (Шаҳривар) сарпарастии давлату ганчинаҳо; Спант Ариат (Исфандормӯз) фурутанӣ; Амрдат – бемаргӣ ва Хаурдат – комилиро ифода мекунанд. Амшаспандон ифодакунандаи хислатҳои Ахурамаздо дар олами улвӣ мебошанд. Онҳо дар ин дунё одамонро бо хислатҳои худ дар роҳи худошиносӣ раҳнамоӣ мекунанд.

Дар оини маздаясно гайр аз ин фариштагони бузург боз фариштагони муваккали рӯз, ҳафта ва моҳҳо ҳастанд, ки ҳар кадом вазифаи муайяно дар олами рӯҳонӣ ва ҷисмонӣ иҷро менамояд.

Дар оини маздаясно гуноҳи бузургтарин дурӯғ гуфтан аст. Дини Зардуштро дини ростӣ меноманд, зеро рост гуфтан, росткору ростқавл будан, асоси таълимоти пайгамбари ориёихоро ташкил медиҳад. Дар ҳамаи панҷ вақти намоз бехтарини ниёишҳо, сурудҳо аз ростӣ ҳарф мезананд. Барои мисол, мо ду ояти аввалро аз намози маздаясно меорем:

1. Ашам ваху, «ростӣ бехтарин некист, хурсандист, хурсандӣ барои касе, ки ростиро барои бехтарин ростӣ бихоҳад».

2. Ятоҳу, «ба сони он ки сурури ҳастиро бояд танҳо аз рӯи ростӣ баргузид, ҳамон сон роҳбари дурустро бояд аз рӯи ростӣ писандид».

Дар оини маздаясно бихишт, дӯзах ва пули чинвод (сирот) барои одамони бегуноҳ ва гунаҳгор вучуд доранд. Расми намозгузорӣ, бихишт, дӯзах ва пули сирот ба оинҳои яҳудӣ, насронӣ ва ислом аз маздаясно омадаанд. Қиблаи Зардушт оташ аст, аммо оташи оини маздаясно оташи одӣ нест, вай оташи олами улвӣ аст. Оташ рамзи покӣ, ҳаёт, рӯшноӣ, гармии илоҳӣ дар замин аст. Бе гармӣ ҳаёт дар замин вучуд дошта наметавонад. Парастии оташ парастии нури Худованд дар замин аст.

*Матиндор к-оташпарастон буданд,
Парастандаи поки Яздон буданд.*

(Фирдавӣ)

Дар оини маздаясно замин, обу ҳаво ва оташ бузург доништа мешаванд. Онҳо асоси зиндагӣ мебошанд ва онҳоро инсон бояд поку тоза нигоҳ дорад.

Мурдан дар урфияти маздаясно кори аҳриманист. Ҷасад, ки дар он унсурони аҳриманӣ ворид шуд, заминро нопок мекунад, бинобар ин, онҳо часадро дар дахмаи сангин мегузоштанд ва пас аз гӯшту пӯст озод шудан, устухонҳои колбадро гирд оварда, дар фарвартики оилавӣ мегӯрониданд.

Ҳар сол дар рӯзи аввали Наврӯз гузаштагони мо дар сари қабристонҳои худ хайру худой мекарданд ва гузаштагонро ёд оварда, қабристонро пок менамуданд. Ҳамаи хайру худой, ки баъди мурдан сурат мегирад, бетағйир дар чорчӯбаи ислом то рӯзгори мо омада расидаанд.

Таҳқиқоти илмӣ марбут ба оинҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла ибронӣ, насронӣ ва исломӣ нишон медиҳанд, ки таълимоти маздаясно дар беҳбудии зиндагии инсонҳо бештар кӯшидааст. Зардушт таълим медиҳад, ки инсон бояд дар обод намудани ҷаҳон ва шодмонии худ ва дигарон кӯшиш намояд. Инсонҳо ҳамеша бо андешаи нек, гуфтори нек ва кирдори нек худро шоистаи расидан ба авҷи камол ва пайвастан ба ҷовидон нишон диҳанд. Оини Зардушт баръакси оинҳои дигар пайравони худро даъват мекунад, ки аз ҳамаи неъматҳои зиндагӣ баҳра баранд. Яъне бо кори ҳалол ганӣ ва шукӯҳманд шаванд, қасру боргоҳ бисозанд ва зиндагонии хуш гузаронанд.

Оини маздаясно таълим намедиҳад, ки ин дунё ҷойи зисти кӯтоҳмуддати инсон аст ва кор кунед ва аз хушиҳои он истифода намоед, фарди ғайриҷомеа бошед ва бо бадон ва нопокони мубориза баред, то ки ҷаҳон аз онҳо озод шавад.

Зардушт таълим медиҳад, ки кори бадонро ба худованд то рӯзи қиёмат нагузоред, бо онҳо муборизаи шадид баред, то ки зиндагии шумо осуда шавад. Мувофиқи таълимоти Зардушт, Худованду фариштагон ва ҳамаи бандагон бар зидди қувваҳои бадиву аҳриманӣ бояд мубориза баранд.

Оини Монӣ дар Фаластин, Миср ва Арабистон паҳн шуда, пайравони ӯ китобхояшро ба лотинӣ тарҷума намуда буданд. Дини Монӣ дар Испониё, Итолиё пайравон пайдо карда, то қарнҳои VI–VII нуфузи зиёд дошт. Монӣ соли 273-юм ба Эрон омад, ӯро рӯҳониёни зардуштӣ дастгир карда куштанд ва пӯшташро

пури коҳ карда, дар маҳалли Гунди Шопур дар чӯби баланд овехтанд. Рӯҳониёни монавӣ ба Тоҷикзамини Шарқӣ омаданд.

Онҳо дар Самарқанд ва Марв то ғалабаи ислом хонақоҳ доштанд. Монӣ барои китобҳои худ ҳатто алифбои нав ихтироъ карда буд. Азбаски дар оини маздаёснои Тоҷикзамини Шарқӣ: Хоразм, Сугд, Бохтар, Фарғона ва Кошғару (Кашғар) Хутан хайкалу расмҳои худоён ва эзидҳои авестой зиёд буд, оини Монӣ роҳ ёфт ва аммо он бар дини зардуштӣ ғолиб наомад, балки дар вай маҳлут шуда, ноаён гашт.

САВОЛҲО:

1. «Авесто» дар замони кадом подшоҳон китобат шуд?
2. «Авесто»-и замони Сосониён аз замони Ҳахоманишиён чӣ фарқ дошт?
3. Яитҳо чӣ гуна дostonҳо мебошанд?
4. Дугонагии оини Зардуштро чӣ таъриф мефаҳмед?
5. Чаро дини Зардуштро оини ростӣ меноманд?
6. Чаро Зардушт оташиро қиблаи оини худ интихоб кардааст?
7. Фарқи таълимоти Зардушт нисбат ба оинҳои дигар дар чист?
8. Мазҳаби Монӣ чӣ таъриф буд?

§ 9. ФАРҲАНГ

Мактаб. Аз адабиёти таърихӣ маълум аст, ки дар Тоҷикзамин кӯдакон аз ҳафтсолагӣ ба дабистонҳои назди маъбадҳо мерафтанд ва дар он ҷо хондану навиштанро меомӯхтанд. Мубаддон ба писару духтари давлатмандон дарс гуфта, навиштану хондан ва тарзи ҳисобу китоби муомилотро ёд меоданд. Дарсҳои ахлоқ ва ибодатҳои динӣ мутобиқи бахшҳои «Авесто» сурат мегирифтанд.

Дар мактаб ба писарон дарсҳои назариявӣ амалии ҳарбӣ: аспасворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ ва ғайраро меомӯзониданд. Ба шохзодагон усули давлатдорӣ, тарзи мизбониву меҳмондорӣ ва тартиби либоспӯшӣ, хӯрокхӯрӣ ва ғайра дарс дода мешуд. Дар дабистонҳо ҳашт сол таҳсил мекарданд ва маълумоти хуби умумӣ мегирифтанд.

Забон. Забони муомилот ва русуми динӣ забони паҳлавӣ буд, ҳарчанд тарҷумаҳои «Авесто» ба забон ва хатҳои хоразмӣ ва сугдӣ вучуд доштанд. Забони паҳлавӣ, ки забони Ашкониён

буд, дар асри III пеш аз милод дар Ориёи Ғарбӣ паҳн мешавад. Ин забон ба ҷумлаи забонҳои форсии миёна дохил мешавад ва аз забони имрӯзаи тоҷикии форсӣ каме фарқ мекунад. Ин забон забони давлати порт аст, ки аз ноҳияи Туркманистони имрӯза буда, дар баробари забони паҳлавӣ ва забони форсии миёна, ки хоси вилояти Порс буд, амал мекард.

Мувофиқи катибаҳои аз Ҳиндустон пайдошуда то соли 1009-ум мубадони маздаясно бо забони паҳлавӣ сухан мегуфтанду менавиштанд.

Адабиёт. Забоншиносон китобҳои паҳлавиро ба се бахш тақсим кардаанд:

1. Тарҷума ва тафсирҳои китоби «Авесто», ки аз 141 ҳазор вожа иборатанд; 2. Навиштаҳои марбут ба умури динӣ ва мазҳабӣ, ки 72 китобу рисолаҳо дар бардоранд. Машхуртарини онҳо «Динкард» мебошад, ки онро мубади зардуштӣ дар асри IX навиштааст; 3. Китобҳои ғайримазҳабӣ, ки дар замони аввали ислом ба арабӣ тарҷума шудаанд, валекин аксари онҳо то ба замони мо нарасидаанд. Машхуртарини онҳо «Қорномаи Ардашери Бобакон» (асри VI милодӣ), «Ёдгори Зарирон» (шоҳномаи Гуштосп ё паҳлавӣ), «Дарахти Асурик», «Хусрави Қуводон ва ғуломи пешхизмат» мебошанд.

Дар замони истилои араб забони паҳлавӣ, яъне забони форсии миёна (порсӣ) забони давлатии Сосониён ба шумор мерафт.

Дар боби илми ин давра чизе гуфтан мушкул аст, зеро далелҳо хеле каманд. Ҳаминаш маълум аст, ки Анӯшервон аз Искандарияи Миср 7 олими гуногуниҳтисосро даъват кард ва Гунди Шопур бино намуд ва онҳоро барои равнақи илм истифода бурд.

Дар академияи Гунди Шопур олимони гирдомада ба тарҷумаи асарҳои фалсафии Юнон, аз ҷумла Афлотун пардохтанд. Вазири Анӯшервон Бузургмеҳр бисёр асарҳоро тарҷума кард. Дар ин давра «Калила ва Димна» аз ҳиндӣ ба паҳлавӣ тарҷума шуд ва дар замони ислом онро Ибни Муқоффаъ ба арабӣ гардонид. Дар замони Яздигурди III китобе дар бораи шоҳони ориёӣ ва салтанати онҳо навишта шуда буд, ки бо номи «Хватайномак» («Худойнома») маъруф аст. Ин китобро низ адиб ва тарҷумони машҳури он замон Ибни Муқоффаъ ба арабӣ

бармегардонад. Соли 957-уми милодӣ чаҳор нафар дорандаи ахбори қадим ин китобро бо иловаҳои хеш барои ҳокими Тӯс Абумансури Абдураззоқ ба тоҷикии форсӣ тарҷума мекунад. Ин китоб то замони мо нарасидааст, вале он асоси «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ қарор гирифтааст.

Дар замони Сосониён илмҳои ҳарбӣ, адабиёт, таърих, фалсафа, тиб, мусиқӣ, нучум тараққӣ карда буданд.

Дар боби адабиёт ҳаминро бояд гуфт, ки «Корномаи Ардашер» як асари бадеӣ буда, аз ҷаҳлияти шоҳаншоҳи бузурги тоҷику эронӣ нақл менамояд. Дар ин давра дostonҳо ва ривоятҳои сақӣ «Ҳазор афсона», дostonи «Хусраву Ширин» навишта мешаванд, ки аксари онҳо манзум буданд. Дostonҳо дар бораи Рустам, Исфандиёр ва ғайра низ хеле машҳур буданд.

Хат. Аз китоби таърихи қадими халқи тоҷик медонед, ки дар замони Мод ва Ҳахоманишиён мардумони ориёӣ аз хатти меҳӣ истифода мекарданд, ки алифбои он аз 41 ҳарф иборат буд.

Дар замони Ашкониён алифбои нав пайдо мешавад. Ин алифбо дар асоси алифбои оромӣ ва бо дарназардошти хусусиятҳои забони ориёӣ тартиб ёфта, аз 22 ҳарф иборат буд. Аммо як мушкилӣ дошт, ки баъзе ҳарфҳо якҷанд овозро ифода мекарданд ва матн вобаста ба маъно ва мундариҷа хонда мешуд. Аз ҳамин лиҳоз, барои хондани он аломатҳои зиёдеро мебоҷад донист, аз ин ҷост, ки бисёр матнҳои паҳлавӣ то ҳол беҳато хонда нашудаанд.

Таквим. Дар ин давра моҳҳо ва сол дар асоси анъанаи авестӣ ба ҳисоб гирифта мешуданд. Соли хуршедӣ аз 12 моҳ: Фарвардин, Урдибиҳишт, Хурлод, Тир, Мурлод, Шаҳривар, Миҳр, Обон, Озар, Дай, Баҳман ва Исфандаромӯз иборат буд. Моҳ аз 30 рӯз иборат буд ва ҳар рӯз номи як ғариштаи авестоиро дошт. Сол 360 рӯзро ташкил мекард ва дар охири сол ба моҳи 12-ум панҷ рӯз бо номи андаргоҳ «хамроҳ менамуданд ва солро ба 365 рӯз мерасониданд». Ин ҳисоб аз таквими табиӣ гардиши офтоб 5 соату 48 дақиқаю 46 сония фарқ дошт.

Бинобар ин дар ҳар чаҳор сол як рӯз таквими дақиқи офтобӣ пеш мерафт. Яъне Наврӯз ба ҷойи он ки ҳар сол дар рӯзи якуми Фарвардин биёяд, ҳар чаҳор сол як рӯз ақиб меомад. Ин номутобиқатӣ дар муддати 120 сол як моҳро ташкил менамуд ва сол аз 13 моҳ иборат мешуд ва он солро қабиса, яъне пурқунанда, ба паҳлавӣ «вахизак» меномиданд ва ҳамчун соли Фарвардина ид мекарданд.

Вақте ки арабҳо мамлакати моро истило намуданд ва тақвими мохтобии ҳичриро оварданд, дар солшуморӣ вақтҳои иловагӣ ба ҳисоб гирифта намешуданд. Арабҳо диданд, ки солшумории онҳо барои кишоварзон, омадани баҳор ва саршавии кишту кор мутобиқат намекунад, тақвими офтобии моро ҷонибдорӣ намуданд. Тағйироте, ки дар ҳисоби сол ба вучуд омад, ин буд, ки соли ба салтанат омадани Яздигурди III – соли 632-ро соли нави шамсӣ номиданд ва дар таърих ба ин солшуморӣ оғоз карданд.

Соли 1079-ум дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ дар тақвими яздигурдӣ ислоҳот дароварда шуд. Тақвими нав, ки онро Умари Хайём тартиб дода буд, бо дарназардошти ҳамаи норасоии тақвими яздигурдӣ тартиб ёфтааст. Солшуморино на аз соли 632-юм, балки аз соли 622-юм, соли ҳичрати Муҳаммад (с) аз Макка ба Мадина, бо урфияти исломӣ оғоз карданд. Наврӯзро дар Фарвардин мутобиқ ба 21-уми марти юлианӣ эълон доштанд, чунки рӯзи якуми Фарвардин вақти бахории баробар шудани шабу рӯз мебошад.

САВОЛҲО:

1. Мактаб дар замони Сосониён чӣ таърих буд?
2. Дар бораи академияи Гунди Шопур чӣ гуфта метавонед?
3. Асарҳои бадеии он давра дар қадом сабақ навишта шудаанд?
4. Хатти паҳлавӣ чӣ гуна хат буд? Чаро онро паҳлавӣ меноманд?
5. Дар бораи тақвими яздигурдӣ чӣ гуна медонед?

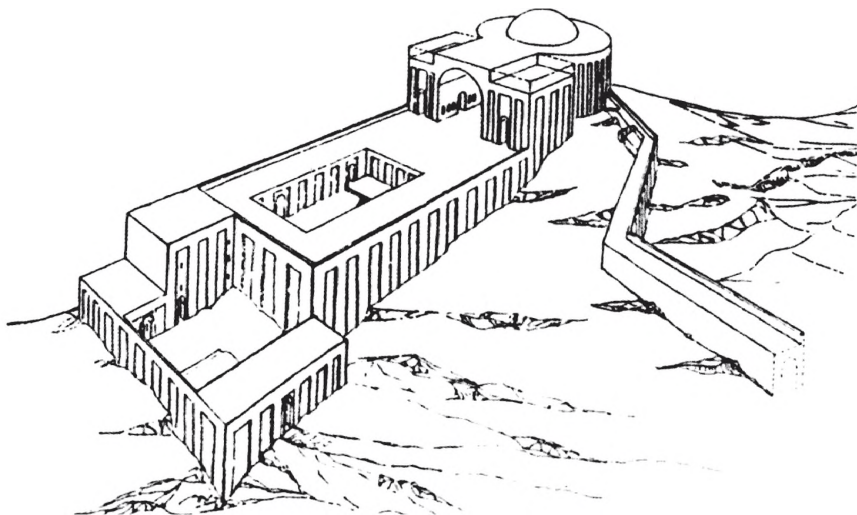
§ 10–11. ШАҲРҲО, МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТ ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

Шаҳр ва деҳаҳо. Дар замони Сосониён, бо вучуди ҷангҳои доимии онҳо бо румиён, шаҳрҳои зиёде пайдо шуда, таракқӣ карданд. Дар замони Шопури II сарҳади шарқии империя то рӯди Ому, шимолу ғарбӣ то гулӯгоҳи Босфор ва ҷанубу ғарбӣ то Яман расида буд. Ҳатто Миср якҷанд даҳсола дар итоати форсҳо афтада буд. Ғаниматҳо ва асирони хунармандро дар сохтани шаҳру қасрҳои шохон истифода мебарданд ва харобаҳои қаср, кӯшк, кох, маъбадҳои оташ, шаҳру деҳаҳои зиёди даврони Сосониён то ба замони мо боқӣ мондаанд. Аммо бештари ёдгориҳои замони Сосониён аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ

нашудаанд ва аз ин сабаб замони сохтани онҳо, нақшҳои меъмории ва дигар хусусиятҳои ҳаётии онҳо маълум карда нашудаанд.

Шаҳрҳои замони Сосониён дар Роҳи Бузурги Абрешим ҷой доштанд ва аз ҳамин сабаб маркази савдою ҳунармандӣ буданд. Бештари шаҳрҳо дар ҳудуди заминҳои шохӣ пайдо шуда, раванг ёфтаанд, яъне ободкунандагони онҳо ҳуди шохон буданд. Чунин шаҳрҳо тақияҳои давлат ба ҳисоб мерафтанд. Аҳолии ин шаҳрҳо бештар асирони румӣ ва муҳочирони мачбурии маҳаллӣ ташкил медоданд. Сосониён кӯшидаанд, ки асирони хориҷӣ бо маҳаллиён омезиш ёбанд ва якҷоя зиндагӣ кунанд. Ҳар як шаҳр дорои замини худ буд ва аз ҳисоби он зиндагонӣ менамуд. Як қисми замин дар дасти аъёнӯ ашроф ва як қисми дигар барои истифода ба аҳолии иҷора дода мешуд. Аз ин рӯ, шаҳрҳои ин давра бо замин алоқаманд буданд.

Шаҳр ба маҳаллаҳои озодагон, савдогарон, ҳунармандон тақсим мешуд. Шаҳр ва атрофи онро хушатр сатрап идора мекард. Хушатр муҳофизати шаҳр ва ғирдоварии андозро ба уҳда дошт. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо, Ардашер нух шаҳр сохт ва яке аз онҳо бо номи Ардашергур дар Порс ҷой гирифта буд (расми 7).

Расми 7. Қасри Ардашери Бобакон дар Фирӯзобод, ки бо номи «Қалъаи духтарак» маълум аст

Шопури I-ро созандаи бисёр шаҳрҳо ва маъбадҳо медонанд. ӯ пеш аз огози сохтмони шаҳре ё қасре аз муҳандисон талаб мекард, ки нақшаи онро кашанд, харочоти сохтмонро муайян намоянд.

Шопури I баъди ғалаба бар императори Рум Валериян ғанимату асирони зиёдеро ба Порс овард ва шаҳри Бишопурро сохт. Дар Хуросон баъди ғалаба бар Ҳайтолиён-турониён, шаҳри Нишопурро бино ниҳод. Шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шудааст.

Мувофиқи таҳқиқоти бостоншиносӣ, дар давраи Сосониён ду намуди шаҳрҳо вучуд доштанд. Якум, шаҳрҳое, ки дар асоси анъанаи шаҳрсозии портҳо бино ёфтаанд. Чунин шаҳрҳо нақшаи мудаввар доранд. Дуом, шаҳрҳое, ки бо нақшаи чоркунча сохта шудаанд ва ин анъанаро аз румиҳо гирифтаанд.

Масалан, Ардашерғур ва Доробгирд тобик анъанаҳои миллӣ сохта шуда, нақшаи гирд доранд. Бишопур ва Нишопур нақшаи чоркунча доранд. Ардашерғур чор дарвоза дошт, ки ба сӯйи шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб кушода мешуданд. Дар маркази шаҳр манораи баланде буд, ки дар болои он оташ месӯхт. Арабҳо ин шаҳри зеборо ба харобазор табдил доданд.

Устоҳо вобаста ба масолеҳи маҳаллӣ биноҳо сохтаанд. Дар ҷойҳое, ки санг бештар аст, аз санг, дар ҷойҳои бесанг аз хишти хом ва дар мавридҳои зарурӣ аз хишти пухта истифода кардаанд. Аз сабаби камии ҷӯб дарҳои даромадро бо арқҳо ва пӯшиши баъзе биноҳоро ба шакли гунбаз сохтаанд. Барои пайвастан сангҳо маҳлули ғачро истифода бурдаанд.

Яке аз машхуртарин арқҳои он замон Токи Хусрав (Токи Кисро) мебошад, ки аз хишти пухта сохта шуда, ҷанбари токи нимдоираи он зиёда аз 25 метр мебошад. Сохтмони чунин арки боҳашамат дар он замон маҳорати бузурги меъмориро металабид. Ин арки бузургтарин дар ҷаҳон буд. Баландии он 37 метрро ташкил меод ва то асри XIV чунин бинои азим вучуд надошт. Деворҳо дар поён 7 метр ғафсӣ дошта, баробари баланд шудан борик гашта, ғафсии онро то ба 1 м овардаанд.

Яке аз қасрҳои боҳашамату қадимтарин кохи Ардашери I мебошад, ки дар назди шаҳри Ардашерғур сохта шудааст. Бино соли 224-ум аз санг сохта шуда, бараш 56 ва дарозияш 104 метр аст. Ҷафсии деворҳо дар баъзе ҷойҳо то 5 метр мерасад. Яке аз шаҳрҳои зебо Истахр буд, ки шаҳри пешрафтаи шоҳони сосонӣ ба

хисоб мерафт. Дар ин чо маъбади бузургтарин фаъолият мекард. Дар Истахр маросими тоҷузории шоҳон баргузор мегардид ва Сосониён дар он чо қасрҳои бошукӯҳ доштанд. Атрофи шаҳро девори ҳимоявӣ бо тиркашҳо печонида буд.

Шаҳри зебои Бишопур 1500 м бар ва 900 м дарозиву паҳно дошт. Баландтарин нуқта дижи шаҳр ҳисобида мешуд, баъди кӯшкҳои одамони давлатманд, ибодатгоҳҳо ҷойгир буданд. Шаҳр дар асоси нақшаи пешакӣ бино гардидааст. Кӯчаҳои рост буда, хонаҳо дар ду тарафи кӯчаҳо қомат афрохтаанд. Дар маркази шаҳр ду манораи 7-метра бо ҳайкали Шопури I сохта буданд. Шаҳри Нишопур (дар Хуросон) нақшаи шоҳмотӣ дошт ва он ба 60 бахш тақсим мешуд.

Маркази давлати Сосониён шаҳри Тайсафун (Мадоин) буд. Он дар замони Ашкониён низ маркази давлат ба ҳисоб мерафт. Ардашер низ онро марказ эълон намуда, барои ободонияш кӯшишҳо ба харч дод. Дар атрофи шаҳри Тайсафун маҳаллаҳои бузурге пайдо шуданд, ки арабҳо онҳоро шаҳр номиданд. Маркази қадими шаҳр 70 гектар заминро фаро мегирифт.

Масоҳати умумии шаҳр хеле бузург буд. Кохи шоҳон аз биноҳои 3 – 4 қабата бо боғу роғҳо, бӯстонсаройҳо иборат буд. Шаҳр хангоми ҳучуми арабҳо хароб шуд ва танҳо баъзе маҳаллаҳои он то истилои муғул обод буд.

Харобаҳои Тайсафун 30 км²-ро ташкил медиҳад ва шаҳри бузургтарини дунё ҳисобида мешуд. Атрофи шаҳро бо девори ҳимоявии дорой бурҷҳои зиёд ва тиркашҳои чандқабата мустаҳкам карда буданд.

Дар Хуросон байни кӯхҳои Албурзу дарёи Гургон (бахри Хазар) дар масофаи 170 км девори ҳимоявӣ сохта буданд, ки кишварро аз бодиянишинон ҳимоя мекард ва яке аз иншооти бузурги замон ба ҳисоб мерафт.

Қасри Ширин. Яке аз биноҳои зеботарини замони Сосониён Қасри Ширин буд. Ин кохро Хусрави Парвиз барои зани дӯстдоштааш – Ширин сохтааст. Ширин дар зебоӣ дар ҷаҳон ҳамто надошт. Қаср бо боғу роғаш 120 гектар заминро дар бар мегирифт. Девори ҳимоявии қаср 6,5 м баландӣ дошта, аз хишти пухта бино ёфтааст. Аз болои девор ҷӯйи об меомад, ки боғҳоро аз об таъмин менамуд. Дар назди қаср ҳавзи қошиқорие сохта буданд, ки 550 метр дарозӣ ва 50 метр паҳноӣ дошт (расми 8).

Расми 8. Тасвири шоҳ Пирӯз дар Тоқи Бӯстон

Қаср дар баландии 8 метр, пахнои 190 метр ва дарозии 370 метр ҷой гирифта, бо даҳҳо роҳравҳои равоқбандӣ, аркҳои боҳашамат, нақшу нигор, ҳайкалу расмҳо оро ёфта буд. Қаср шабистонҳои боҳашамат, толорҳои қабулу базм, ибодатгоҳ ва ғайра дошт. Дар ин ҷо Борбад ва дигар ромишгарон барои шох ва малика суруду тарона эҷод кардаанд. Дар девораҳои қаср расми шох Парвиз, занаш Ширин ва аспаш Шабдиз кашида шуда буданд.

Дар қасрҳои замони Сосониён расмҳои шохон, занҳои онҳо, намоёндагони машхури дину давлат тасвир карда мешуданд. Ин ҳайкалу расмҳо симои асли ҳастанд ва барои барқарор намудани расмҳои силсилаи шохони сосонӣ маводи беҳтаринанд. Умуман, дар замони Сосониён санъати ҳайкалсозӣ ва нақшу нигор ба дараҷаи олии тараққӣ расид.

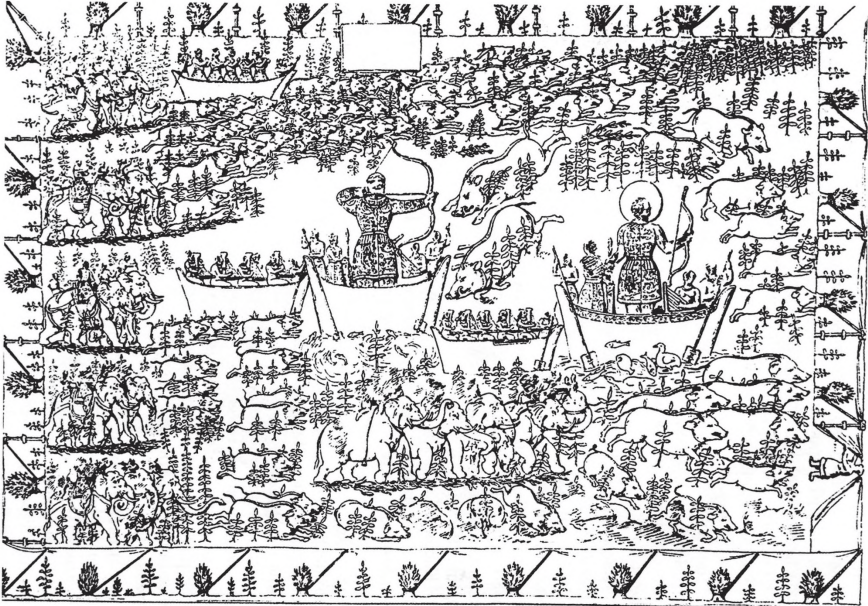
Санъати тасвирӣ. Катибаҳои замони Сосониён сарчашмаи ҳубе барои омӯзиши либос, пойафзор, каллапӯш ва ғайра ба шумор мераванд.

Дар катибаҳо роҳ ва усулҳои чангӣ, силоҳҳо: тирдон, камон, шамшер, найза, шашпар, гурз, сипар, ҷавшан, тоскулоҳ ва ғайра хеле хуб тасвир шудаанд. Мо аз рӯи онҳо метавонем дар бораи чангҳои тан ба тан, гурӯҳ ба гурӯҳ ва савор ба савор ҳарф занем.

Шикори нахчир яке аз шуғлҳои дӯстдоштаи шохони Сосонӣ буд. Дар Токи Бӯстон, ки дар танаи кӯҳ қанда шудааст, сахнаи шикори Хусрави Парвиз акс ёфтааст. Шикор дар найистони канори рӯд ё баҳр ба амал омадааст. Найҳо бо яқдигар банд шудаанд. Чаҳор тарафи шикоргоҳро одамони савори заврақу аспу фил, пиёдаву сағдорон ихота кардаанд. Дар миёни найзорон хукҳо ва гавазнҳо дар ҳолати тарсу изтироб кашида шудаанд (расми 9).

Дар ҷойи дигар рассом сахнаи шикори мешонро нақш кардааст. Дар шикори шох дастаҳои мусиқанавозон, сарояндагон ва ғайра иштирокдоранд. Шох аз миёни онҳо асп ронда, ба мешон пайи ҳам тир мекушояд ва чанде аз онҳоро ба замин меандозад.

Катибаҳои замони Сосониён сарчашмаи нодир дар бораи санъати меъморӣ, тасвирӣ, қандакорӣ, нақшу нигор ва банду басти он, услубҳои наққошии динӣ, дунявӣ ва мазмуну мундариҷаи онҳо мебошанд. Дар ҳар як катиба иштироқи шахсони таърихӣ зикр ёфтааст.

Расми 9. Тасвири ҳаққокӣ дар кӯҳ, шикори шоҳони сосонӣ. Тоқи Бӯстон

САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои замони Сосониён аз чанд қисм иборат буданд?
2. Шаҳрҳо чӣ хел сохта мешуданд?
3. Шопури I кадом шаҳрҳоро сохта буд?
4. Дар шаҳрсозӣ кадом масолеҳи биюкориро истифода мебуданд?
5. Қасри Ширин чӣ гуна буд?
6. Дар Тоқи Бӯстон дар кадом мавзӯ расмҳо кайда шудаанд?
7. Катибаҳои замони Сосониён чӣ аҳаммият доранд?

§ 12. ФАРКИ ДАВЛАТДОРИИ СОСОНИЁН АЗ ГУЗАШТАГОНИ ХУД. АҲАММИЯТИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН–ЭРОНИЁН

Сосониён ба сари ҳокимият омада, тарзи идораи давлатро низ тағйир доданд, ки аз шакли корбарии Ҳахоманишиён ва Ашкониён фарқ мекард.

1. Ардашер аввал аз таҷрибаи Ашкониён фаҳмид, ки дар миқёси кишвар барои ҳимояи давлат дини ягона лозим аст ва он бояд тақягоҳи ҳокимият шуда тавонад. Аз ин рӯ, Сосониён дини зардуштӣ – дини аҷдоиашонро дини умумидавлатӣ эълон намуданд. Мубади мубадон, баъди шоҳ шахси дуҷум хисоб мешуд. Ба мубади мубадон фармон доданд, ки боқимондаҳои «Авесто»-ро ҷамъ оварда, ба сурати китоб дарорад ва оини маздаясно дар ҷорҷӯбаи он амал намояд. Муғон аз ҳамаи андозҳо озод буданд ва ташвиқоту тарғиботи дини зардуштиро дар миқёси давлати Сосониён, аз ҷумла дар он вилоятҳои, ки аҳолиашон пайравони динҳои масеҳӣ, калдонӣ ва ибронӣ буданд, зиёд мекарданд. Шоҳон ташаббус нишон дода, дар минтақаҳои масеҳинишин маъбадҳои оташ месохтанд. Сабаби асосии ҷангҳои тӯлоии Сосониён бо румиён ҳамин низоъҳои динии масеҳиён бо зардуштиён буданд.

Мо Арманистонро мисол меорем. Бештари арманиҳо дар асл ориёӣ мебошанд, аммо аз сабаби дини масеҳӣ доштан, дар лаҳзаҳои муносиб бар зидди давлати Ашкониён ва Сосониён баромада, тарафи румиёро мегирифтанд.

Тавре ки зикр карда будем, дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён дини зардуштӣ оини давлатӣ эълон нашуда буд. Дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён ҳамаи динҳо баробар буданд ва дар маъбадҳои онон ҳама ибодат мекарданд. Шохони ҳахоманишӣ ва ашконӣ ҳамаи динҳоро ҳимоят мекарданд, аммо дар вазъиятҳои мушкили ҷангӣ масеҳиён ба тарафи румиён мегузаштанд ва ба муқобили эрониён меҷангиданд. Ардашери I ин ҳолатро ба инобат гирифта, оини маздаясноро пуштибонӣ намуд ва ба ин восита дини зардуштӣ тақягоҳи устувори давлат гардид. Ин дурустии сиёсати Сосониёнро нишон медиҳад, зеро маздаясно оини миллии ҳамаи халқҳои ориёӣ буд ва ҳамаи русуму одати зиндагии мардум аз халиҷи Форс то марзи Чин дар асоси ин дин сурат мегирифт ва бешубҳа, ҳимояи он аз ҷониби

давлат, пеш аз ҳама, ба манфиати давлат буд, чунки хучуми бегонагон бо дини бегона ҳамаи мардуми маздаяснопарастро вомедошт, ки ба ҳимояи дини давлати худ бархезанд, зеро манфиатҳои дину давлат як буданд ва аз ҳамин ҷихат дини зардуштӣ бақои давлати Сосониёро таъмин мекард.

2. Ардашер ҳамчун сиёсатмадори дурандеш фаҳмид, ки лашкари кироя бақои давлатро таъмин карда наметавонад, зеро зархаридон аз касе пули бештар гиранд, хидмати ӯро ба ҷо меоранд, яъне моил ба хиёнатанд. Манфиатҳои давлативу миллии барои зархаридон арзише надоранд. Ардашер бо дарки ин сабақи таърихӣ аз тоҷикон–эронӣ дастаи муназзами фидоӣ ташкил дод, ки дар замони Ҳахоманишиён низ вучуд дошт. Ин дастаи фидоӣ дар вақтҳои мушқилтарин ба ёри фиристода мешуд. Дастаҳои фидоиро «чирик» мегуфтанд.

Дар замони Ашкониён дастаҳои фидоӣ ба муқобили пиёдааскари румӣ хуб ҷангида натавонистанд. Пиёдааскарҳои румӣ дар ҷангҳои тан ба тан нисбат ба тоҷикон–эронӣ хеле бартарӣ нишон доданд. Бинобар ин дар замони Шопури I лашкарро ба ҷангҳои тан ба тан тайёр намуданд ва бар румӣ пирӯз омаданд.

Ҳамин тавр, лашкари Сосониён дар назария ва амалия бар сипоҳи румӣ ғолиб буд. Сосониён бо румӣ 16 маротиба ҷангиданд: 4 маротиба ғолиб муайян нашудааст, 3 маротиба румӣ ва 9 маротиба тоҷикон–эронӣ ғалаба ба даст овардаанд.

Дар замони Анӯшервон дастаи фидоӣ ба сипоҳи асосӣ ва доимии шоҳаншоҳӣ табдил ёфт. Лашкари доимоамалкунанда ва касбӣ бехатарӣ ва амнияти давлатро таъмин мекард.

3. Дар замони Сосониён давлати мутамарказе ба вучуд омад, ки ҳамаи вилоятҳо ба он итоат менамуданд. Сарварони вилоятҳоро шоҳаншоҳ таъин мекард. Дар саросари мамлакат мардум мувофиқи даромади худ андоз мепардохтанд.

Низоми давлатӣ дар замони Сосониён нисбат ба замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён беҳтар буд. Бисёр вазоратҳое, ки дар он давра ташкил шуда буданд, баъдан дар замони арабҳо сохтори онҳо мавриди истифода қарор гирифтанд.

4. Давлати Сосониён дар тӯли 400 соли мавҷудияти худ барои тамаддун ва фарҳанги миллии мо пояҳои устувор гузошт. Бештари расму одатҳои тоҷикон–эронӣ, ки дар замони Ҷамшеду Фаридун бо обуранги динӣ вучуд доштанд, дар замони

Сосониён, мутобиқи «Авесто», ба доираи расмӣ дароварда шуданд. Либоспӯшӣ, занонашавҳарӣ, намози панҷвақта, покии бадан, покии вичдон, ростқавлӣ ва ростгӯйӣ, ҷавонмардӣ, меҳмоннавозӣ, ифтихори миллӣ–озодмардӣ ва ғайра, эҳтироми волидону пирон, ободонии ватану кишвар, ҷашнҳои пуршукӯҳи Наврӯз, Меҳргон, Сада ва Тиргон, донишандӯзӣ, машқҳои варзишӣ, аз ҷумла аспсаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ, хулоса, паҳлавонӣ ба урфу одати умумимиллӣ табдил ёфтанд.

Дар замони Сосониён санъатҳои шахрсозӣ, меъморӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, наққошӣ бо хусусиятҳои миллӣ пайваста тараққӣ карданд ва имрӯз ҳам боиси ифтихори фарҳанги миллӣ ва ҷаҳонӣ мебошанд.

5. Дар ин давра забони хатгӣ–китобии паҳлавӣ дар саросари Тоҷикзамин забони умумидавлатӣ ва динӣ (аз ҷумла «Авесто», «Занд») буд, ки онро диндорон аз Осиёи Сағир то Хутан меҳонданд ва пайравӣ мекарданд. Забони паҳлавӣ ва ойини маздаясно барои тамоми тоҷикон–эрониён як буд ва вай дар умумияти қавмию миллии мо нақши пайвандгариро мебозид.

Сабаби асосии инқирози давлати бузурги Сосониён он буд, ки баъди Анӯшервон шоҳи сиёсатмадору хирадманде сарикор наомад. Хусрави Парвиз ба ҷанги 27-солаи худ бо румиён ва маишатҳои бемаънӣ, ки дар онҳо ҳазорон одамон ба муфтхӯрӣ ва айшу ишрат машғул буданд, иқтисодиёти мамлакатро хароб ва мардумро аз худ дур сохт. Бисёр вилоятҳо аз сустии ҳукумати марказӣ истифода бурда, худро мустақил эълон карданд. Бисёр наздикони шоҳ аз фориғболии ӯ истифода бурда, сарватманд шуда, даъвои давлатро соҳиб шудан мекарданд. Баъди Хусрави Парвиз дар Тоҷикзамини Ғарбӣ шоҳе пайдо нашуд, ки мамлакатро сарварӣ ва дар лашкар ва ҳукумат тартибу интизом ҷорӣ намояд. Аз суйикасдҳо ва кушторҳои дарборӣ, парокандагӣ ва бемадории давлати Сосониён душманони дерина – румиҳо ва арабҳо хуб истифода бурданд.

САВОЛҲО:

1. Оини маздаясно баъди давлатӣ шудан, чӣ аҳаммияте қасб кард?
2. Чаро динро тақияҳои давлат ва давлатро пуштибони дин мегӯянд?
3. Чаро Ардашер артиши кироёро ба мунтазам табдил дод?
4. Марказонидани сохтори давлатиро чӣ таъриф мефаҳмед?
5. Ҳиссагузори Сосониён дар илму фарҳанг аз чиҳо иборат буд?
6. Сабабҳои вожевун шудани давлати Сосониён кадомҳоянд?

БОБИ Ш. ТОЧИКОН–ЭРОНИЁНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ Ш–VIII

§ 13. КУШОНИЁНИ ХУРД ДАР АСРҲОИ Ш–IV

Ахбори сарчашмаҳои чинӣ (хитойӣ). Дар Тоҷикзамини Ғарбӣ сулолаи Сосониён замоне ба арсаи таърих омад, ки давлати Порт (Ашкониён) дар Ориёи Ғарбӣ ва давлати Кушониён дар Ориёи Шарқӣ рӯ ба таназзул ниҳода буданд. Яке аз сабабҳои камқувват шудани империяи Кушониён дар асри III ба шоҳигариҳои алоҳида тақсим шудани он буд. Аз сарчашмаҳои хатгӣ, махсусан чинӣ, ба хубӣ бармеояд, ки давлати бузурги Кушониён дар байни бозмондагони ин хонадон бахш шуд. Дар ин давра Суғд, Хоразм, Фарғона ва Кошғару Хутан алоҳида шуда буданд.

Вақте ки Ардашер ва Шопур ба Тоҷикзамини Шарқӣ лашкар кашиданд, дар марзи шарқии худ муқобилати ҷиддӣ надиданд ва то ба Кобулу Пешовар омаданд.

Баъди вафоти Кушоншоҳ Васудайв (соли 223-юм) дар Кушоншаҳр подшоҳе пайдо нашуд, ки ин давлати бузургро дуруст идора намояд. Дар замони подшоҳии Васудайв ба Кушониён аз дарёи Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ ва аз Систон то марзи Чин итоат менамуданд. Дар он замон дар ҷаҳон чор империяи бузург: Рум (Рим), Порт, Кушон ва Чин вучуд доштанд. Аз ин ҷаҳор империя дугоаш дар сарзамини ориёӣҳо (тоҷикон) вучуд доштанд, яъне тоҷикон–эрониён соҳиби ду давлати бузург буданд. Давлатҳое, ки минбаъд дар қаламрави ин ду империя ба вучуд омаданд – Сосониён ва Ҳайтолиён сарзаминҳои дар дасти ин ду империя бударо барқарор карда натавонистанд.

Марказгурезие, ки дар давлати Кушониён дар нимаи асри III сар шуд ва дар натиҷаи он Сосониён як қисми вилоятҳои шарқиро ба давлати худ ҳамроҳ намуданд, боз бештар гардид. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ҳамин давра вилоятҳои Фарғона, Чоч, Суғд ва Хоразм ба дасти Хиёниён мегузаранд. Дар вилоятҳои соҳили чапи Ому сулолаи Кидориён пайдо мешавад, ки аслан аз Кушониён буданд. Сабаби ба сари қудрат омадани Кидориён шояд он буд, ки дар охири асри III вилоятҳои

шимолии Кушоншаҳр ба дасти Хиёниён, ки баъд бо номи Ҳайтолиён машҳур мешаванд, мегузаранд. Гузаштани Сугд, Хоразм ва баъдтар тамоми сарзаминҳои соҳили рости Омударё ба Хиёниён Кушониёни Хурдро маҷбур менамояд, ки марказро ба Балх ва аз он ҷо ба Синду Ҳинд баранд. Маркази Кушониёни Бузург дар Бағлон (Афғонистон) ҷой дошт. Ҳукмронии сулолаи Кидориён 100 сол давом кард ва онҳо ба номи Кушониёни Кӯчак машҳуранд. Онҳо лақаби Кушониёни Хурдро барои он гирифтанд, ки ҳокимияти худро дар тамоми Кушоншаҳр барқарор карда натавонистанд. Ҷӣ тавре ки дар бахши Сосониён нақл намудем, дар Ориёзамини Фарбӣ ба ҷойи давлати Портҳо давлати Сосониён арзи вучуд кард. Дар қаламрави давлати Кушониён – дар Ориёи Шарқӣ ду давлат: Кидориён ва Хиёниён – Ҳайтолиён ба вучуд омаданд. Кидориён сарзаминҳои соҳили чапи рӯди Ому ва хиёниён худуди рости онро ба итоати Бадахшон дароварданд.

Дар солномаи чинӣ гуфта мешавад, ки ючиҳо дар натиҷаи фишори қabilaҳои жуван-жуван маркази давлати худро ба шаҳри Боло – Балх оварданд. Баъд Кушоншоҳи далер аз кӯҳҳои бузурги Ҳиндукуш гузашта, панҷ шоҳигарии он чоро мутеи худ сохт ва дар он ҷо аз тилло ва нуқра сиккаҳо бо номи Кидоркушоншоҳ баровард. Сиккаҳо бо хати бараҳманӣ буда, дар як рӯи онҳо расми шоҳ ва дар рӯи дигар акси мичмари оташ қашида шудааст. Мувофиқи гуфтаи сиккашиносон, ин пулҳо дар солҳои 390–430-юм дар ноҳияҳои ҷануби Ҳиндукӯҳ бароварда шудаанд.

САВОЛҲО:

- 1. Ҷаро империяи бузурги Кушониён пароканда шуд?*
- 2. Ҷаро Кушониёни асрҳои IV ва V-ро Кушониёни Хурд номидаанд?*
- 3. Хиёноҳ аз кадом наҷод буданд?*
- 4. Вожаи марказгурезиро мағнидод намоед ва зарариширо барои давлат гӯед.*

§ 14. ХИЁНИЁН-ҲАЙТОЛИЁН

Сиёсати берунии Ҳайтолиён дар асрҳои IV–V. Тавре ки қаблан зикр карда будем, дар адабиёти таърихӣ Хиёниён ва Ҳайтолиён ду қавми алоҳида доништа шудаанд, ки нодуруст аст. Хиёниён ҳамон Ҳайтолиён мебошанд ва баробари Кидориён дар шимолии Кушоншаҳр ба майдони сиёсӣ омадаанд. Мувофиқи ривояти муаррих Аммиан Марселлин, соли 346-ум шоҳи Сосониён Шопури II ба муқобили Хиёниён ва Евсенҳо - Кушониён лашкар мекашад. Кушониён бо Хиёниён ба вилоятҳои Марв ва Гургон таҳдид мекарданд. Дар ин ҷанг Шопур бо Хиёниён ва Деҳиён, ки худро мустақил эълон карда буданд, сулҳ мебандад. Мувофиқи ин шартнома соли 359-ум Хиёниён ҳамроҳи дастаҳои Сосониён шаҳри Амитрой Сурияро забт намуданд, аммо дар ин ҷанг писари шоҳи Хиёниён – Гурумбод, ки ҷавони хеле зебо буд, ҳалок мешавад.

Сарчашмаҳои ҷинӣ хабар медиҳанд, ки Хиёниён (хунҳо) ҷор насл мешавад, ки мулки Суғдро дар тасарруфи худ доранд (яъне аз нимаи асри III милод).

Яке аз муаррихони арманӣ Е. Вардапат менависад, ки шоҳаншоҳ Яздигурди II ба сарҳадҳои шарқии давлати худ лашкар кашида, дар рустоҳои рӯди Гургон аз болои Хиёниён ғолиб омад ва шоҳи онҳо Чолчоро кушт ва мулкашро ба тасарруфи худ даровард.

Дар ҳамин давра Сосониён Тирмиз ва Ҷағониёнро низ ишғол намуданд ва дар Тирмиз маъбади бузурги буддоиро хароб намуданд. Аммо дар ин давра сулолаи Хиёниён-Ҳайтолиён қувват гирифта, на танҳо соҳилҳои рости Ому, балки соҳилҳои чапи онро гирифта, маркази давлати худро ба Қуҳандиз (Кундузи имрӯза) мекӯчонанд ва тамоми Бохтар – Тахористонро ба тасарруф мебароранд. Вақте ки Яздигурди II солҳои 453 – 454 -ум ба марзҳои шарқӣ лашкар кашид, аз ҷониби Ҳайтолиён шикаст хӯрд. Ҳайтолиён дар шаҳри дехоти Хуросон харобкорихо намуданд.

Ҳамин тавр, ҷангҳои шоҳи сосонӣ Яздигурди II Фирӯз (457–484) дарозмуддат буданд. Ҳатто Фирӯз бо ёрии Ҳайтолиён соҳиби тахту тоҷи шоҳӣ мешавад. Вай барои ин кумак ба Ҳайтолиён Тахористонро медиҳад. Вақте ки Фирӯз тахту тоҷро ба даст овард, хост заминҳои ба Ҳайтолиён додашро баргардонад ва

бо онҳо чангро сар кунад. Мувофиқи ривояти муаррих Табарӣ, Фирӯз бо Ҳайтолиён аҳд баста буд, ки дар Шарқ бо онҳо чанг намекунад ва марзи ҳар ду давлат бурчи сохтаи Баҳроми Гӯр хисоб мешавад.

Аммо вай аз ин ваъда пушаймон мешавад ва пинҳонӣ ба марзи шарқӣ лашкар оварда, сутуни сарҳади сохтаи Баҳроми Гӯрро дар 50 фил баста, ба даруни хоки Ҳайтолиён меорад. Ҳайтолиён аз ин кори Фирӯз огоҳ шуда, дар сари роҳи лашкари ӯ хандақ қанда, болои онро бо алафу буттаҳо чунон устодона мепӯшонанд, ки кас гумонбар намешавад, ки Фирӯз бо писаронаш ва як қисми лашкараш дар ин чоҳ меафтанд.

Аскарони Ҳайтолиён, ки дар камин нишаста буданд, ба ҳучум гузашта, ба дастаҳои Сосониён шикасти саҳт медиханд ва Фирӯзу писаронашро асир мегиранд. Дар ин чанг Фирӯз бо пулу моли зиёд худро наҷот медихад ва ба ватанаш бармегардад. Баъди чанд вақт боз ба чанг меояд ва боз асир мешавад. Ин дафъа товони чангро 30 ҳачир бори нукра дод ва ваъда кард, ки дигар бо Ҳайтолиён чанг нахоҳанд кард. Аммо дар хазина 30 ҳачир бори тангаи нукра ёфт нашуд, бинобар ин, писараш Кубдро гарав монда, ба Тайсафун бармегардад ва ваъда медихад, ки хоҳарашро ба зании шоҳи ҳайтолӣ Ахушнавоз мефиристад ва дигар чанг намекунад.

Мувофиқи ин шартнома, Марв ва тамоми ноҳияҳои Тахористон ба Ҳайтолиён мегузаранд ва Сосониён дар муддати ду сол товони чанг медиханд.

Ба гуфтаи муаррихи румӣ Приск Панны, зани фиристодаи Фирӯз на хоҳари ӯ, балки канизи ӯ будааст. Аз ин фиреби Фирӯз шоҳи Ҳайтолиён – Кунха ба ҳашм меояд, аммо сир бой намедахад. Вай низ мехоҳад Фирӯзро фиреб диҳад ва ба ӯ мактуб навишта, хоҳиш менамояд, ки барои омӯхтани назария ва амалияи чанг барои сарбозони ҳайтолӣ устодон фиристад.

Фирӯз 300 нафар донандагони назарияи чангро аз ашрофи Порс ба назди Ҳайтолиён мефиристад. Ҳайтолиён як қисми онҳоро кушта ва қисми дигарро маъюб намуда, назди Фирӯз бармегардонанд ва мегӯянд: «Ин аст подоши фиреби шумо барои шумо».

Ин ҳодиса сабаби чанги сеюми Ҳайтолиён бо Сосониён мешавад. Дар ин чанг Фирӯз кушта ва бисёр русто ва шаҳрҳои

Сосониён ғорат ва хароб мешаванд. Сосониён дар тӯли чанд сол товони чанг медиханд. Дар ин давра дар Порс тангаҳои нуқра ба забони ҳайтолиён сикка зада мешаванд. Ин тангаҳо ба замони подшоҳии Балош (484–488), Кубод (488–531), аввали ҳукмронии Хусрави I (531–579) рост меоянд. Ин сиккаҳо аз он далолат мекунанд, ки дар ҳамин солҳо Сосониён ба Ҳайтолиён боҷ меоданд.

Ба давлати Ҳайтолиён ҳамроҳ кардани Ҳиндустон ва Хутан. Дар асри V ба давлати Ҳайтолиён тамоми вилоятҳои Осиёи Миёна: Ҳафтрӯд, Исфанҷоб, Фарғона, Истравшан, Сугд, Хоразм ва Тахористон, инчунин, Зобул, Кобул ва Синд дохил мешуданд. Баъди ғалаба бар Сосониён, Ҳайтолиён бо мақсади ба тасарруф даровардани тамоми сарзаминҳои Кушониёни Хурд ба Ҳиндустон лашкар кашиданд. Онҳо соли 460-ум бо империяи Гуптҳои Ҳинд чангида, воридаи Гандҳор шуданд. Азбаски Ҳайтолиён зардуштӣ буданд, ибодатгоҳҳои буддоиро хароб ва ғорат мекарданд. Маҳз дар ҳамин давра ибодатгоҳи Гансило ва Гандҳо хароб шуданд. Солҳои 490–515 шоҳи Ҳайтолиён – Тораман Гуптҳоро шикаст дода, Синд, Раҷистон, водии Чамму ва Гангро тасарруф намуд.

Аммо гурӯҳе, ки Ҳиндустонро гирифта буданд, худро мустиқил эълон намуда, бо хатти ҳиндӣ сиккаҳо мебароранд. Баъди вафоти Тораман, вориси ӯ – Михркуло (515–544) шаҳри Сағал-Сиёлкутро маркази давлати худ интихоб намуд. Ин бузургӣ дар давом накард. Қувваҳои якҷояи ҳиндувон ба Михркуло шикаст доданд ва бисёр вилоятҳоро бозпас гирифтанд.

Ҳайтолиён дар як вақт ба Хутан дохил шуда, онро низ ба империяи худ ҳамроҳ намуданд. Байни солҳои 493–508-ум вилоятҳои Кошғар ва Турфон ба иттиҳоди Ҳайтолиён даромаданд ва бо ин роҳ тамоми қабилҳои ориёӣ ин диёр ба як давлати бузургӣ тоҷикӣ дар Шарқ муттаҳид гардиданд.

Асри V ва нимаи аввали асри VI давраи бузургии ҳукумати Ҳайтолиён аз Ҳироту Систон то Тибету Чин ва аз дарёи Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ доман паҳн карда буд. Қаламрави вай аз ҳудуди давлати Кушониёни Бузург бештар буд. Маркази давлат дар аввал шаҳри Бомӣён буд. Давлати Ҳайтолиён марказонида шуда буд, сиккаҳои он намуди сиккаҳои Сосониёнро доштанд (расми 10).

Расми 10. Давлати Ҳайтолиён дар асрҳои IV–VI

САВОЛҲО:

1. *Хиёниён бо Ҳайтолиён чӣ муносибат доштанд ва чаро муаррихони қадим онҳоро қавмҳои ҷудо ҳисобиданд?*
2. *Дар замони кадом шоҳон давлати Ҳайтолиён пурзӯр буд?*
3. *Дар замони кадом шоҳони сосониё ва ҳайтолиё ҷангҳои шадид рӯй доданд?*

§ 15. ПАЙДОИШИ ХИЁНИЁН–ҲАЙТОЛИЁН. НАЖОД ВА ВАТАНИ ОНҲО

Мо дар дарси гузашта дар бораи Ҳайтолиён каме нақл карда будем, аммо дар бораи пайдоиш, ном, ватан ва нажоду забонашон акнун мухтасаран ҳарф мезанем.

Аз таърихи синфи 5-уми медонед, ки ориёнҳо ба ду гурӯҳ: кишоварзон ва чорводорон тақсим шуда буданд. Кишоварзон худро ориёӣ ва чорводорон туронӣ меномиданд, яъне тӯронӣ лақаби чорводорони ориёнажод буд. Мувофиқи навиштаҳои авестой, турҳо саҳронавард буда, динҳои офтобпарастӣ, бутпарастӣ ва бисёрхудой доштанд. Зардушт бо онҳо ҷангида, ба яктопарастӣ даъват кардааст, аммо турҳо ба ин даъват бо силоҳ ҷавоб медиҳанд. Аз ҳамон замониҳои дуродур зиддияти байни турҳо ва ориёӣҳо оғоз меёбад.

Калимаи «хаюн» дар «Авесто» бо шаклҳои «хаюн», «хаюна», дар паҳлавӣ «хион» ва дар тоҷикӣ-форсии нав «хиёнӣ» шудааст.

Ҳамаи ориёнаҷодҳо, аз ҷумла «юҷихо», Хиёниён (Ҳайтолиён) ва сугдҳо, бо номҳои «ху», «хун» ва «гун» ёд мешаванд. Вожаи «гун», «ху» ва «хуни» ҷиноӣ аз калимаи «хиён»-и «Авесто» гирифта шуда, маънои пешво, сарвар, волонажодро дорад.

Азбаски ин вожаҳо дар талаффузи лаҳҷаҳо ва овозҳои ҷиноӣ, аврупоӣ ҳархела навишта шудаанд, боиси баҳсу мунозираҳои зиёд гардидаанд. Кушонӣён, Хиёниён (Ҳайтолиён) аз наҷоди турҳо, сақоиҳои ориёнаҷод буданд.

Олимони туркшинос юҷихо (вожаи юҷҷи, юҷӣ маънои рӯйи сафед)-ро дорад ва Ҳайтолиёнро ба туркони муғулсурат нисбат додани мешаванд, аммо ин даъво далел надорад. Аввалан, коғуқовӣ ёдгориҳои хавзаҳои рудҳои Амур, Енисей, Об, ки гуё вағани туркон ин ҷойҳо мебошад, нишон медиҳанд, ки аҳолии асосӣ аз хазораҳои панҷуми пеш аз милод сар карда, то асрҳои III–IV милод аврупоисурат, яъне ориёнаҷод буданд. Таҳқиқоти дар атрофи дарёи Хоразм, Олтой ва дигар ноҳияҳои Осиёи Марказӣ гузаронида ба он далелат менамоянд, ки турксуратон яъне, муғулсуратон танҳо

Расми 11. Турки ба Тоҷикзамин омада

дар асри V ба ин ҷойҳо омадаанд. Ҳамин тавр, юҷихо, ки дар асри II п.м. ва Хиёниён дар асрҳои III–IV м. ба сарзаминҳои Бохтару Сугд омада будаанд ва ҳамроҳашон турк-муғул надоштаанд. Маводди симошиносӣ низ шаҳодат медиҳад, ки дар қаполи (қосаи сари) кушонӣён ва ҳайтолиён омезиши туркӣ-муғулӣ вучуд надорад. Дар расмҳои боло сиккаҳои Кушонӣён, Хиёниён-Ҳайтолиён, деворнигӯраҳо ва ғайра, ки ба замони ин дудмонҳо тааллуқ доранд, омезиши муғули нест.

Дар баъзе сарчашмаҳо гуфта мешавад, ки Хиёниён сафеду сурх буданд. Дар бораи хунҳои сафед муаллифи рӯмӣ Прокопийи Кесарӣ чунин навиштааст: «Ҳайтолиёнро «хунҳои сафед» меноманд, аммо онҳо

ба хунхое, ки мо медонем, яъне муғулсуратон ҳеч иртибот надоранд, зеро кишварҳояшон ҳамсарҳад намебошанд ва наздик ҳам нестанд. Ҳайтолиён монанди хунҳо кӯчӣ нестанд. Онҳо аз замони қадим дар заминҳои ҳосилхез сукунат доранд. Онҳо сафедпӯст ва симои зебо доранд ва хӯи ваҳшӣ надоранд ва дар итлоати як подшоҳ мебошанд ва давлати қонунӣ доранд ва монанди румиён ва форсҳо адолатпарваранд».

Ҳамин тавр, муаррих Кесарӣ Ҳайтолиёнро аз хунҳои муғулнаҷод ва кӯчӣ, ки дар нимаи аввали асри VI милодӣ то ба сарҳади Рум расида буданд, нағз мешинохтааст ва онҳоро хунҳои ваҳшӣ ва беzeb гуфтааст (расми 11).

Далелҳои забонӣ низ дар бораи турк набудани Кушонӣ ва Хиёниёну Ҳайтолиён мавҷуданд. Аввалан, шохони кушонӣ, кидорӣ, хиёниёну Ҳайтолиёни ҳама номҳои ориёӣ ва ҳатто зардуштӣ доранд. Дуюм, ахбори хаттӣ, ки аз Хиёниён боқӣ мондаанд, гувоҳи медиҳанд, ки забони онҳо ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ мансуб аст.

Дар ин ҷо Ҳайтолиёнро хун гуфтани Прокопийи Кесари сабаб дорад, ин лақаби таънаомези Сосониён нисбат ба Ҳайтолиён мебошад. Яъне Ҳайтолиён дар гузашта чун кӯчӣ буданд ва бефарҳанг ҳисоб мешуданд, аммо дар замони Прокопий онҳо бумӣ, бофарҳанг ва соҳибдавлат буданд. Дар бораи мавҷудияти хунҳои сурхрӯй мо низ маводи зарурӣ дорем. Дар расмҳои аз Афросиёб ёфташуда сафирони Чағониён хузур доранд, ки якеро рӯйаш сафеду дигарашро рӯй сурх аст (нигаред ба муқоваи китоб).

Далелҳои забонӣ низ дар бораи турк набудани Кушонӣ ва Хиёниёну Ҳайтолиён мавҷуданд. Ҳамин тавр, даъвои туркпарастон дар бораи ин ки юҷихо, Хиёниён-Ҳайтолиён турканд ва ё ҳамроҳашон туркон буданд, ҳеч далел ва асосе надорад.

Дар бораи ватани аслии юҷихо ва Ҳайтолиён ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки онҳо пеш кӯчӣ (чорводор) буданд ва дар саҳроҳои Турон, яъне атрофи дарёи Хоразм, заминҳои Олтой, Хутан, Қазоқистон, Қирғизистони имрӯза ва дигар ҷойҳо, аз ҷумла Бадахшон, зиндагонӣ доштанд ва дар охири ҳазораи якум ва аввали ҳазораи дууми милодӣ бахши зиёди онҳо ба зиндагонии бумӣ шурӯъ карданд. Баъди Кушонӣни Кабир онҳо ба сари қудрати сиёсӣ омаданд. Бояд тазаққур дод, ки Кушон ва Ҳайтол номи сулолаи онҳо мебошад. Дар «Авесто» онҳо Тур ва Хиён ном доранд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи пайдоиши Хиёниён-Ҳайтолиён чӣ гуна баҳсу мунозираҳо вучуд дорад?
2. Қиёфаи антропологии Хиёниён чӣ гуна будааст?
3. Хиёниён бо кадом забон гап мезаданд?
4. Чаро олимони туркишинос ва туркпараст Хиёниёнро турк меноманд?
5. Туркон ба кадом нажод дохил мешаванд?

§ 16–17. ШАҲРҲОИ МАРКАЗИИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ IV–VIII

Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки гӯё дар асрҳои III–IV милодӣ дар сохтори чомеаи ғуломдорӣ таназзули иқтисодиву сиёсӣ ба вучуд меояд, ки боиси шӯришҳо ва харобии шаҳрҳои он замон мегардад.

Аммо омӯзиши таърихи шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои охир нишон дод, ки шаҳрҳои марказии Суғд – Самарқанду Бухоро, Фарғона – Ахсикат, Бохтар – Балх, Марғуш – Марв, Хоразм – Фир чунин харобиро аз сар нагузаронидаанд. Модоме, ки шаҳрҳои марказӣ харобиро надида бошанд, пас иваз шудани сохти ғуломдорӣ ба сохти деҳқонӣ-феодалӣ бо роҳи осоишта сураг гирифтааст ва дар ин бора дар дарсҳои аввал сухбат шуда буд.

Яке аз сабабҳои таназзул паст шудани сифати зарфсозӣ мебошад. Зарфҳои кулолии замони Кушониён хеле зебову нафис ва бо ранги сурхи баланд оро ёфта буданд. Зарфҳои дар асрҳои V–VIII сохташуда сифатан аз зарфҳои асрҳои I–III милод паст меистанд. Ковишҳои бисёрсола дар харобаи Панҷакент исбот намуд, ки сабаби асосии пастсифатии зарфҳои он замон, пеш аз ҳама, ба зиёд шудани аҳоли ва истехсоли зарфҳо алоқаманд буд. Яъне баробари афзудани микдор, рангубор, сифати ороиш ва пухтани онҳо хошиш меёфт, аммо дар давраҳои минбаъда ҳам микдор ва ҳам намудҳои гуногуни зарфҳо меафзояд (расми 12).

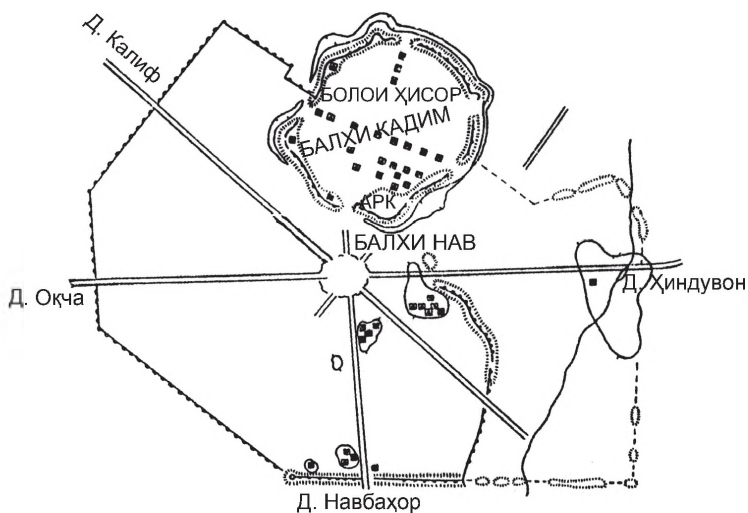

Расми 12. *Хурмаҳои замони Ҳайтолиён аз ш. Панҷакент*

Муҳимтарин ҳодисаи Тоҷикзамини Шарқӣ дар асрҳои IV–VIII афзоиши миқдори шаҳрҳо мебошад. Яке аз сабабҳои зиёд шудани шаҳрҳо осоиштагии тӯлонӣ ва раванку ривочи иктисодиёт буд. Дар муддати 500–700 соли ҳукмронии сулолаҳои Кушонӣ ва Ҳайтолиён мардуми тоҷик оромона зистанд ва дар шаҳру деҳот хочагии кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ, тичорати дохилию хориҷиро тараккӣ доданд.

Дар охири асри VI давлати Ҳайтолиён ба ҳучуми туркон (аз шарк) ва Сосониён (аз ғарб) тоб наоварда, пароканда шуд. Марв, Истравшан, Фарғона мустақил шуданд.

Шаҳрҳои Бохтар–Тахористон. Дар Тахористон дар асрҳои VI–VII зиёда аз 35 шохигарӣ ба вуҷуд омада буд, ки ҳар яки он шаҳри марказии худро дошт, ки барои равнаки рустоҳои худ нақши калон мебозид, аммо чун пештара Балх калонтарин шаҳри Бохтар–Тахористон ба ҳисоб мерафт. Дар ибтидои асрҳои миёна яке аз биноҳои боҳашамати Балх ибодатгоҳи маздаясноӣ Навбахор ном дошт ва мубадони он аз тоҷикони маҳаллӣ – Бармакиён буданд. Ибодатгоҳ берун аз девори шаҳристон ҷой дошта, масоҳати зиёдро ишғол мекард. Гунбазу деворҳои ибодатгоҳ бо сангҳои қиматбаҳо оро ёфта буданд. Арки даромад 100 газ (50 м) баландӣ дошт, парчами болои он гӯё аз Тирмиз намоён буд. Дар замони Кушонӣ ва Ҳайтолиён Балх пойтахти давлат буд ва дар атрофи он девори химоявӣ сохта буданд. Шаҳр аз диж, шаҳристон ва работ иборат буд (расми 13).

Расми 13. Нақшаи топографии Балх

Дар замони Ҳайтолиён Толикон маркази дуҷуми давлат ба ҳисоб мерафт. Вақте ки туркон Толиконро гирифтанд, маркази давлат ба Бомиеён кӯчид ва то омадани арабҳо фаъолият дошт.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ, Қобул шаҳри калон буд ва шоҳони он то асрҳои VIII–IX дини исломро қабул накарда, мустақилона ҳукумат меронданд. Вилоятҳои Қобул, Зобул, Ҳирот, Марворӯд, Бодғис ва Бадахшон дорои садҳо шаҳри обод буданд. Мутаассифона, ягон шаҳри асрҳои IV–VIII аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ нашудааст.

Тирмиз шаҳри бандарӣ ҳисоб мешуд. Масоҳати он 400 гектар заминро ишғол мекард. Шаҳр аз диҷ ва шаҳристон иборат буд. Тирмизшоҳон шаҳр ва деҳоти агрофрӯ идора мекарданд. Тирмиз шаҳри дуҷуми Чағониеён буд, ки бозорҳои рӯпӯш, дуконҳои ғалла ва гӯшти арзонтарин дошт. Дар водии Ҳисор шаҳрҳои Регар, Ҳамоварон (Шаҳринав), Шумон (Ҳисор), Андигон (Ваҳдат), Кумедиеён (Кофарнихон), Вашгирд дар Файзободи имрӯза, Дарбанд дар дуруҳаи Дарвозу Рашт, Ғӯрканд – маркази рустои Рашт, Карон – маркази Дарвоз, Рӯшон, Ваҳон, Шугнон ва Ишқошим вучуд доштанд.

Дар минтақаи Хатлон ҳафт шаҳр вучуд дошт, ки калонтарини онҳо Хулбағ (Хулбук) – маркази Хатлоншоҳон ва Муик (Ховалинг) буданд.

Расми 14. Порчаҳо аз маросими тоҷгузсрии шоҳи Сугд

Дар водии Вахш шаҳрҳои Лавканд (дар ҷойи Леваканд) ва Ҳеловар (дар ноҳияи Ҷалололидини Балхӣ имрӯза) ҷой доштанд. Дар Қубодиён низ шаҳрҳои Биз, Сукор, Айваҷ ва ғайра вучуд дошт. Маркази он шаҳри Биз (бузург) буд.

Бостоншиносон маркази шоҳигарии Вахш шаҳри Ҳеловарро таҳқиқ кардаанд. Шаҳр аз қасрҳои шоҳнишин – диҷ ва шаҳристон иборат аст. Дар диҷ толорҳои бузург барои ҳар гуна маросимҳо, чашнҳо, қабули меҳмонҳо, ибодатгоҳҳои дини маздаясно, буддой, биноҳои дуқабата барои истиқомат ва ғайра ҷой доштанд. Диҷ дар болои таҳкурсии поҳсагию хиштӣ сохта шуда, бо девори Ҳимоявӣ баландиаш 16 метр, роҳрав барои тирандозон, тиркашҳо, бурҷҳои тирандозӣ таъмин буд. Гирди диҷро наҳри пуроби пахнояш 20–30 метр муҳофизат мекард.

Аз диҷ то ба шаҳристон дар болои сутунҳо пуле сохта буданд, ки ҳангоми хатари ҷанг гирифта мешуд ва душман ба диҷ ворид шуда наметавонист.

Шаҳрҳои Суғд. Маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд ва расман бояд ҳамаи деҳот ба шоҳи Суғд итоат менамуданд, аммо дар амал ҳар як русто ҳокими худро дошт ва ба ҳукумат итоат намекард.

Дар асрҳои IV–VIII Самарқанд яке аз бузургтарин шаҳрҳо ҳисоб мешуд. Он масоҳати зиёда аз 400 гектар заминро фаро мегирифт ва аз диҷ, шаҳристон ва работ иборат буд. Шаҳр махсусан дар асрҳои V–VIII рӯ ба тараққи мениҳад. Девори Ҳимоявӣ шаҳр бурҷҳои тирандозӣ дошт. Баландии девор зиёда аз 20 метр ва пахнояш дар поён то 16 метр буд. Дар гирдогирди девор роҳравҳо барои тирандозон вучуд доштанд. Шаҳрро хандақи бузурги обдор ихота менамуд. Аз болои хандақ аризни бузург мегузашт, ки шаҳрро бо об таъмин менамуд. Шаҳр хеле устувор буд ва арабҳо барои ишғоли он моҳҳо дар атрофи девори он камин гирифта ҷангидаанд. Дар доҳили шаҳр боз ду девори дигари Ҳимоявӣ вучуд доштанд, ки аз ин ду девор гузаштан лозим меомад.

Дар девори шаҳр чор дарвоза бо номҳои дарвозаи Чин, Бухоро, Кеш ва Балх вучуд дошт. Дар дарвозаҳо масофаи роҳи байни Самарқанд ва бурҷҳои офтоб навишта шуда буданд.

Самарқанд калонтарин маркази маъмурӣ, динӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳунармандӣ, тичорати доҳилӣ ва хориҷӣ буд. Ба

ривояти таърихӣ, шаҳр кӯчаҳои тоза, обҳои равон, сардобаҳо, меҳмонхонаву гармобаҳо, биноҳои боҳашамати дуқабата ва сеқабата, қасрҳои бошукӯҳ, маъбадҳои оташ ва ғайра доштааст. Бостоншиносон дар шахристон бинои боҳашаматеро таҳқиқ намуданд, ки дар девори яке аз толорҳо маросими тоҷгузории шоханшоҳи Суғд–Ваҳуман нақш ёфтааст. Дар маросим меҳмонҳо аз мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла дабирони шоҳи Чағониён иштирокдоранд. Таҳқиқоти ин расм нишон медиҳад, ки дар он маросим шахсони таърихӣ ширкат варзидаанд.

Мутаассифона, на ҳамаи бахшҳои ин асар боқӣ мондаанд, вагарна мо маросими тоҷгузории шоҳи Суғдро бо тамоми ҷузъиёташ мефаҳмидем, аммо ҳар он чӣ боқӣ мондааст, сарчашмаи нодире барои таърихи халқи тоҷик мебошад. Дар расм сафирон – ҷиноҳо, туркон, ҳиндуҳо, кореягӣҳо ва чағониён кашида шудаанд.

Арзиши ин асари нодир боз он аст, ки дар домани сарварони ба тоҷгузорӣ даъватшуда суханронии онҳо дар назди шоҳ навишта шудааст, бинобар ин, таҳқиқи ин шоҳасари расоми суғдӣ аҳаммияти бузурги таърихӣ дорад. Арзиши дигари ин асар аз он иборат мебошад, ки дар он намояндагони халқҳои гуногун бо сару либос ва намуди таърихӣ худ тасвир ёфтаанд, ки ба халли бисёр масъалаҳои этникӣ мадад мерасонанд (расми 14).

Таҳқиқоти ин шоҳасар нишон дод, ки ҳамаи расмҳои дар деворҳои Самарқанд (Афросиёб) ва Панҷакент кашидашуда навиштаҳои тафсири доштанд.

Самарқанд маркази тиҷорати байналмилалӣ буд. Дар бозору кӯчаҳои он тоҷирон ба забонҳои ҳиндӣ, ҷинӣ, тибетӣ, туркӣ, румӣ ва ғайра гап мезаданд ва суғдиёни зиёде буданд, ки бо ҳамаи ин забонҳо тарҷумонӣ мекарданд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро дар давраи мазкур сифати зарфсозӣ коҳиш ёфт?*
2. *Сабаби тараққиш шаҳрҳо чӣ буд?*
3. *Шаҳрҳои калонтарини Тоҷикзамини Шарқӣ кадомҳо буданд?*
4. *Дар ноҳияи шумо кадом шаҳрҳои қадима вуҷуд доранд?*

§ 18. ПАНЧАКАТ НАМУНАИ ШАҲРҲОИ АСРҲОИ V–VIII

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ Панчакати асрҳои V–VIII ягона шахрест, ки ҳаматарафа таҳқиқ шудааст ва намунаи барҷастаи шаҳри ибтидои асрҳои миёна ҳисоб меёбад ва аз ин лиҳоз, дар бораи он мухтасар маълумот медиҳем. Панчакат шаҳри ягона аст, ки беш аз 70 сол боз мунтазам бо сарвари бостоншиносони машҳури рус аз Санкт-Петербург Ю. Якубовский (1946 – 1954), А. Беленитский (1954 – 1978) ва Б. И. Маршак (1978 – 2008), аз 2008-ум П. Луре бо иштироки бостоншиносони тоҷик то имрӯз омӯхта мешавад. Дар натиҷаи ҳафриёти тӯлонӣ маълумоти нодире дар бораи таърихи шаҳрҳои асрҳои IV–VIII ба даст омадааст.

Мувофиқи маълумоти аз Панчакати қадим бадастовардаи бостоншиносон, шаҳр аз диж, шаҳристон, работ ва кабристон иборат будааст.

Диж ё диж чойи истиқомати шох ҳисоб меёфт, аммо он толорҳои зиёд барои маросимҳои дарбор, маҷлису қабули меҳмонҳои дохилӣ ва хориҷӣ низ дошт. Дар қасрҳои шохӣ Панчакат чаҳор толори бузург вучуд дошт: яқум, барои қабули диндорон, ки дар вай меҳроби оташи муқаддас мавҷуд буд, дуҷум, барои тоҷирони дохилӣ ва хориҷӣ, сеҷум, барои кишоварзон ва чаҳорум, толори бузургтарин барои маҷлису қабули ҳамаи табақаҳои ҷомеа. Дар он толор дар девори чанубӣ суфа барои тахти шохӣ сохта шудааст, ки нисбат ба дигар суфаҳо баланд аст, дигар суфаҳои атроф зинадор мебошанд. Ҳар кас мувофиқи вазифаю мақоми иҷтимоии худ дар толор чой дошт ва ҳақ надошт, ки дар чойи дигар нишинад. Дижро бостоншиноси тоҷик А. Исҳоқов кашф ва таҳқиқ кардааст.

Девор, сугун ва дару пӯшиши толорҳо бо расму наққошиҳо ба мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла, Рустамнома, Сиёвушнома, Афросиёбнома, корномаҳои бузургони ориёӣҳо-тоҷикон, Ҷамшед, Фаридун, Исфандиёр ва ғайра бахшида шудаанд.

Қасрҳо ғайр аз ин манзилҳои истиқоматии дастаи шохӣ, дабистон барои кӯдакони шох ва дарбориён, ибодатгоҳ, дафтари девон ва ғайра доштанд. Ҳамин тавр, диж як шаҳри шохӣ, таҷассуми давлату сарват ҳисобида мешуд. Диж Панчакат дар замони Кушонӣ дар лаби чашмаи бисёр зебову мусаффо,

дар яке аз чойҳои хушманзар ва мафтункунанда қарор дошт. Дар девори яке аз толорҳои асри VI дар назди чашма манзараи шикори шоҳ ба ӯсфандҳои кӯҳӣ акс ёфтааст. Ин манзара шикори шоҳони Сосониرو дар Тоқи Ширин ба ёд меорад. Охириин шоҳи Панҷакат Деваштич даъвогари салтанати тамоми Суғд буд. Дар замони ӯ Панҷакат ба яке аз шаҳрҳои ободтарини на танҳо Суғд, балки тамоми Тоҷикзамин табдил ёфт. Агар ҳучуми арабҳо онро хароб намекард, вай шаҳри бузурге мешуд.

Шаҳристон. Он аз маҳаллаҳо иборат буд. Дар ин ҷо бостоншиносон маҳаллаи бузургро ҳафриёт карданд, ки дорои даҳҳо биноҳои истиқоматию одамони давлатманд, миёнаҳол ва камбағали шаҳр мебошад. Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки гӯё дар шаҳр аҳоли вобаста ба моликияти худ дар маҳаллаҳои ҷудогона мезистанд. Ҳафриёти Панҷакат нишон дод, ки ин ақида дуруст нест. Шаҳрвандон новобаста ба мансубияти иҷтимоӣ якҷоя мезистанд. Дар ҳар маҳалла хонаҳои бошукӯҳи давлатмандон, миёнаҳолон ва камбағалон вомехӯранд. Албатта, дар баъзе шаҳрҳо одамон вобаста ба касбу кор мезистанд. Масалан, дар баъзе шаҳрҳо маҳаллаи кулолон, заргарон, мисгарон ва ғайра ҷудо вучуд доштанд. Дар ҳар маҳаллаи Панҷакат бозор, ибодатгоҳ ва раиси маҳалла вучуд дошт. Маҳалла як ҷузъи шаҳр буд ва маркази ҷамъиятии худро дошт.

Дар Панҷакат ду бинои боҳашамате толорҳо, ҳучраҳои гуногун, пешайвон, ҳавлӣ ва ҳавз доштанд. Ҳар ду бино паҳлу ба паҳлу сохта шуда, бо девори ҳавлӣ аз якдигар ҷудо мебошанд. Ин ибодатгоҳҳо, хонаи худоён, Бағистон ном доранд. Дар онҳо ҳайкалҳои фариштагон ва Худованди бузурги авестӣ нигоҳдорӣ мешуданд. Дар яке аз биноҳо ибодатгоҳи оташи муқаддас мавҷуд аст.

Суғдиён дар ибодатгоҳҳои худ, ки «Хонаи худоён» ном дошт, ҳайкалҳои фаришта ва Худованди бузургро нигоҳ медоштанд ва ба онҳо сачда мекарданду намоз мегузориданд. Ибодатгоҳҳои Панҷакат барои намоиши ҳайкалҳо муносиб буданд. Ҷониби шарқии онҳо девор надошт ва ба Офтоб нигаронида шуда буд, то ки дар рӯшноии Офтоб ҳайкалҳо хуб намоён бошанд. Ҳайкалҳои аз тилло, нукра, биринҷ, латун ва сангу ҷӯб сохташуда бо сару либос ва зеварҳо оро ёфта буданд.

Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, шоҳи Бухоро сола як бор дар майдони ибодатгоҳи худоён меистод. Дар ин рӯз касоне, ки

бутҳои шикаста доштанд, онҳоро нав мекарданд. Ин анъана аз замони хеле қадим то қорӣ шудани дини ислом вучуд дошт. Худои бадӣ Аҳриман ва Заҳҳок низ ҳайкал доштанд. Сугдиён ба онҳо низ сачда менамуданд, то ки ба одамон бадӣ накунанд. Ғайр аз ин, дар ҳар маҳалла ибодатгоҳи маҳаллӣ вучуд дошт. Давлатмандон дар хонаҳои худ ибодатгоҳ доштанд ва ба маъбади маҳалла ё шаҳр нарафта, он ҷо намоз меҳонданд. Дар рӯзҳои Наврӯз дар ҳавлии ин ибодатгоҳҳо ҳайкалҳои кӯхнаи худоёнро иваз менамуданд.

Шаҳри Панҷакат бузург набуд ва ҳамагӣ 13 гектар масоҳат дошт. Шаҳр ду дарвоза дошт, ки кӯчаҳои марказӣ бо онҳо пайваст буданд. Як дарвоза дар девори шимолу шарқӣ ва дигаре дар девори ҷанубӣ ҷой доштанд.

Панҷакат дар асоси нақшаи меъмрон сохта шуда буд. Биноҳои шаҳр аксаран дуқабата ва ҳатто сеқабатаи балкони равзандор буданд. Биноҳо аз поҳса ва хишти хом сохта мешуданд. Пӯшиши онҳо ҷӯбӣ ва баъзан гунбазӣ буд. Меъмронии шаҳр тамоми қоида ва анъанаҳои биносозиро медонистанд ва дар асоси онҳо амал мекарданд. Ҳамаи биноҳо меҳмонхонаи боҳашамат доштанд. Деворҳо бо мусаввараҳо ва ҷӯбҳои қандакорӣ оро ёфта буданд.

Чунин ба ҳаёл меояд, ки дар Панҷакати асрҳои IV–VIII бенавоён набудаанд, мардум серу пур мезистаанд. Шаҳр кӯчаҳои тоза ва баъзан сангфарш дошт. Оро ба воситаи кубурҳо бо об таъмин мекарданд. Шаҳр дорои дуқонҳои савдо, хунармандӣ, кулолӣ, мисгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, сикказанӣ (тангабарорӣ), рассомӣ, наққошӣ ва ғайра буд.

Атрофи шаҳрро девори Ҳимоявии баландиаш 16 м ва пахнояш 12 м бо бурҷҳои тирандозӣ ва тиркашҳою роҳравҳои тирандозӣ ихота менамуданд.

Шаҳри беруна – работ дар самти шимолу шарқӣ ва ҷанубӣ берун аз девор ҷой дошт. Хонаҳои берун аз девор замини наздиҳавлигӣ доштанд. Дар миёни онҳо хонаҳои устои шишарез, шаробкаш ва ғайра таҳқиқ шудаанд.

Қабристон. Дар масофаи 300–400 м дуртар, дар тепҳои ҷанубии шаҳр фарвартикҳо – гӯрхонаҳои оилавӣ ё авлодии шаҳриён сохта шуда буданд. Дар ин фарвартикҳо сугдиён устухонҳои тоза мурдаҳои худро дар танбарҳо – устухондонҳои гилии пухта нигоҳ медоштанд.

Точикон заминро муқаддас меҳисобиданд ва «мурда онро харом мекунад» – гуфта, часадро дар дахма – дар чойи атрофу девору тагаш санг мегузоштанд. Вақте ки устухонҳо аз гӯшт тоза мешуданд, онҳоро оварда дар фарвартиқҳои оилавӣ мегузоштанд. Ҳамин анъана дар тамоми шаҳрҳо вучуд дошт.

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ Панҷакат мавриди омӯзиши ҳамаҷаҳони бостоншиносон қарор гирифтааст?
2. Шаҳр аз чанд қисмат иборат аст?
3. Чаро дар атрофи шаҳрҳо девор месохтанд?
4. Барои чӣ ҳамаи хонаҳои Панҷакат меҳмонхона доштанд?
5. Сугдиён ба кадом дин эътиқод доштанд?
6. Сабаби ба фарвартиқҳо гузоштани устухони мурдаҳо дар чист?

§19–20. ШАҲРҲО

Шаҳрҳои Марв. Дар вилояти Марв, дар асрҳои III–VIII, даҳҳо шаҳри бузург аз қабилҳои Нусай, Марворӯд, Сич, Бобак, Фашан ва ғайра вучуд доштанд, аммо бузургтарини онҳо маркази вилоят – шаҳри Марв буд. Масоҳати он зиёда аз 300 гектар заминро дар бар мегирифт. Шаҳр аз диҷ, шаҳристон ва работ иборат буд.

Шаҳр то истилои араб дар чойи ҳозираи Габрқалъа воқеъ буд. Атрофи шаҳр бо девори Ҳимоявӣ ихота шуда, чаҳор дарвоза дошт. Дар болои дарҳо расми фариштаи шамшердор акс ёфта буд. Фариштаро пуштибони шаҳр меҳисобиданд. Шаҳри Марв маркази сарҳадӣ, маъмурӣ, ҳунармандӣ ва тиҷоратии Сосониён ба шумор мерафт.

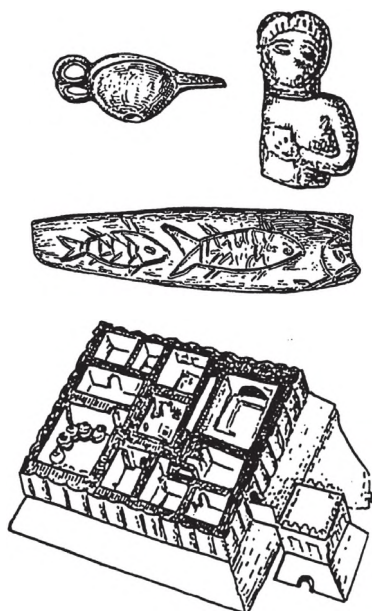
Марзбони Марв яке аз шахсони бонуфузи дарбори Сосониён буд. Қабатҳои асрҳои IV–VIII милодии шаҳри Марв омӯхта нашудаанд. Танҳо дар маҳаллаи кулолон таҳқиқ гузаронида шудааст, ки аз ҳунари баланди онҳо шаҳодат медиҳад. Марв баъди истилои арабҳо ба маркази Хуросон табдил ёфт. Арабҳо берун аз Марв лангар заданд ва аз ин ҷо ба забт намудани вилоятҳои Мовароуннаҳр машғул шуданд.

Шаҳрҳои Хоразм. С.П.Толстов – яке аз мутахассисони маъруфи таърихи Осиёи Марказӣ чунин ривоят пешниҳод карда буд, ки дар натиҷаи таназулоти сохти ғуломдорӣ, ҳамаи шаҳрҳои он давра хароб шудаанд. Шаҳрҳои нав ҳамчун кӯшкҳои

деҳконӣ-феодалӣ ба вучуд меоянд ва минбаъд дар атрофи он тараққӣ мекунад. Ин фикр, аз як тараф, дуруст бошад, аз тарафи дигар хатост, зеро на ҳамаи шаҳрҳои давраи гуломдорӣ дар давраи таназзулот хароб шуда буданд ва чӣ тавре ки қаблан зикр карда будем, аксари онҳо дар асрҳои минбаъда тараққӣ карда, ба шаҳрҳои бузург табдил ёфтаанд. Танҳо маркази Хоразм – шаҳри Фир ба таназзул дучор меояд, аммо он ҳам сабаб дорад. Аввал он ки Хоразмшоҳон дар асри IV милодӣ маркази давлати худро ба шаҳри Каёт мекӯчонанд. Ҳаёт дар шаҳри Фир то асри V давом мекунад, аммо баъди маркази шохиро аз он ҷо бардоштан, бисёр дарбориён, ки бузургони мамлакатро ташкил мекарданд, ба шаҳри Каёт кӯч мекунанд, ки боиси хароб шудани шаҳри Фир мегардад. Албатта, сабабҳои дигар низ буданд.

Шаҳри Каёт дар соҳили рӯди Ҷайхун ҷой дошт ва дар вақти истилои арабҳо чун яке аз шаҳрҳои бузургӣ ёд мешавад. Лекин дар асри X рӯди Ому маҷрои худро иваз мекунад ва Каётро хароб месозад.

Бояд тазаққур дод, ки шаҳрҳои ибтидоӣ асрҳои миёнаи Хоразм омӯхта нашудаанд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои ҳагӣ ва археологӣ, дар ин давра дар Хоразм шаҳрҳои Даргон, Садфар, Кардаранкат, Замахшаҳр, Ардахушмисан, Миздиккан, Урганҷ, Ардахива ва ғайра арзи вучуд доштанд (расми 15).

Расми 15. Бозёфтҳо аз қӯшиқи Тешиққалъа (ҳафрийети Хоразм)

Шаҳрҳои Истравшан. Дар қадим Истравшан як баҳши Суғд ба ҳисоб мерафт, аммо дар ибтидоӣ асрҳои миёна ҳамчун кишвари мустақил бо подшоҳони алоҳида ёд мешавад. Подшоҳони Истравшан унвони афшинро доштанд.

Дар ибтидоӣ асрҳои миёна дар Истравшан даҳҳо шаҳрҳои хурду калон вучуд доштанд ва дар байни онҳо Зомин, Собод, Куркат, Вақкат (Ҷротеппа), Навкат ва маркази давлат шаҳри Бунҷақат буданд. Шаҳри Бунҷақат дар ноҳияи Шаҳристони

кунунӣ ҷой дошт. Таҳқиқоти археологӣ бо сарвари академик Н. Нейматов нишон медиҳанд, ки шаҳри Бунҷақат дар асри V м. пайдо шуда, то истилои мугул маркази Истравшан будааст.

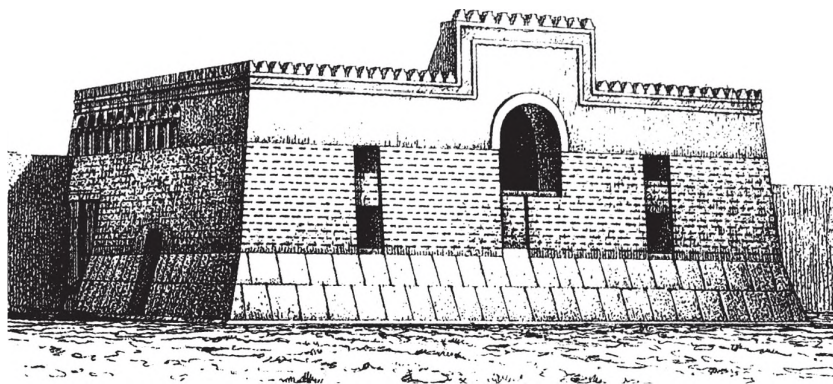
Шаҳр аз диж, шаҳристон ва работи калон иборат аст. Имрӯз харобаи диж бо номи қалъаи Қаҳқаҳа – I–III маъруф аст. Ҳаф-риёт нишон дод, ки қалъаи Қаҳқаҳа – I, ки масоҳати 5 га заминро ишғол менамояд, макони истиқомати афшинҳо буд. Дар ин ҷо бостоншиносон хонаҳои истиқоматӣ, хоҷагӣ, динӣ ва ҳабсхонаро кашф карданд. Дар дарбор якчанд толорҳои маросимӣ бо деворҳои мунаққаш кашф шуданд. Қаср ва шаҳр аз ҷониби арабҳо сӯзонида гурат шудаанд. Дар замони ободии он биноҳо дару сутун ва пӯшиши он бо санъати баланд кандакорӣ шуда буданд.

Накшошон ва рассомони тоҷик пеш аз дини ислом дар мавзӯҳои гуногун асарҳо меофариданд. Онҳо дар девори қасрҳои шохӣ, пеш аз ҳама, дар бораи қаҳрамоноҳои халқи тоҷик ба муқобили аҷнабиён, қорнамоиҳои Рустам, муборизаи қувваҳои бадӣ бо некӣ ва ғайраро сабт кардаанд. Дар девори толорҳо порчаҳои расмҳои шахсони шахидшударо ёфтанд, ки дар бораи мавзӯҳои мазкур нақл менамоянд.

Бостоншиносон дар дари даромади толори бузург тахтаи нимсӯхтаи нимдоирашакро ёфтанд. Вай се метр дарозӣ, як метру чилу се сантиметр паҳно ва даҳ сантиметр ғафсӣ дорад. Ин тахта болои дари даромадро оро меод. Ҳошияи ин тахтаи нимдоираро арк бо 17 доира оро медиҳад. Дар дохили доираҳо ду савор дар ҳолати мубориза ва як нафар мачрӯҳ ё мурда дар пеши пойи аспон тасвир шудаанд. Ҷанговарон дар либоси ҷангӣ бо шамшеру сипар ҳарбу зарбдоранд. Токи арк ба се бахш тақсим шудааст. Азбаски бисёр узвҳои мучассама боқӣ намондаанд, дар бораи мазмуни он чизи муайяне гуфтан мушкил аст. Як чиз равшан аст: ин шохасар дар бораи муборизаи некӣ бо бадӣ ҳикоят мекунад. Ин амали кандакорони истравшанӣ қорест нодир. Вай бо тамоми қоидаҳои банду бастаи мувозинатӣ ва санъати баландтарини тасвирӣ офарида шудааст. Ҷунин асарҳои ҷовидонаи гузаштагон боиси ифтихоранд.

Дар яке аз деворҳои расми молагурги ду тифлро сина меодагӣ пайдо шуд. Таҳқиқоти дар ин бахш бурдаи академик Н. Нейматов нишон дод, ки афсонаи молагурге, ки ба тифлони асосгузори Рум (Ромул ва Рим) шир медиҳад, баромади шакли ориёӣ ва ҳиндуаврупоӣ дорад.

Дар харобаи қасрҳои дуҷуми подшоҳони Истравшан Қаҳқаҳа – II толорҳо, манзилҳои истиқомати олиҷаноб кашф шуданд. Дар роҳрави ин қаср аз қабати дуҷум ба яқум 70 қаполи (устухони) сари бошандағони қалъаро ёфтанд, ки дар вақти муҳориба бо арабҳо ҳалок шудаанд (расми 16).

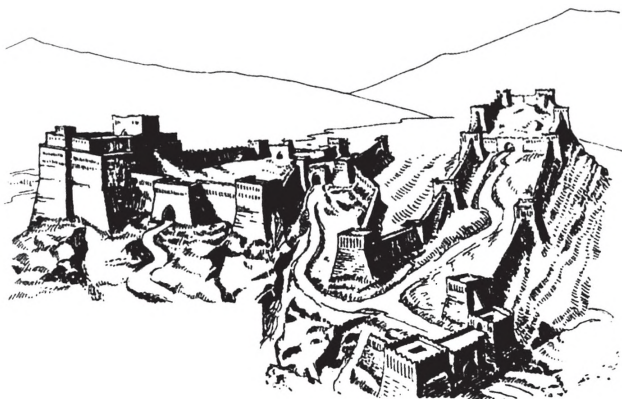

Расми 16. Кохи шоҳони Истравшан дар Бунҷакат. Барқароркардаи меъмор С. Хмелнитский

Шаҳрҳои Фарғона. Фарғона ба монанди Суғд яке аз вилоятҳои бузурги ғании тоҷикон буд. Манбаъҳои ҳаққиқӣ замони Сомониён беш аз 40 шаҳри Фарғонаро ном бурдаанд, аммо шаҳрҳои ибтидоӣ асрҳои миёна кам омӯхта шудаанд ва аз ҳамин сабаб миқдори онҳоро наметавонем.

Бисёр шаҳрҳои Фарғона, ба монанди Хваканд (Хӯқанд), Риштон, Хучанд, Марғиён (Марғелон), Андуқон (Андичон), Канд (Конибодом), Истпара (Исфара) ва ғайра машҳур буданд. Маркази Фарғона шаҳри Аҳшикат буд, ки дар лаби рӯди Сир ҷой дошт. Шаҳр дар замони истилоӣ муғул хароб гардид.

Таҳқиқоти археологӣ нишон медиҳад, ки шаҳр дар асрҳои III–II п.м. пайдо шуда, замони истилоӣ араб яке аз шаҳрҳои бузурги замон буд. Шаҳр маркази ихшидҳо–подшоҳони ин диёр, маркази бузурги тичорати дохилӣ ва хориҷӣ, динӣ, ҳунармандӣ ба ҳисоб мерафт ва баъди Самарқанд дар ҷойи дуҷум меистод. Шаҳр дорои диж, шаҳристон, рабӯт буд. Ҳафриёти шаҳр нишон дод, ки вай ҳале ободу хуррам ва покиза буд. Оби нӯшоқӣ бо кубурҳо ба воситаи каналҳои зеризаминӣ аз хишти пухта сохта ба аҳоли дода мешуд. Шоҳони Фарғона дар Косон қасрҳои тобигона доштанд, ки ҳале маъруф буданд. (расми 17).

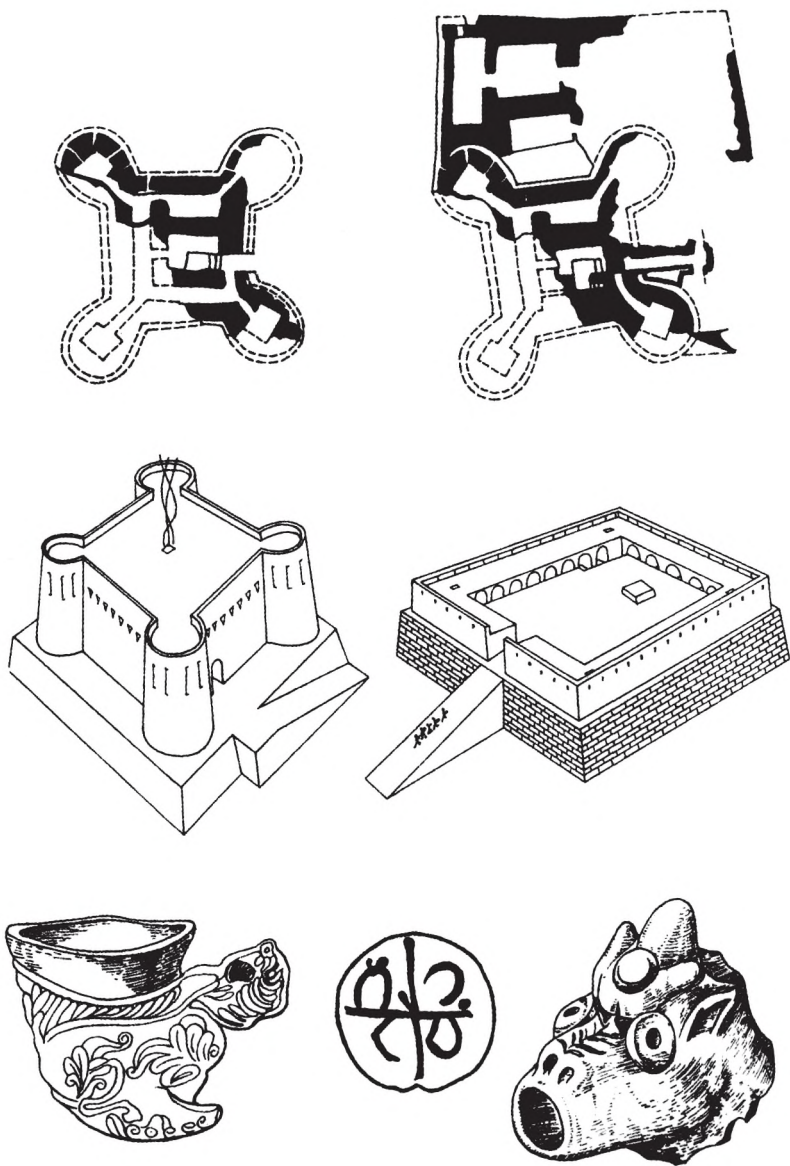
Расми 17. Кӯшики шоҳони Фарғона дар Косон

Фарғонагиҳо мурдаҳои худро дар танбарҳои найӣ ва дахма мегӯрониданд. Хучанд бо гирду атрофаш яке аз шаҳрҳои бузурги Фарғона ҳисобида мешуд. Номи Хучанд дар ҳуҷҷатҳои аз кӯхи Муғ ёфташуда дар шаклҳои Кӯчанд, Кӯчон вомехӯрад, номи ҳозираи Хучанд шакли тағйирёфтаи вожаи «кӯчон» мебошад. Калимаи «кӯчон» аз калимаҳои «кӯҷӣ», «кӯҷидан» гирифта шудааст. Шояд дар замонҳои хеле қадим дар ин ҷо кӯчиёни сақоиӣ ориёинаҷод мезистанд ва бо мурури замон ба деҳа ва шаҳр табдил меёбад. Шаҳр таърихи беш аз 2500-сола дорад ва аз шаҳрҳои қадимтарини дунё мебошад.

Шаҳрҳои Чоч. Сарчашмаҳои ибтидои асрҳои миёна аз шаҳрҳои Чоч исм намебаранд. Сарчашмаҳои ҷуғрофии замони Сомониён номҳои беш аз 40 шаҳро овардаанд, ки ҳамаи ин номҳо ориёӣ-тоҷикӣ мебошанд.

Таҳқиқоти археологӣ дар шаҳрҳои Чоч нишон дод, ки аксари онҳо дар асрҳои III–II п.м. пайдо шуда, дар давраҳои минбаъда раванк ёфтаанд.

Яке аз шаҳрҳои бузурги Чоч харобаҳои Канкаи имрӯза мебошад. Ин шаҳр дар масофаи 70 км аз Тошканд ба сӯйи шимол ҷой дорад ва масоҳати зиёда аз 350 га заминро ишғол кардааст. Вай дорои диги масоҳаташ 1 га, шаҳристони 200 га ва работи зиёда аз 100 га буд. Шаҳр хеле мустаҳкам буд. Дар диг маъбади оташ, хучраҳои истиқоматӣ, толорҳои қабулгоҳ ва ғайра мавҷуд буданд (расми 18).

Расми 18. Маъбадҳои оташ, ки аз Бинкент (Тошканд) асрҳои V–VIII м. ёфт шудаанд

Мувофиқи ахбори Фирдавсӣ, шаҳри Канка дар замони Фирдавсӣ шаҳри бузург буд, наздик ба марзи чорводорони турк ҷой дошт ва образи Гангдижи Афросиёбро ифода менамуд.

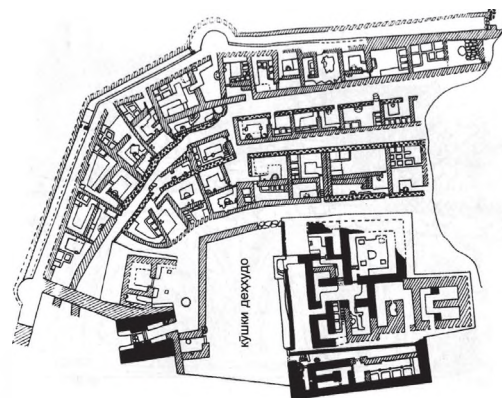
САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои марказии вилоятҳои Тоҷикзамини Шарқиро номбар намоед.
2. Шаҳр аз чанд қисм иборат буд?
3. Дигар чӣ гуна буд ва дар он кӣ мезист?
4. Гангдижи Афросиёб дар қучо будааст?

§ 21. ДЕҲАҲО ДАР АСРҲОИ IV–VIII

Миқдори деҳаҳо нисбат ба шаҳрҳо даҳчанд зиёд буданд, аммо аз сабаби хурдӣ онҳо бештар хароб шуда, то замони мо нарасидаанд. Ҷустуҷӯи археологӣ дар Болооби Зарафшон нишон дод, ки дар ибтидои асрҳои миёна дар ин мулк беш аз 200 деҳа хурду калон арзи вучуд доштанд. Дар водии Суғд шумораи онҳо аз 1000 зиёдтар, дар Истравшан 400 буданд. Миқдори деҳаҳо дар дигар вилоятҳо маълум нест, аммо таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки шумораи онҳо хеле зиёданд.

Деҳаҳо дар ҷойҳои баланд ва мушкилгузар қарор дошта, аксаран, дар атрофи худ девори Ҷимоявӣ бо бурҷу тиркашҳои барои тирандозӣ мучаҳҳаз доштанд. Сабабҳои дар баландиҳо, ҷойҳои беоб ва мушкилгузар сохтани деҳа ва кӯшкҳо набудани давлати мутамарказонида буд, ки марзхоро аз тохтутозҳои бодиянишинони турк, ки дар асрҳои VI–VII милодӣ дар Осиёи Марказӣ пайдо шуда буданд, нигоҳ дорад.

Расми 19. Нақшаи деҳаи Ҷафрийишудаи асрҳои VII–VIII Гардани Ҳисор (Мадм)

Ҷар деҳа ва шаҳр бояд аз хучумҳои ногаҳонӣ худро муҳофизат менамуд. Ин вазъият то ташаккули давлати Сомониён ва суханони Исмоили Сомонӣ: «То ман зиндаам, бораи (девори) Бухоро ман

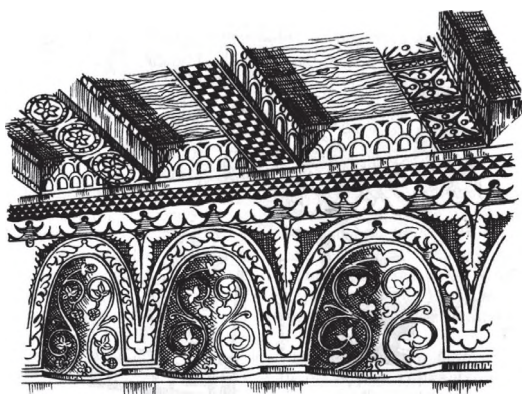
бошам», давом кардааст. Вақте ки давлати бузурги тоҷикон аз ҷониби сулолаи Сомониён ташаккул ёфт ва беҳатарии шахру деҳот таъмин гардид, деҳаҳо ба ҷойҳои ҳамвор ва бо об таъмин кӯч бастанд ва дар маҳалҳои кунунӣ қарор ёфтанд.

Гардани Ҳисор (Мадм). Хушбахтона, дар кӯхистони Суғд, дар назди деҳаи Мадми ноҳияи Паргар (Фалгар) деҳаи асрҳои VII–VIII милод ҳафриёт шудааст. Ин деҳа дар ҳуччатҳои аз Кӯҳи Муғ ёфтшуда бо номи Мадм зикр мешавад. Ҳоло харобаи ин деҳа Гардани Ҳисор ном дорад. Барои ин Гардани Ҳисор мегӯянд, ки дар поёни он қалъае ҳаст бо номи Ҳисори Мадм. Гардани Ҳисор ягона деҳаи тоҷикони Суғд аст, ки дар Осиёи Марказӣ хуб боқӣ монда ва аз ҷониби муаллифи ин китоб пурра ҳафриёт шудааст (расми 19).

Гардани Ҳисор дар сари баландие дар роҳи қорвонгарди қадим воқеъ мебошад. Деҳа аз ду бахш – қаср, ҷойи нишасти деҳхудо ва деҳотиён иборат мебошад. Қасрҳои деҳхудо дар болои бунёди дузинадор, ки сеяки деҳаро ишғол менамуд, сохта шудааст.

Бунёд нақши салиби дошта, зинае, ки дар болои он бинои асосӣ сохта шудааст, 4 м баландӣ дорад. Қаср ду қабат ҳучраҳо дошт. Дар қабати якум толори ба андозаи 64 метри мураббаъ, маъбади оташ ва боз чанд хонаи истикоматии бошукӯҳ ҷой доштанд. Қабати боло хароб шуда, ҳучраҳои он то замони мо нарасидаанд. Деворҳои қаср ва хонаҳои он аз поҳса ва хишти хом сохта шудаанд. Толор ҷаҳор сутун ва пӯшиши ҳамвор дошт. Сутун ва болорҳои толор бо нақшаҳои гуногун ороиш доштанд.

Деворҳои толор ва маъбадҳо ба монанди деворҳои қасрҳои Панҷакат бо расмҳои ба мавзӯҳои таърихӣ бахшида оро дода шуда буданд. Аз боҳашаматии қаср ҷӯбҳои сӯхтаи пурнақш гувоҳӣ медиҳанд (расми 20).

Расми 20. Кандакориҳо дар болор ва марзаҳо аз Гардани Ҳисор

Гирдогирди девори толорро суфаҳо оро медиҳанд. Дар суфаи марказӣ ҷойи тахти кадҳудо боқӣ мондааст.

Дар зинаи поёни хавлӣ ва хучраҳои хочагӣ ҳаммом ва ҷойи зисти хизматгори буд. Дар зинаи боло, дар дари даромад ба толор ва хучраҳои дигар пешайвони сутундор ҷой дошт. Қасро аз хонаҳои деҳа девор ва дарвоза ҷудо менамуд.

Дар деҳистон 22 хонаи аз як дар то панҷдар хучрадори хафр шудааст. Кулбаҳои кишоварзони камбизоат аз як хонаи начандон калон иборат буда, он ба қисмҳо тақсим мебошад. Масалан, дар роҳрав, дар самти пеш, дар тӯли девор оташдон, танӯр ва суфаҷае барои деғу табақ ва дигар анҷомҳои хӯрду хӯрок, дар миёнаҷа суфаи калон барои нишастан ва хӯрду хоб, дар бахши сеюм ҳамбаҳо барои ғалла ва захираҳои хӯроқӣ ҷой доранд. Ҳамбаҳо бо ғач андова шудаанд, то ки муш ғалларо набарад. Андоваи ғачӣ на танҳо барои муҳофизат аз мушон истифода мешуд, балки вай ғалладорро пок ва хушк нигоҳ медошт.

Хонаҳои духучра яке барои ошхонаву анбор ва дигаре барои хӯрду хоб истифода мешуданд. Ҳамин тавр, ҳамаи утоқҳо таъйиноти худро доштанд.

Як бахши хурди деҳа ба ҷарӣ фуру рафтааст. Ба ҳисоби тахминии мо, дар деҳаи Мадми рустои Парғар дар аввали асри VIII 30–35 оилаи кишоварз мезистанд. Ба осонӣ метавон муайян кард, ки кадом хонаҳо ба давлатмандон, миёнаҳолон ва камбағалон тааллуқ доранд. Дар Гардани Ҳисор ду маъбади ба бузургдошти оташ мутааллиқ вучуд дошт, ки ба мардум хизмат мерасониданд. Дар маъбадҳо мубадони маздаяснопараст хидмат мекарданд ва ба мардум дар қорҳои динӣ ёрӣ медоданд. Хона ва кӯчаҳои деҳа хеле поку тоза буданд. Дар деҳа қорворо нигоҳ намедоштанд. Тамоми молу гов аз деҳа дур, дар наздикии об оғил доштанд.

Хонаҳои деҳа аз санг ва хишти хом сохта шуда буданд. Хонаҳо мувофиқи нақшаи меъмор бино ёфтаанд.

Аз тарафи шарқу шимол деҳаро ҷарии қасноғузар ва аз ҷанубу ғарб девори ҷимоявӣ бо тиркашҳо ихота менамуд. Дар даруни девори ҷимоявӣ роҳрави тирандозӣ вучуд дошт. Бошандагони деҳа ба душман аз болои девор ва роҳрав тир мекушоданд.

Ҳамаи мардуми деҳа аз дарвоза ворид мешуданд ва берун мерафтанд. Дарвоза аз ду қабат хона иборат буд, ки дар онҳо посбонон менишастанд.

Бозёфтҳои бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки бошандагони деҳа ба ғайр аз кишоварзиро чорводорӣ, ба хунармандӣ, маҳсусан, кулолӣ, бофандагӣ, оҳангарӣ машғул буданд.

Мадм дар рустои Паргар яке аз деҳаҳои ободтарин буд ва дар он Хуваб – амири ин диёр мезист. Деҳаи Кум, ки дар масофаи 5 км аз Мадм ҷой дорад, маркази ноҳия буд ва беҳуда нест, ки Деваштич соли 721–722-юм пойтахти худ Панҷакатро партофта, ба ин ҷо меояд. Арабҳо аз қафои Деваштич меоянд ва ин деҳаҳоро месӯзонанд ва хароб мекунанд.

Дар деҳаи Кум ҷойи истиқомати шоҳӣ ва хазинаи хӯроквориҳои шоҳ Деваштич ҳафр шудаанд.

Як деҳаи асрҳои VII–VIII милодӣ бо номи Якфарсанг дар Хоразм, дар Истравшан деҳаҳо бо номи Ҷарбулоқ ва Теппаи Сар ҳафрӣ шудаанд, ки аз ҷиҳати сохтор монанд ба деҳаи Мадми Сугд мебошанд. Аммо ҳеч як деҳаи асрҳои V–VIII ба монанди Гардани Ҳисор тамоман таҳқиқ нашудаанд. Барои ҳамин, мо ҳамчун намуна деҳаи асрҳои V–VIII Мадм (Гардани Ҳисор)-ро овардем.

САВОЛҲО:

1. Деҳаи Мадм дар кучо ҷой дорад?
2. Барои чӣ мо онро ҳамчун намунаи деҳаи ибтидои асрҳои миёна ба китоби дарсӣ дохил намудем?
3. Аҳаммияти ин деҳа дар таърих аз чӣ иборат аст?
4. Дар деҳа чӣҳо барои таърих ёфт шудаанд?

§ 22. КЎШКҲО

Дар сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи кӯшкҳои пеш аз истилои араб маълумоти фаровон мавҷуд буда, аз ҷониби бостоншиносон низ ҳафр шудаанд.

Яке аз олимони маъруфи замони Шӯравӣ С. П. Толстов андеша дошт, ки шаҳри пеш аз истилои араб аз кӯшкҳои деҳконон – феодалон иборат буд. Аммо кӯшкҳои 70-солаи бостоншиносон дар харобаи шаҳри Панҷакат нишон доданд, ки биноҳои шаҳр аз хонаҳои одамони камбағал, миёнаҳол, касрҳои давлатмандон, бозору дуконҳо ва ибодатгоҳи динӣ ва ғайра иборат мебошанд. Яъне фикри С. П. Толстов дар бораи он ки биноҳои шаҳр танҳо аз кӯшкҳои иборат буданд, иштибоҳ будааст. Лекин дар шаҳр ва берун аз он кӯшкҳои одамони давлатманд, аз ҷумла деҳконон хеле зиёд буданд.

Ривояти Наршаҳӣ. Дар бораи кӯшкҳои давлатмандони Бухоро Муҳаммад Наршаҳӣ чунин нақл менамояд: «Кутайба ибни Муслим ба Бухоро даромад ва Бухороро бигирифт. Аҳли Бухороро фармуд то як ними хонаҳо ва молу замини худро ба арабон бидиҳанд. Қавме буданд дар Бухоро, ки эшонро кашкашон гуфтандӣ ва эшон мардумоне буданд бо ҳурмат ва қудрат ва манзалат ва дар миёни аҳли Бухоро эшонро шарафи зиёд будӣ ва доранда будӣ. Онҳо хона ва анҷоми худро ба арабҳо гузоштанд ва худ берун аз шаҳр рафтанд ва 700 кӯшк бино карданд. Дар гирди кӯшкҳо ба чокарон ва ҳешон чой сохтанд ва бӯстонҳо обод карданд». Кӯшкҳо дуқабата буданд ва дар болои бунёди хишту поҳсагӣ қарор доштанд. Мо якчанд мисол аз кӯшкҳои ҳафриётшуда меорем.

Дар Хоразм кӯшкҳо ҳафр шудааст бо номи Тешиққалъа (расми 15). Тешиққалъа дар болои бунёди маҳрутмонанди 7 метр баландӣ дошта сохта шудааст. Бунёдро аз поҳса гузоштаанд. Кӯшк дорои 10 ҳуҷраи гуногунҳаҷм, аз ҷумла як толор бо суфаи каён, дар самти рост хонае бо ханбаҳо барои хӯрокворӣ, дигар ҳуҷраҳо барои зисту хӯрду хоб вучуд доштанд. Кӯшк дуқабата буд, вале аз хонаҳои қабати боло осоре ба ғайр аз зина боқӣ намондааст. Деворҳои берунии кӯшк тиркаш доштанд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар боми қабати дуюм камингоҳи дандонадор вучуд дошт. Дар гирдогирди кӯшк девори Ҳимоявӣ бо бурҷҳои тирандозӣ сохта буданд. Дар дари даромадгоҳи кӯшк ҳуҷраҳо барои сарбозон ва дигар пешхизматон сохта буданд. Азбаски кӯшк дар ҳамворӣ чой дошт, девори Ҳимоявӣ вай хеле устувор буд.

Кӯшкҳои Таҳористон. Кӯшкҳои зиёд дар Таҳористон таҳқиқ шудаанд ва яке аз онҳо харобае бо номи Ҷӯмаликтеппа мебошад. Албатта, дар гузашта номаш дигар буд. Номи Ҷӯмаликтеппаро ба хароба мардум додаанд. Вай 30 ба 30 м дарозӣ ва паҳноӣ дошта, дар болои баландие сохта шудааст. Кӯшк ба асрҳои V–VIII милодӣ нисбат дорад, аммо дар вай дар давраҳои пасин низ зиндагонӣ кардаанд. Девори Ҳимоявӣ ва девори берунии аксари ҳуҷраҳо боқӣ намондаанд. Қабати дуюм тамоман аз байн рафтааст. Дар кӯшк зиёда аз 30 ҳуҷраи гуногунҳаҷм вучуд доштаанд. Дар қабати якум толори 4 сугуна бо суфаи каён чой дошт.

Дар гирдогирди толор барои нишастан суфа сохтаанд. Дар толор ҷӯбҳои нимсӯхтаи пур аз нақш ёфт шудаанд. Дар марзаҳои

шифт, болору сутунҳо расмҳои барҷастаи одамон ва шояд фариштаҳо кашида шуда будаанд. Чӯмаликтеппа яке аз қасрҳои бисёр бошукӯҳи замони худ буд.

Кӯшки Истравшан. Кӯшки дигар дар Истравшан бо номи Ўртақӯргон дар ноҳияи Шаҳристон – маркази асрҳои миёнагии ин вилоят ҳафр шудааст. Мутаассифона, на ҳамаи ёдгори кофта шуд, аммо аз рӯйи сохтор ба Тешиққалъа монанд буд. Кӯшк дар болои теппа сохта шуда, аз ду қабат иборат аст. Биноҳои асосӣ, аз ҷумла 2 толори чорсутуна, ки дар яке аз онҳо меҳроби оташи муқаддас вучуд дорад ва дигаре хонаи гунбазӣ, ки пешайвон ва суфай дузинадор дар рӯ ба рӯйи дари даромаддошта ба ақидаи мо, маъбад буд, ҳафр шудаанд.

Кӯшк ҳавлӣ дошта, дар он хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барои хизматгори ва навқарон ҷой доштанд. Атрофи кӯшкро девори ҳимоятӣ бо бурҷҳо ва тиркашҳо ихота менамуд.

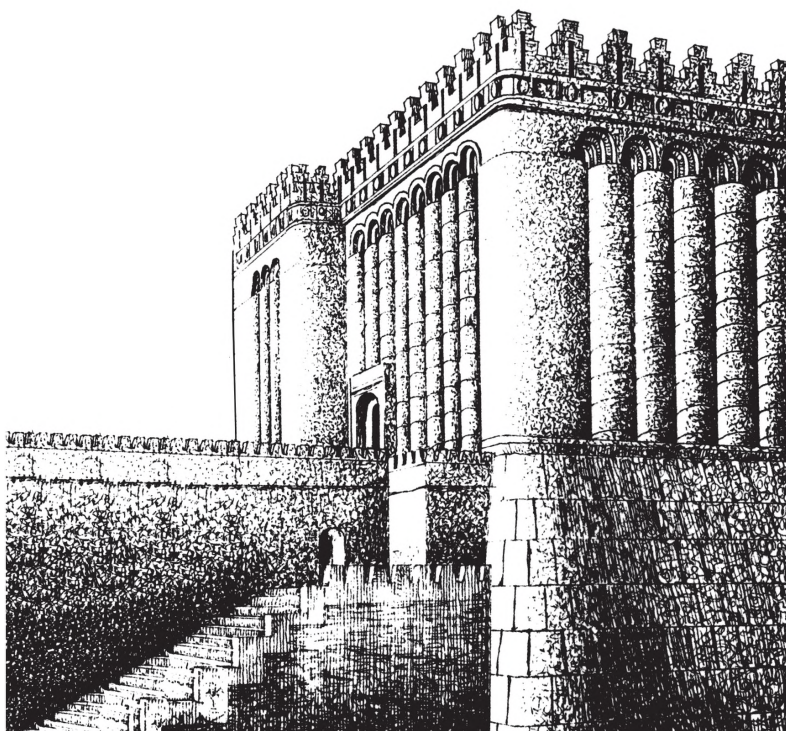
Кӯшки Варахша. Дар ноҳияи Суғд кӯшкҳо хеле зиёд таҳқиқ шудаанд, аммо бехтарин намунаи онҳо қасрҳои берун аз шаҳрии бухорхудотҳо дар Варахша мебошад, ки дар болои бунёди хишти поҳсагӣ сохта шудааст. Бино дуқабата будааст, вале танҳо як бахши хучраҳои поён кофта шудаанду бас. Хучраҳои поён, ки бештар аз даҳтои онҳо ҳафр шудаанд, равоқбандианд ва борхона, анбор ва амсоли инҳо будаанд. Хонаҳои қабати боло боқӣ мондаанд, аммо таҳмин меравад, ки дар қабати дуюм хучраҳои бехтарин, аз ҷумла толорҳои қабулу нишасти бухорхудот ҷой доштаанд.

Деворҳои берунаи диҷ ё кӯшк хеле боҳашамат будаанд. Онҳо аз поҳсаи пайваст ба шакли навсутун сохта шудаанд. Қисми болои деворҳо дандонадор буданд ва ҷойи камингоҳ доштанд. Ба диҷ зинаи васеи бисёрзина мебурад, ки хеле бошукӯҳ буд (расми 21).

Дари даромад ва намои қасро хеле бошукӯҳ сохтаанд. Дар ин ҷо як арки бузург ва ду арки хурд вучуд доштанд. Аркҳо болои сутунҳои бузург қарор гирифтаанд. Дар намоҳои паҳлугии арки бузург расми барҷастаи фариштаи Хушатр, ки рамзи давлат аст, ҷой дорад. Намоҳои аркҳои паҳлугӣ низ бо нақшу ниғорҳои рамзӣ ороиш доштанд.

Дар паҳлуи диҷ боз қасрҳои тобиствонаи бухорхудот ҳафр шудааст, ки дорои даҳҳо хучраҳои гуногун, аз ҷумла толори бузурги як бахши калонаш кушода, маъбади оташ ва ҷойҳои хӯрду хоб ва майшат вучуд доштанд. Деворҳои толори бузург

бо андоваи ғафси гачӣ ва расмҳои барҷастаи фариштагон, парандаҳо ва рустаниҳои шифобахш, аз ҷумла хум, ороиш ёфта буданд. Дар девори маъбад расмҳои одамони филсавор, шикори бабрҳо, мубадон бо мичмар ва ғайра акс ёфтаанд.

Расми 21. Кӯши Варахша. Барқароркарда меъмор В. Нилсон

Кӯши Варахша яке аз шохасарҳои меъморӣ ва санъати тасвирии тоҷикони Суғд буда, дорои ахаммияти бузурги таърихӣ мебошад.

Чунин кӯшқу қасрҳои бошукӯҳ дар асрҳои IV–VIII ҳазорҳо буданд, ки аз ҳунари баланди меъморӣ, бинокорӣ ва фарҳанги бузурги гузаштагони мо шаҳодат медиҳанд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи кӯшқо олимони чӣ ақида доранд?
2. Дар кӯшқо кӣҳо мезистанд?
3. Боҳашиаматӣ ва миқдоран зиёд будани кӯшқо аз чӣ шаҳодат медиҳад?

БОБИ IV.

СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ИЧТИМОИИ ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ Ш–VIII

§ 23. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ

Дар ин давра дар сохтори чома ва давлатдории тоҷикон дигаргуниҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вучуд меоянд. Пеш аз ҳама, чамъияти ғуломдорӣ ба чамъияти деҳқонӣ табдил меёбад.

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ аввалин давлати деҳқонӣ ба замони сулолаи Ҳайтолиён нисбат дорад, ки асрҳои IV–VII милодро дарбар мегирад. Деҳқонон – заминдорони бузург дар замони ғуломдорӣ низ буданд, аммо асрҳои IV–VIII онҳо аксариятро ташкил менамуданд. Ғуломон низ вучуд доштанд, аммо бештари мардум озод ва ба тарзи кироя қор мекарданд ва ин вазъият аз ахбори муаррих Наршаҳӣ хуб бармеояд.

Дар солҳои 70-уми асри VI бахши Турон ба дасти қабилаҳои туркзабон мегузарад. Ин туркҳо бештар аз турҳои ориёнажод, ки дар болооби рӯдҳои Об, Енисей ва Олтою Қазоқистони кунунӣ зиндагонӣ мекарданд, иборат буданд. Вожаи турк низ аз калимаи «турак» гирифта шуда, номи авлоди Фаридун аст. Туркҳои Тоҷикзамини Шарқиро забт намуда, бештар аз турҳо ва камтар аз муғулчехраҳои қарлук иборат буданд. Дар китобҳои таърихи пешин ҳамаи онҳоро ба муғулнажодон нисбат додаанд, ки дуруст нест. Туркҳои омада аслан кӯчӣ, саҳронавард буданд. Гурӯҳҳои, ки ба Кошғар рафтаанд, ҳокимияти сиёсиро соҳиб шуда, давлате бо номи Ҳоқонияти Турк ташкил доданд. Онҳо дар давлатдорӣ анъанаҳои маҳаллии тоҷикиро истифода бурдаанд.

Аввалин давлати деҳқонӣ дар Тоҷикзамини Шарқӣ давлати Ҳайтолиён буд, аммо дар бораи сохтори маъмурии он маълумот хеле кам аст. Бинобар ин то кунун дар таърихи халқи тоҷик дар бораи сохтори идоравии Ҳайтолиён чизе навишта нашудааст, аммо сарчашмаҳои сӯғдӣ нишон доданд, ки тарзи давлатдории Ҳайтолиён ба монанди Кушониён ва Сосониён буд. Дар навбати худ Кушониён усули Ашкониён ва Сосониёнро истифода мебарданд, чунки ҳамаи ориёӣҳо – тоҷикон аз Шарқ то Ғарб

тарзи идоравии якхела дошанд ва таърихи он ба «Авесто» мерасад.

Худуди давлати Ҳайтолиён аз Кушониён васеътар буд. Дар ибтидо подшоҳи онҳо ба монанди Кушониён бағғӯй ном дошт, аммо вақте ки тамоми Тоҷикзамини Шарқиро гирифтанд, унвони шоҳро қабул карданд. Дар вилоятҳои давлати Ҳайтолиён шоҳони маҳаллӣ бо лақабҳои гуногун амал мекарданд. Масалан, сарвари Суғд ва Фарғона унвони ихшид (сарбоз), Бухоро – бухорхудот, Чағониён – чағонхудот, Дарвоз, Бадахшон, Хоразм, Гур, Гузгон, Кобул – шох, Истравшан – афшин (соҳиб), Марв – марзбон, рустоҳо ва деҳаҳо – катхудот (соҳиб) ва ғайра гуфта мешуданд. Аслан Ҳайтолиён лақаби шерро дошанд. Шоҳони Хатлон ва Бомиён, ки аслан аз ин дудмон буданд, унвони шери Хатлон ва Бомиёнро дошанд. Шер ва боз (шохин) рамзи авлодии Ҳайтолиён буданд ва дар сиккаҳо ва тоҷи онҳо акси гов, ки аз авлоди турҳо буданро ифода мекард ва дар парчамашон акси шер кашида шуда буд.

Соҳтори давлати Ҳайтолиён. Мо гуфтем, ки давлатро шоҳи бузург идора мекард. Вилоятҳо шоҳони гуногун дошанд. Шоҳони вилоятҳои калон, аз ҷумла Суғд, Фарғона ва Хоразм расман ба ҳукумати марказӣ итоат менамуданд, аммо соҳтори идории худро дошанд. Дар ибтидо маркази давлати Ҳайтолиён шаҳри Толиқон, баъд Диж – Қундузи кунунӣ, баъд Балх буд. Баъди он ки охири асри VI бахши Тахористон ба дасти туркон гузашт, марказ ба Бомиён мекӯчад ва харобаи он имрӯз бо номи шаҳри Фулғула машҳур аст.

Пас аз шох шахси дуҷум фрамандар (фармондор) ҳисоб мешуд. Фармондор вазифаи сарвазирро иҷро менамуд. Вай вазоратхоро дар ихтиёр дошт. Дафтари калони дабирон бо сарвари дабирпат амал мекард. Дабирон ҳукуки зиёд дошанд. Онҳо маслиҳатгари шох буданд. Сафирҳо, дипломатҳо, қосидҳо – ҳама аз дабирон таъйин мешуданд. Дабирпат амалан вазифаи вазири қорҳои хориҷиро анҷом меод. Баъдтар ба ҷойи фармондор сарвазир пайдо мешавад. Фармондор ҳамаи дахлу ҳарчи давлатро назорат мекард.

Дар шаҳристони Панҷакат бинои бошукӯҳе ҳафр шуд, ки аз он муаллифи ин китоб 47 дона муҳр ёфт, ки аз гили пухта сохта шудаанд. Ин муҳрҳо навиштаҷот ва расмҳои гуногун, аз ҷумла

асп, нарғурм (кӯшкори гӯсфанди кӯхӣ) ва ғайра доштанд. Ҳар як муҳр ба ҳуччатҳои соҳаи маҳсусе гузошта мешуд. Масалан, муҳри бо симои асп ҳаққокишуда дар ҳуччатҳои марбут ба хариду фурӯши асп, аспдорӣ, асппарварӣ ва ғайра истифода мешуд. Дар ин бино шояд вазорат–девоне ҷой дошт ва ӯ ҳуди фармондор мезист.

Дар сохтори давлатӣ вазоратҳо–девонҳо нақши муҳим мебозиданд ва шох ба воситаи онҳо мамлакатро идора мекард.

Ба девони лашкар хангоми ҷанг шох ӯ вазир роҳбарӣ менамуд. Сохтори лашкар аз сарфармондех (сипахбат), сипахсолор ва сарханго, ба монанди хазорпат, садпат, дахпат ва ғайра иборат буд. Девони динро мағупаг ӯ мубади мубадон идора мекард ва мубад, хирбад ва муғон дар итоати ӯ буданд. Девони боч яке аз девонҳои бонуфуз ба ҳисоб мерафт. Бочкор низ ба он итоат мекард. Ҳамчунин, девонҳои дармонпат (тандурустӣ), додбарпат (додгустарӣ) ва ғайра вучуд доштанд.

САВОЛҲО:

1. Дар замони Ҳайтолиён кадом вазоратҳо мавҷуд буданд?
2. Дабирӣ чӣ гуна вазифа буд?
3. Чӣ гуна муҳрҳо дар ҳуччатҳо зада мешуданд ва чаро дар муҳрҳо расмҳои гов, гӯсфанд, асп ва ғайра ро мекашиданд?
4. Вожаи деҳқон дар қадим чӣ маъно дошт ва ҳоло киро деҳқон мегӯянд?

§ 24. НАМУДҲОИ ЗАМИНДОРӢ

Замин дар тамоми даври замонҳо ба ду бахш тақсим мешуд: заминҳои шахсӣ ва умумӣ–давлатӣ. Ба заминҳои шахсӣ заминҳои қорам дохил мешуданд, ки шахс даври замон соҳиб шуда, минбаъд аз авлод ба авлод мерос мегуфтаанд. Ба заминҳои умумӣ–давлатӣ ҷарогоҳҳо, ҷангалҳо ва заминҳои истифодаи умум дохил мешуданд.

Дар асрҳои III–VIII дар Тоҷикзамини Шарқӣ шаклҳои гуногуни заминдорӣ вучуд доштанд. Заминҳои давлатӣ се хел буданд: яқум, ҳамаи заминҳои ҳудуди мамлакатро аз давлат меҳисобиданд. Барои он ки аз ҷониби давлат муҳофизат мешуданд ва мардум ба давлат андоз меоданд.

Дуюм, заминҳои қорами давлатӣ – боғу киштзорҳо, ки дар натиҷаи мусодираи давлат аз душманони он ба даст омадаанд. Даромади чунин заминҳо ба хароҷоти умумидавлатӣ, маоши харбиён ва кормандони давлатӣ сарф мешуд.

Сеюм, заминҳои шахсии шох, ки даромади онҳо барои хонаводаи шох сарф мешуд.

Ғайр аз ин, шох ва одамони давлатманд дар ихтиёри худ деҳаҳо бо заминҳои қорам доштанд, ки як қисми даромади онҳо ба хазинаи шох ва соҳибонашон меомад. Масалан, муаррих Наршаҳӣ навиштааст, ки бештари заминҳои воҳа бо деҳаҳо ба Бухорхудот (подшоҳи Бухоро) нисбат доштанд ва мардуми онҳо кадевар ва хизматгори ӯ ҳисобида мешуданд. Заминҳои шахсӣ бештар дар дасти давлатмандон, камтар миёнаҳолон ва хеле кам дар дасти камбағалон буданд.

Замини иҷора. Ба ин бахш заминҳои боғот, қорвонсарой, меҳмонсарой, қохҳо, дуқонҳо ва ғайра дохил мешуданд, ки соҳибонашон онҳоро ба иҷора дода, даромад мегирифтанд. Шақли иҷора додан, хеле таракқӣ карда буд. Аз замин сар қарда, то хона, меҳмонхона, иморатҳои гуногун, олотҳои истехсоли, аз қабилӣ дос, сипор, оҳани чуфт, гов, асп, хар ва ғайра ба мухлатҳои муайян ба иҷора дода мешуданд. Чизҳои иҷорадодашуда мувофиқи нарху арзишашон расман бо хуччату муҳр ба расмият дароварда мешуданд. Дар хуччат шахсони дахлдор ва шохидон имзо мегузоштанд.

Пардиз ва боғҳо. Одамони давлатманд, шохон боғи хайвонҳои ваҳшӣ доштанд, ки атрофаш ихота буд ва дар он хайвонҳо озодона мегаштанд, афзоиш меёфтанд ва шикор карда мешуданд. Дар пардизҳо ва қорбоғҳо қасру боргоҳ ва хар гуна биноҳои истиқоматӣ, хочағӣ, аз ҷумла барои парвариши гову мол ва боғоти меваҳои гуногун вучуд дошта, яке аз сарчашмаҳои даромад ба ҳисоб мерафтанд.

Замини ибодатгоҳҳо. Ибодатгоҳҳои динӣ замини кишт, боғҳо ва қасру боргоҳҳо доштанд. Замини ибодатгоҳҳо аз ҳисоби заминҳо ва манзилҳои қасоне, ки меросхӯр надоштанд, мувофиқи васияти соҳибонашон ба маъбад бахшида мешуданд. Чунин ходисаҳо хеле зиёд буданд ва аз ҳисоби онҳо ибодатгоҳҳо соҳиби мулкҳои бузурги сердаромад мегаштанд.

Ибодатгоҳҳо хеле сарватманд буданд. Дар ибодатгоҳи худоён ҳайкалони худоён ва фариштагон, ки аз тилло, нукра, мис ва ҷӯб сохта шуда буданд, вучуд доштанд. Ҳайкалҳо, ба монанди одамон сару либоси гаронбаҳо ва ҷавохирот доштанд. Арабҳо танҳо аз ибодатхонаи худоён дар Самарқанд аз ҳайкалҳо 150 ҳазор мисқол зар гирифта буданд.

Мағупат дар мамлакат шахси сеюм ба ҳисоб мерафт. Вай сарвари дин буд.

Намудҳои истисмор ва андоз. Мо дар бораи бухорхудот нақл карда будем, ки замину деҳаҳои зиёд дошт ва мардумони деҳаҳо қадевар ва хизматгори ӯ буданд. Ин ривоят маънои онро дорад, ки мардумони деҳаҳо дар заминҳои шохӣ, деҳқонӣ кор мекарданд ва аз се ду бахши ҳосилро ба бухорхудот меоданд ва як бахши онро барои зиндагонии худ истифода мебарданд. Қасоне, ки дар чунин заминҳо кор мекарданд, побанди хочаи худ буданд ва ҳуқуқи ҷойи дигар рафта надоштанд. Қадевар–деҳагӣ озод буданд, аммо аз сабаби он ки барои рӯзгузаронӣ замини кофӣ надоштанд, маҷбур буданд, ки дар замини давлатманд кор кунанд.

Бешубҳа, одамоне буданд, ки тамоман замин надоштанд ва маҷбур буданд, ки замин аз заминдор ба иҷора гиранд ва мувофиқи шарту шароити он кор кунанд.

Мувофиқи иттилои сарчашмаҳо, қадеварҳо дар як ҳафта аз се як ҳиссаи вақти худро дар қори сарвари деҳа сарф мекарданд, яъне дар як ҳафта ду рӯз барои сарпарастии худ бемузд қоре анҷом меоданд. Қорҳои маҷбурӣ низ вучуд доштанд. Ба чунин қорҳои маҷбурӣ сохтани деворҳои ҳимоявии атрофи шаҳру деҳот, қандани канал ва ҷӯйҳои обёрӣ, сохтани пулҳо ва дигар иншооти умумидавлатӣ дохил буданд, ки дар онҳо бештар одамони бесоҳиб, бекас ва беҳимоя зӯран кор фармуда мешуданд.

Аз ҳуҷҷатҳои таърихӣ маълум аст, ки чанд навъи гуломон (барда) мавҷуд буданд, ки дар хона, замин, ғаллаю рамаи давлатмандон кор мекарданд ва ҳеч ҳуқуқи надоштанд.

Дар ҷомеаи табақотии асрҳои III–VIII озодагон ва муғон аз андоз озод буданд. Дигар ҳамаи табақаҳо андоз меоданд. Ду намуди андоз: пулӣ ва чинсӣ–моӣ маъмул буд. Аз деҳот андози моӣ, чинсӣ, яъне аз зироатҳо–гандум, ҷав, нахӯд, аз мевачот

– май, меваҳои хушк, аз ҳайвонот–гов, гӯсфанд, пӯст ва ғайра меситониданд.

Ҳунармандон, савдогарон ва касоне, ки бо пул саруқор доштанд, андози пулӣ – дирҳам меоданд. Як дирҳам ба 3,36 г. нуқра баробар буд. Ғайра аз ин, андози сарона вучуд дошт, ки ҳамаи мардони дорои қувваи қорӣ меоданд. Миқдори пули андози сарона маълум нест.

Ҳамин тавр, аз овардаҳои боло маълум мешавад, ки чомеа ба сарватмандон, миёнаҳолон, камбағалон ва ғуломон тақсим мешуд. Дехқонон – заминдорони бузург, сипаҳсолорон, мубадон, савдогарони қалон худро аз наҷоди олитабор меҳисобиданд ва аз андозҳо озод буданд, ба вазифаҳои давлатӣ таъйин мешуданд, дар хонаҳо ва қасрҳои бошукӯҳ мезистанд. Табақаҳои поёнвобаста ба дорои худ рӯз мегузарониданд. Табақаи поёни мардум ва ғуломон дастнигари давлатмандон буданд ва зиндагии хеле қашшоқона доштанд. Аз ин ҷост, ки дар баъзе ноҳияҳо шӯришҳои заҳматқашон ба муқобили худотҳо сар мезаданд. Яке аз қалонтарин исёнҳои камбағалон шӯриши Абрӯӣ буд. Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, дехқонони бузурги Бухоро, аз ҷумла бухорхудоғ Ҳамук ба мардум ситам қарданд ва молу мулки онҳоро гирифтанд ва онҳоро ба хизматгори худ табдил доданд. Мардум бо сарвари Абрӯӣ шӯриданд ва дехқонони бузургро ронданд ва Абрӯӣро подшоҳ интиҳоб намуданд, аммо ӯ муддате ҳукмронӣ қард ва ба беадолатӣ даст зад. Мардум ба дод омаданд ва ба дехқонони пешинаи худ мактуб навишта, онҳоро даъват қарданд, ки боз оянд, чунки ситами Абрӯӣ аз ҳад гузашт. Мардум ин дафъа ба муқобили Абрӯӣ бархостанд ва ӯро сарнагун қарданд. Дехқонони пешин бармегарданду боз заминро об ва қадевар ва хизматгори худро соҳиб мешаванд. Ҳамин тавр, мардуми бечораҳо боз ба асорати соҳибони пешини худ меафтанд.

САВОЛҲО:

1. Дар он замон чанд намуди заминдорӣ буд ва онҳо аз якдигар чӣ фарқ доштанд?
2. Қадом намудҳои истисмор дар он давра вучуд дошт?
3. Қадом намуди андозҳо мавҷуд буданд?
4. Шӯриши Абрӯӣ чӣ гуна шӯриш буд ва чаро ӯ сарнагун шуд?

§ 25. ХУНАРМАНДӢ ВА САВДО

Кулолӣ. Кулолӣ дар ин асрҳо яке аз соҳаҳои тараққикардаи хунармандӣ ба ҳисоб мерафт. Дар шаҳрҳо кулолон хеле сершумор буданд, зеро талабот ба зарфҳои гилин хеле зиёд буд. Зиёдшавии намудҳои гуногуни зарфҳо ба паст шудани сифати онҳо оварда расонид. Ин пастшавии сифати зарфҳоро баъзе олимон ба таназзули сохти гуломдорӣ ва саршавии ҷомеаи деҳқонӣ вобаста медонанд, аммо таҳқиқот дар шаҳри Панҷакати бостонӣ нишон дод, ки ин ақида асос надорад. Паст шудани сифат, намуд ва рангубори зарфҳо ба зиёд шудани истехсоли онҳо вобаста мебошад. Яке аз сабабҳои афзудани намуди зарфҳо талаботи мардум ба онҳо буд. Дар ин давра, махсусан, намудҳои гуногуни хурма, нимхурма, хурмача барои ширу чурғот (мост) ва равған, коса, шоҳкоса, нимкоса, косача, пиёла, табак, нимтабак, табакча, хум, нимхум, хумча, кӯза, нимкӯза ва кӯзача, майдаста ва ғайра пайдо мешаванд (расми 22).

Расми 22. Зарфҳо аз Панҷакати қадим

Мисгарӣ ва оҳангарӣ. Дар ин давра зарфҳои мисин, аз кабили чом, дег, коса, чароғноя, табак, лаълӣ ва ҳар гуна ашёи зинатӣ зиёд мешаванд. Зарфҳои майдаста: коса, чомҳои заррин ва нукрагин вучуд доштанд, ки аз онҳо давлатмандон истифода мебуданд. Афзорҳои истехсоли: дос, табар, теша, каланд, охани чуфт, афзори чангӣ, шамшер, ханчар, корд, пайкон ва ғайра аз оҳан сохта мешуданд.

Заргарӣ. Бозёфтҳои археологӣ ва расмҳои рӯйидеворӣ (деворнигораҳо) нишон медиҳанд, ки санъати заргарӣ хеле раванқ ёфта буд. Давлатмандон – зану мард гӯшвор, ангуштарин, бозубанд, гарданбанд, тоҷҳои тилло ва нукрагини аз сангҳои қиматбаҳои нигиндор доштанд. Занҳо сару либоси худро бо зару зевар оро медоданд. Табакаи ашроф либосҳои қиматбаҳо пӯшида, оро доданро дӯст медоштанд. Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, маликаи Бухоро Хутакхотун кафшҳои бо ҷавохирот ороёфта дошт, ки арзиши онҳо ба хирочи як вилоят баробар меомад.

Бофандагӣ. Дар ин давра санъати бофандагӣ хеле пеш рафт. Тоҷикон матоъҳои симин (парча), зарринро (зарбофт) дар Самарқанд, Марв, Балх, Нишопур мебофтанд ва аз онҳо давлатмандон либос медӯхтанд. Шоҳибофӣ, аз ҷумла ҳарири сабз, сурх, рангин, дебо, симгун шуҳрати ҷаҳонӣ доштанд. Матоъҳои пахтагини гуногун бофта мешуданд, ки ҳам арзон ва ҳам шинам буданд. Аз матоъҳои пахтагин бештар мардуми миёнаҳол ва камбағал истифода мекарданд. Аз бозёфтҳои археологӣ бармеояд, ки дастгоҳҳои бофандагии матоъҳои пахтагин, пашмӣ, омехтаи пашму пахтагӣ, абрешиму пахта дар ҳама деҳаҳо вучуд доштанд. Иттиҳодияи бофандагон ба вучуд омада буд, ки дар он садҳо нафар кор мекарданд.

Чармгарӣ. Он яке аз соҳаҳои ҳунармандӣ буд, ки даромади калон меовард. Дар он замон чарм дар соҳаҳои гуногуни зиндагӣ, аз ҷумла истехсоли пойафзор (кафш, маҳсӣ, мӯкӣ), зин, лаҷом ва афзори асп, ҳар, уштур, дар сохтани олоти ҳарбӣ (сипар, камонғулак, камарбанд, манҷаник), соҳаҳои мусиқӣ (даф, дойра, таблак, рубоб ва либосҳои гуногун (пӯстин, камзӯлҳои чармини ҳарбӣ, варзишӣ) истифода мекардид. Барои иҷрои ин амал ҳавзҳои калони рангубори кемухтгарон вучуд доштанд, ки дар он даҳҳо одам, аз коргари одӣ то устоҳои гуногун кор мекарданд.

Гилембофӣ. Гилем, палос, чакман бофтан ва намадмоли хеле равнақ дошт. Дар соҳаи гилембофӣ ва палосбофӣ устохонаҳои калон вучуд доштанд, ки гилемҳои рангоранг ва сергул мебофтанд. Дар гилемҳо расми пахлавонон, ромишгарон, сахнаҳои шикор, муҳорибаҳои ҷангӣ ва ғайра акс меёфтанд.

Аз матоҳои пашмӣ бофтани чакман, махсусан кандиз – либоси болопӯши саворагон дар фаслҳои хунук хеле машҳур буд. Ин либоси анъанавии мардуми ориёнаҷод, аз ҷумла тоҷикон буд. Ҳоло кандиз дар байни мардуми Қафқоз боқӣ мондаасту бас.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ. Савдо дар сарзамини тоҷикон дар ҳама давру замон чизи даромаднок ба шумор мерафт ва мардум ба он тавачҷуҳи зиёд доштанд. Аз ривоят ва ҳуҷҷатҳои таърихӣ маълум аст, ки хунармандон чизҳои сохтаи худро озодона дар бозор ба фурӯш мебароварданд ва аз ҳисоби моли фурӯхтаи худ зиндагӣ мекарданд. Дар бисёр вилоятҳои калон пул (танга)-ҳои мисӣ, нуқра ва тилло сикка зада мешуданд ва дар муомилот ба кор мерафтанд.

Тангаҳои мисӣ дар бозори дохилии вилоят, тангаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти байналмилалӣ – ҷаҳонӣ истифода мешуданд. Дар муомилоти байни вилоятҳо бештар тангаҳои нуқраро мувофиқи вазнашон кор мефармуданд. Дар Тоҷикзамини Шарқӣ се намуди тангаҳо: тилло, нуқра ва биринҷиро сикка мезаданд. Аммо дар муомилот танҳо дирҳамҳои нуқра ва пулҳои биринҷӣ истифода мешуданд. Тангаҳои нуқраи шоҳони сосонӣ – Фирӯзи I (солҳои 459–484) ва Варахрани V (солҳои 420–438) дар Бухоро ва баъд тамоми Суғд паҳн шуда буданд. Дар болои онҳо мичмари оташ бо нишони Бухоро ва расми шоҳу навиштаҷоте, ки ному унвони шоҳро ифода мекард, сабт шудаанд.

Тангаҳои мисӣ дар дохили вилоят дар муомилот буданд ва дар онҳо номи худованди шаҳр навишта мешуд. Масалан, дар болои тангаҳои Панҷакат номи фариштаи сарпарастии шаҳр ва рустои он Нанахудо навишта шудааст. Модархудо Нана пуштибони шаҳри Панҷакат ва атрофи он ҳисобида мешуд.

Аз ривоятҳои таърихӣ маълум аст, ки савдогарон кӯдакони худро аз хурдӣ ба омӯхтани ҳатту савод ва ҳисоб вомедоштанд. Падару модар ба кӯдакони худ забонҳои хориҷӣ ва сухани ширин гуфтанро меомӯзонданд, то ки онҳо бо суханони ширин харидоронро мафтун карда тавонанд. Меғӯянд, ки дар вақти

ба дунё омадани кӯдак бар забонаш асал мемолиданд, то ки ширинзабон шавад ва дар дасташ тангаи тилло мемонданд, то ки пулёбу сарфакор шавад.

Дар хамаи шахрҳои калон дар як ҳафта як бор бозори умумӣ ташкил мешуд, ки дар он мардуми гирду атроф харидуфурӯш мекарданд. Ба ривояти олими тоҷик Абӯрайхони Берунӣ, сугдихо дар як моҳ як бор дар як шахр бозори калон ташкил мекарданд, ки вай ҳафт рӯз давом меёфт.

Тоҷирон ғаёлтарин тоҷирони ҷаҳон буданд. Онҳо ба Шарқи Дур, Чину Чопон, Ҳиндустон ва Русу Рум ба тичорат мерафтанд. Маҳз онҳо ташкилкунандаи Роҳи Бузурги Абрешим буданд.

Мувофиқи ривоятҳои хаттӣ, порсҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва сугдихо бо корвонҳои худ ними ҷаҳонро тай карда буданд. Дар Чин, дар шаҳри императории Хинян чор маъбади оташ ва маҳаллаҳои тоҷикон–эронӣ буданд. Мавҷудияти чор маъбад дар маркази Чин далели он аст, ки дар он ҷо тоҷикони зиёд доимо зиндагӣ ва мувофиқи урфу оини худ амал мекарданд.

Савдогарони тоҷик ба чинӣ шишасозии рангаро дар асри V омӯзониданд. Санъати аз ангур май тайёр карданро ёд доданд. Дар Чин ва Чопон аспони афсонавии зоти Фарғона ва Хатлон хеле арзиши зиёд доштанд. Савдогарони тоҷик ба Чин матоъҳои пахтагин, меваи хушк, аз чумла мавизи ангур, боз, сӯзаниҳо ва канизони навозанда ва раққосаҳо мебурданд. Аз Чин шохӣ, чинӣ, доруҳо меоварданд.

Тоҷирони тоҷик тарҷумон ва паҳнкунандагони дини буддӣ дар Чину Чопон, Куриё ва Муғулистон буданд, яъне онҳо донандаи забонҳои чинӣ, ҳиндӣ ва куриёӣ чопонӣ буданд.

Тоҷирон аз он мамлакатҳо шохӣ, мушк, чинӣ ва гайра меоварданд. Савдогарони тоҷик ба мамлақати славянҳо дар Шимол, дар Фарб то ба Испонӣёву Итолиё мерафтанд, матоъҳои гуногуни абрешимӣ, пахтагӣ, сангҳои қиматбаҳои лочвард, фирӯза, лаъл, навшодир, заъфарон мебурданд.

Дар ҳар як ноҳия як чизи нодире истехсол мегардид ва ба савдои умумичаҳонӣ бароварда мешуд. Масалан, аз водии Зарафшон аз кӯҳҳо навшодир, аз Ҳисор заъфарон, аз Бадахшон лаъл, аз Хатлон аспҳои саворӣ, аз Бохтар уштур, аз Сугд парча, аз Бухоро чома, аз Чоч камонғулак, аз Истравшан шамшеру

корд, аз Фарғона аспҳои даванд, аз Хоразм мӯинаҳо ва гайра ба савдои ҷаҳонӣ мебароварданд.

Муаррих Табарӣ менависад, ки вақте арабҳо соли 722-юм бо шӯришгарони Суғд дар Хучанд мечангиданд, аз Шарқи Дур 400 савдогар бо молҳои қиматбаҳо омаданд. Арабҳо молу чизи онҳоро ғорат карда, худашонро куштанд. Шаҳри Пайканди Бухоро шаҳри савдогарон буд. Вақте ки арабҳо онро гирифтанд, ҳамаи мардон дар савдои хориҷа буданд.

Дар шаҳр як нафар одам барои ҷони худро харидан 200 тӯп шоҳии намуди ҳарир ба арабҳо пешниҳод кард. Арабҳо аз дорویی ӯ дар ҳайрат монда, ӯро кушта, молу мулки ҳамаи шаҳрро ғорат мекунанд. Мардуми тоҷик-эронӣ нисбат ба арабҳо даҳчанд зиндагии хубтар доштанд, арабҳо на ба хотири паҳн намудани дин, балки барои ғани шудан мечангиданд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи зарфҳои хум, нимхум, хумча, кӯза, хурма чиҳо медонед?
2. Чаро пеш ҳамаи косою табақ аз гили пухта сохта мешуданд?
3. Заргарон кадом зеварҳоро месохтанд?
4. Кадом намуди матоъҳо бофта мешуданд?
5. Тоҷирони тоҷик ба Чину Чопон кадом намуди молҳоро барои савдо мебурданд?

§ 26–27. САНЪАТ

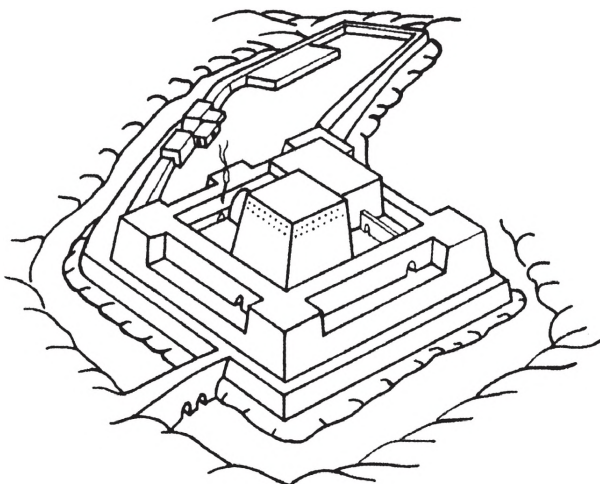
Хунари меъморӣ. Тоҷикон дар асрҳои III–V милод тамоми шаҳру деҳотро аз рӯйи нақшаи тартибдодаи меъморон месохтанд. Ҳангоми сохтани шаҳрҳо сатҳи замин, яъне кӯҳ, тепша, пастхамӣ, дарёю рӯдҳо, дарахтзору кабудизор намудани онҳо, заминчунбӣ, омадани сел ва кӯчидани талу тепшаҳо ба назар гирифта мешуд. Дар сохтани шаҳру деҳот амният ва аз об таъмин намудани одамонро ба ҳисоб мегирифтанд. Азбаски замони деҳқонӣ замони парокандагӣ буд, ҳар деҳа ва ҳар шаҳр барои бехатарии худ атрофи шаҳру деҳаро бо девори Ҳимоявӣ ихота менамуд ва мардум аз дарвозаҳо даробаро мекарданд.

Шабҳо дарвозаҳоро мебастанд ва посбонҳо бегонагонро даромадан намонданд.

Асрҳои III–VIII замони кӯшкҳои деҳқонӣ ном дорад. Заминдорони бузург дар ҷойҳои зиндагибоб кӯшкҳои бохашамат

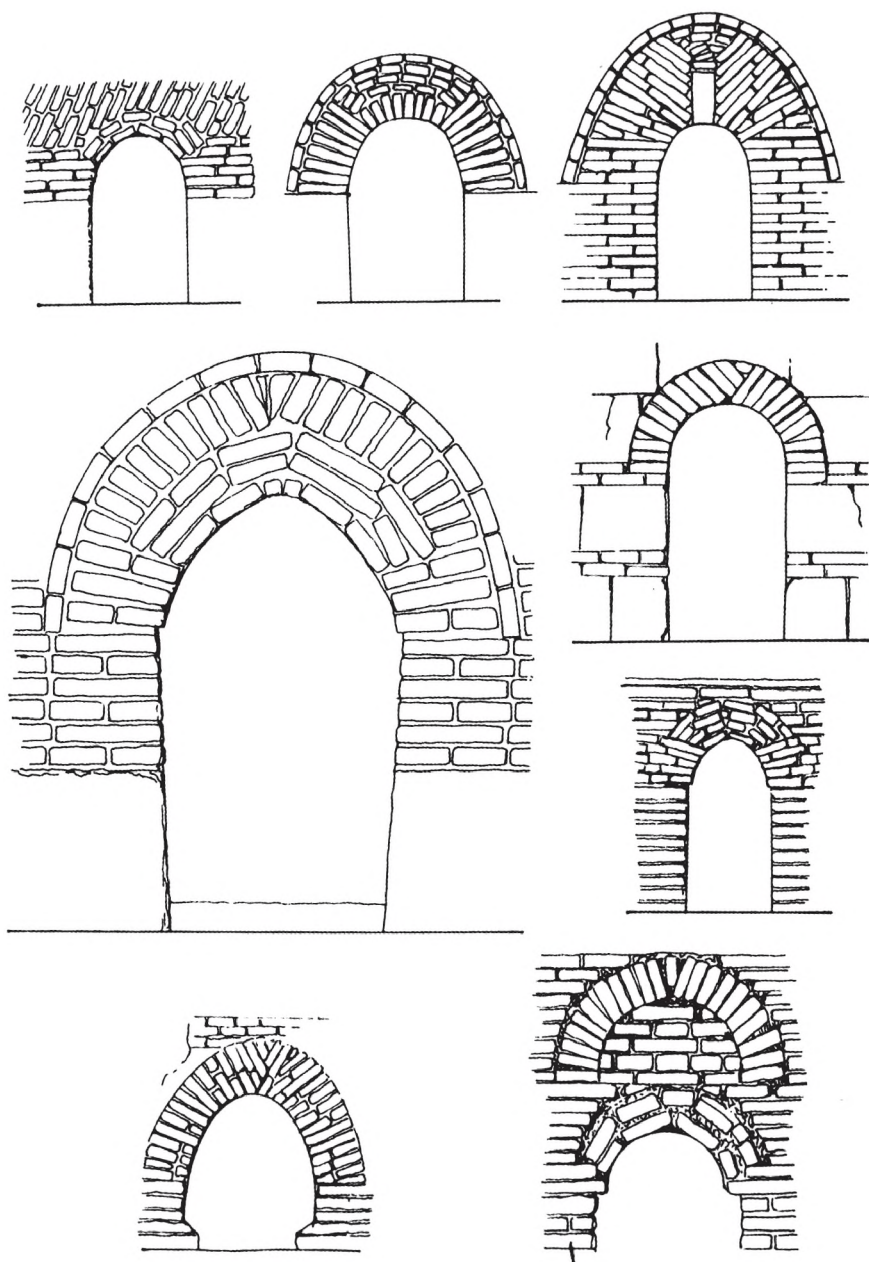
месохтанд, ки дорои дахҳо толор, хонаҳои хӯрду хоб, хазина, саисхона, посбонхона, хизматгорхона буданд. Аксари кӯшкҳо дорои бинои дуқабата ё сеқабата мебошанд. Атрофи кӯшкҳо девори җимоявӣ ва бурҷҳои тирандозӣ дошт. Дар қабати аввал толорҳои меҳмонпазирӣ, ҳучраи хочагӣ, ошхона ва ғайра ҷой доштанд. Дар қабати дуюм хонаҳои хоб ва истироҳат, лидбонгоҳ ҷой гирифта буданд. Аз қабати якум ба сеюм ба воситаи зинаи хиштӣ ва аркпӯш рафтӯмад мекарданд.

Деворҳои ҳучраҳои истиқоматӣ полкона (балкон) ва тиреза доштанд. Девори ҳучраҳои қабати дуюм ва сеюм аз синҷдевор иборат буд. Масолеҳи ҷӯбӣ – шохпул, болор, сутун, дар ва тирезаҳо кандакорӣ шуда буданд. Деворҳо бо чанд қабат расмҳои ранга зинат ёфта буданд. Кӯшкҳо, қасрҳои шохӣ бо тамоми қоидаву қонуни нақшаҳои меъморӣ сохта шудаанд (расми 23)..

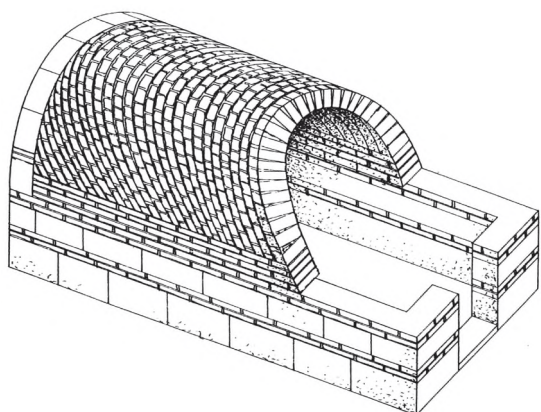

Расми 23. *Кӯшкҳои деҳқон дар ноҳияи шаҳри Бинокат (Тошканд)*

Се намуди пӯшиш истифода мегардид: якум, пӯшиши гунбазӣ, ки аз хишти хом сохта мешуд. Чунин биноҳо нақши чоркунҷаи баробарпаҳлу дошта, чандон бузург нестанд. Дуюм, пӯшиши нимдоирагӣ ё гаҳворапӯш. Чунин пӯшиш низ аз хишти хом сохта мешуд. Сеюм, пӯшиши ҳамвор, ки ба воситаи шохпул ва болору васса месохтанд ва аз болояш хок мерехтанд. Пӯшиши ҳамвор хеле фаровон истифода мешуд. Деворҳо хиштӣ, поҳсагӣ ва сангӣ буданд. Деворҳои сангинро бештар дар ноҳияҳои кӯҳистон месохтанд (расмҳои 24, 25).

Рисунки 24. Намудҳои арк дар биноҳои асрҳои III–VIII м

Расми 25. Намуди пушиши нимдавра ё равоқӣ

шикори подшоҳон дар тугайзорҳо ба оҳу, хукҳои ваҳшӣ, чангҳои гурӯҳ-гурӯҳ, танбатан, қабули меҳмонҳо, тоҷгузориҳои шохон ва ғайра қашада мешуданд.

Масалан, дар девори яке аз қасрҳои Панҷакенти қадим шикори ғӯсфандони кӯҳӣ аз ҷониби шох ва дарбориён ақс ёфтааст. Ин шикор дар пардизи шохони Суғд мегузарад. Одамон ғӯсфандоро ба сӯйи подшоҳ меронанд. Атрофи пардиз (шикоргоҳ) шиғирифта шудааст. Подшоҳу ёронаш тир кушода ғӯсфандҳо, аз ҷумла нарғурмеро зада афтондаанд.

Тавре дар боби шаҳри Самарқанд нақл кардем, дар девори яке аз қасрҳои асри VII милод маросими тоҷгузориҳои шохоншоҳи Суғд Ваҳуман ақс шудааст (расми 26).

Дар маросими тоҷгузорӣ сафирони Куриё, Чин, Ҳиндустон ва ноҳияҳои гуногуни Тоҷикзамин бо сару либоси хоси халқи худ ширкат доранд. Дар миёни сафирон намоёндагони Чағониён (аз водии Ҳисор), ки расми онҳо дар муқоваи китоб оварда шудааст, ҳузур доранд. Ҳамроҳи сафирон тухфаҳои гуногун, аз ҷумла уштурон, ғозҳо, аспон, канизон, матоъҳои қиматбаҳо ва ғайра мушоҳида мешаванд.

Дар тоқи 36-метраи Буддои Бомиён, марбут ба асрҳои IV–V милодӣ расми аз осмон омадани аввалин паёмбари ҷаҳон – Зардушт ба дарбори Гуштгосп ақс шудааст. Мувофиқи ривояти таърихӣ, Зардушт аз пеши Худованд хангоми нисфирӯзӣ, дар вақти аз хоб бедор шудани шох ногаҳон ворид мешавад.

Санъати тасвирӣ.

То истилои араб ва интишори ислом дар санъати тасвирӣ расми одамон хеле маъмул буд. Девори қасрҳо ва хонаҳои одамони давлатманд бо расмҳо, ҳайкалҳо ороиш меёфтанд. Дар деворҳо расмҳои паҳлавонони халқӣ: Рустам, Исфандиёр, чангномаҳои онҳо,

Расми 26. *Порое аз акси туҳфаҳои маросими тоҷузориши шоҳи Сугд Ваҳуман аз деворнигораҳои Самарқанди қадим*

Дар дасти пайғамбар мичмари оташи фурузон ва чӯбчаҳои барсам ва сару либоси пешвои дини худофиристода мебошанд. Рассоми тоҷик ин ривоятро аз Авесто ба қалам овардааст. Дар асрҳои IV–VIII дар Тоҷикзамини Шарқӣ мактабҳои гуногуни рассомӣ вучуд доштанд, ки як гурӯҳи онҳо ривоятҳои таърихиро тасвир мекарданд (расми 27).

Дар ин давра дар биноҳои давлатмандон, аз ҷумла шоҳон, бо андоваи гачин нақшунигорҳои ачибу ғариб канда шудаанд.

Нақшо расмҳои рустай, буттаҳо, гулҳои гуногун, расми барҷастаи хайвонҳо, аз ҷумла кабки дарӣ, гулфар (боша) ва ғайраро инъикос менамоянд.

Ҳайкалсозӣ. Яке аз хунарҳои машҳур ҳайкалсозӣ буд. Тоҷикон аз тилло, нукра, биринҷ, сангҳои қиматбаҳо, чӯб ва гил

хайкалҳои худоён, фариштагон, пахлавонон, ниёғони бузурги худро месохтанд ва бо асарҳои беҳтарин маъбадҳо, қасру боргоҳҳо ва хиёбону кӯчаҳои шаҳро оро медоданд. Мо дар дари гузашта гуфтем, ки дар Самарқанд (пойтахти Суғд) қасре буд бо номи хонаи худоён ва дар он ҳайкали худованди бузург Ахурамаздо ва фариштағони он нигоҳ дошта мешуданд.

Расми 27. *Омадани Зардушт аз осмон бо мичмар ба дарбори Гуштосп*

бо якдигар мечанганд. Ин ҳайкалҳо зеби шаҳр буданд. Арабҳо ин ҳайкалҳоро қанда набуд сохтанд.

Дар Суғди Марказӣ, дар Иштихон маъбади Худованди офаридгор вучуд дошт. Дар назди он дар пояи баланде ҳайкали Ахурамаздо аз тилло сохта шуда буд. Ҳайкал аз масофаи дур намоен мегашт. Арабҳо дахҳо чунин ёдгориҳои қадими таърихи ҳаробу ғорат намуданд (расми 28).

Ҳайкалҳо бо сару либос ва зеварҳоро дода мешуданд. Арабҳо омаданду ҳайкалҳоро берун оварданд ва сару либос, чавахирот, тиллою нуқраи дар онҳо бударо қанданд ва мучассамаҳоро оташ заданд. Дар ибодатгоҳҳо маҳсули садсолаҳои ҳайкалгарошони мо нигоҳ дошта мешуд. Арабҳо ёдгориҳои бисёрасраи санъати тасвирии моро набуд сохтанд.

Ҳайкалҳои тиллою нуқраро об намуда, барои худ ғанимат қарданд. Ривоят мекунанд, ки дар Регистони Самарқанд ҳайкалҳои аспон, уштурон, нарғурмҳо, таккаҳои бузҳои кӯҳӣ, буккаҳо дар ҳолати мубориза бо якдигар гузошта шуда буданд. Қасе, ки онҳоро аз дур меид, гумон мекард, ки онҳо зиндаанд ва

Расми 28. *Ҳайкали чӯбини Худо Митро-Ахуро. Асри V м.*

Ҳайкалтарошони тоҷик дар кӯҳҳои Бомиён марбут ба дини буддоӣ ҳайкалҳои 54 ва 36 метр ва даҳҳо ҳайкалони гуногунҳаҷми Буддо ва дигар коҳинонро сохтанд, ки аз санъати баланди ин мардум шаҳодат меоданд. Имрӯз дар осорхонаҳои Осиёи Марказӣ даҳҳо ҳайкалҳои аз биринҷ, санг, тилло, нуқра ва ҷӯб сохтаи Буддо вучуд доранд, ки маҳсули дасти муҷассамасозони гузаштаи мо мебошанд.

Санъати мусиқӣ. Мусиқӣ дар ҳаёти гузаштагони мо нақши бузург дошт. Дар ин давра сохтори мусиқии барбат, чанг, уд, карнай, сурнай, рубоб, най, дунай, дойра, табл, таблак, думбура, тор ва ғайра вучуд доштанд.

Идҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада, Тиргон ва тӯйҳо бе суруд ва мусиқӣ намегузаштанд. Чӣ тавре дар бораи мусиқии дарбори Сосониён гуфтем, Борбад барои ҳар як рӯзи сол як суруд эҷод карда буд.

Сарчашмаҳои чинӣ нақл менамоянд, ки дар дарбори императорони онҳо даҳҳо гурӯҳҳои раққосону навозандагон аз Сугд, Фарғона, Бохтар, Чоч, Хатлон, Карон ширкат менамуданд. Мусиқанавозони маҳаллии чинӣ бо рашк ба ҳунармандони мо менигаристанд ва кӯшиш менамуданд, ки дар дарбор пайдо нашаванд, аммо ба санъати баланди мусиқӣ ва рақсии онҳо императорон таваччуҳӣ хосса доштанд ва онҳоро меҳмони гиромӣ меҳисобиданд.

Дар замони ҳукмронии император Суянаун зани ӯ Рокшон рақси тоҷикӣ меомӯхт. Раққосон бо куртаҳои ҳарири сабз ва остинҳои парчагин, танбон (шорвор), мӯзаҳои сурх ба майдон баромада, рақси «Гирдбод»-ро моҳирона иҷро мекарданд. Малика дар зери садои най ва дойра ин рақсро меомӯхт. Ҷавонони чочӣ бо мӯзаҳо рақси «Парон»-ро моҳирона иҷро мекарданд. Яке аз раққосон дар болои кӯраи ҳаракаткунанда мерақсид ва бо чолокии худ ҳамаро мафтун мекард.

Мақомҳои тоҷикӣ ба монанди «Оҳанги аз кафас озод шудани шохин», «Шино бо усули аждаҳо», «Қуйи сарсабз» ва ғайра дар дарбор иҷро карда мешуданд ва дар байни халқ низ маъмул

буданд. Мусикии тоҷикон дар Чини асрҳои III–VIII милод нуфузи бузург дошт ва бисёр оҳангро ва соҳиби мусикии тоҷикӣ бо олоту навоҳои чинӣ омезиш ёфтаанд.

Санъати мусикӣ ва рақсии тоҷикон дар олами ислом низ таъсири нуфузи бузург дошт. Машшоқон, раққосони тоҷик, ки дар замони истилои асир буданд, дар дарбори халифаҳои араб хунарнамоӣ мекарданд.

Рақсу суруд ва оҳангро мотамӣ ва гамангез низ вучуд доштанд. Барои иҷрои рақсҳои мотамӣ либоси сиёҳу сафед ё кабуду сафед вучуд дошт, ки хунармандон онро пӯшида, дар зери садои дойра ва най мерақсиданд. Сурудҳои мотам дар рӯзҳои марг ва гуселонидани майит ба қабристон, дар рӯзҳои ёдбуди арвоҳ – рӯзи Наврӯз иҷро карда мешуданд.

Бисёр оҳангро имрӯзаи Шашмақом дар он замонаҳо вучуд доштанд ва онҳоро машшоқони касбӣ ба нота дароварда, иҷро менамуданд. Асарҳои фаровони мусикӣ вучуд доштанд, ба монанди «Оини хурсанддех», «Траникнамак» (Китоби сурудҳо) ё «Таронанома», «Хусравонӣ роҷ» (Сурудҳои Хусравонӣ) ва ғайра. Дар замони пеш аз ислом тоҷикон фариштаи ҳомиву сарпарастии ромишгаронро доштанд ва расми ин фаришта бо сози уд дар яке аз деворҳои қасри давлатмандони Панҷакенти қадим ёфт шудааст, номи ин фаришта Ромиш аст. Доштани фариштаи мусикӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки мусикӣ дар урфу одати тоҷикон муқаддас ва навохтани он савоб будааст (расми 35).

Сарулибос. Либоси ҳар халқ ба ҳадаш хос буда, дар он хусусиятҳои миллий, эстетикӣ, ҳичобӣ, ҷуғрофию иқлимӣ, динӣ, дорӣ ва нодорӣ ва фарҳангии он таҷассум меёбанд. Либоси инъикоскунандаи вазъи иҷтимоӣ, этникӣ ва таърихии халқ мебошад. Азбаски тоҷикон яке аз халқҳои қадими ҷаҳонанд ва ҳама сохторҳои иҷтимоиро аз сар гузаронидаанд, либоси онҳо ба монанди таъриҳашон рангоранг буда, вобаста ба даври замон ва муҳити зист тағйири таҷассуҷ ёфтааст.

Ғайр аз ин, дар ҳар даври замон фасонпӯшон (мудпӯшон) буданд, ки ба сару либоси замони худ тағйироти ҷузъӣ мебароварданд, аммо азбаски либоси ҳар халқ хусусиятҳои миллий дорад ва нигоҳдорандаи ҳулуку одоби он мебошад, фасонҳои замонавӣ дар он тағйироти ҷиддӣ ворид карда наметавонистанд ва ҷорҷӯбаи он аз аср ба аср боқӣ мемонд.

Ҳамин тавр, либоси давраи ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик нисбат ба либоси замони ғуломдорӣ, ки дар он таъсири фарҳанги Юнон мушоҳида мешавад, фарқ мекунад. Либосҳои асрҳои IV–VIII-ро аз рӯи расмҳои деворҳои Панҷакати қадим, Афросиёб, Варахша, Хоразм, Балаликтеппа, Дилварзин, Бомӣён, Шахристон, Қизили Хутан, Кубо ба хубӣ барқарор кардан мумкин аст (расми 29).

Расми 29. Нақши кӯиқи Балаликтеппа ва деворнигораҳои он

Либоси мардона. Мардон куртаи дарозу кушоди то зону мепӯшиданд, ки чокии курта аз китфи рост бо тугма ё гирехбанд маҳкам мешуд. Ин намуди куртаҳо то рӯзгори мо дар байни тоҷикони кӯхистон вучуд доштанд. Чокии куртаҳои кӯдакона ва ҷавонон ҳам аз китфи рост ва ҳам аз пеш буд. Тунбони (изор) мардон ба монанди тунбони анъанавии кунунӣ буд.

Либоси рӯй гуногунтар буд. Мувофиқи анъана, дар зимистон хама чома мепӯшиданд ва намуди он бе тағйир то имрӯз омадааст. Дар ҳавои борон ва барф саворагону чӯпонон чакману кандиз мепӯшиданд, ки ҳам остини мепӯшидагӣ ва ҳам остини

ороишӣ дошт. Кандизхо, одатан, либоси саворагон буданд, ки остини онҳо дар пахлу ё китфҳо дӯхта мешуд. Барои чанг, шамшер задан дар ду пахлуи кандиз чойи дастхоро баровардан дошт. Кандизхо дар болои сина гирехбанд ё садафи гиребонхоро ба ҳам пайваस्तкунанда низ доштанд.

Либоси кандиз имрӯз дар байни тоҷикон боқӣ намондааст, лекин қафқозиҳо то имрӯз аз он истифода мекунанд. Либоси рӯйи мардони давлатманд камзӯли дарози пешчок буд. Вай вобаста ба дороии одамон аз парча, зарбофт, шоҳии гулдор дӯхта мешуд. Камзӯлҳо, одатан, мувофиқи тарҳи бадани пӯшанда буридаву дӯхта мешуданд. Дар Суғд, Фарғона, Истравшан, Чоч камзӯлҳо дугиребона ва бегиребон дӯхта мешуданд. Дар Бохтар – Тахористон, Хоразм, Марв онҳо якгиребона ва бегиребон буданд. Ғайр аз камзӯлҳои дароз боз нимкамзӯлҳо буданд. Хамаи либосҳои боло аз пахлу ду чок доштанд.

Каллапӯшҳои мардона. Каллапӯши анъанавии тоҷикон кулоҳи нӯгтез буд. Мубадон, мӯйсафедон тоқии гирд (ба монанди шабмонак, арақчин) мепӯшиданд. Дар фаслҳои гармо дар гирди сарашон тасмаҳои гуногун аз матоъҳои қимат мебастанд. Дар маросимҳои тантанавӣ ба сар тоҷҳои гуногун мегузоштанд. Мӯйсари мардон бештар то китфҳо дароз буд, вобаста ба синну сол, яъне аз чил боло риш ва бурут мемонданд.

Пойафзор. Се навъи пойафзор мавҷуд буд: чоруқи нӯгаш ба пушти по гардонда, масҳои кӯтоҳсоқ ва мӯза. Чорук, масҳӣ ва мӯзаҳо бо ҷӯроб ва пойтоба пӯшида мешуданд.

Либосҳои занона. Либосҳои занона намудҳои бештар доштанд. Аз расмҳои деворнигораҳо, ҳайкалҳо бармеояд, ки намудҳои гуногуни куртаҳои занона вучуд доштанд. Масалан, куртаҳои домандор мавҷуд буданд. Камзӯли чунин куртаҳо то миён остиндароз буд. Куртаи боло тарҳи баданро такрор мекард. Доманҳо гуногун буданд: аз миён поён васеъ мешуданд ва то ба замин мерасиданд. Доманҳо парпари амудӣ, парпари уфуқӣ ва ғайра буданд. Куртаҳои яклухт то зону ва то сурин поҷомаи дароз доштанд. Чоқии куртаи духтарҳо аз пеш буд ва бо пешаки гулдузӣ пӯшонидани мешуд. Бачаҳо миёни худро мебастанд. Миёнбандҳо тасмаи чармин ва латтагӣ буданд. Либоси рӯ аз камзӯли дароз, нимкамзӯл, камзӯли беостин, кандизҳои занонаи кӯростин иборат буданд.

Расми 30. Либосҳои ҷавонон ва кӯдакон. Барқарорнамудани либосшинос профессор Г. Майтдинова

Ҳамаи занҳо почомаи борик ва кушодпоча доштанд. Пой-афзори занҳо аз кафш, масҳӣ ва мӯза иборат буд. Мӯйи занҳо бештар дароз буд, онро ду ё чаҳорҷуфта бофта, дуторо ба пеш ва дуторо ба қафо мепартофтанд. Духтарҳои ҷавон торақ ё кокул мебофтанд. Майдабофии мӯй барои ҷавондухтарон хос буд ва онҳо бо кокулҳо худро оро медоданд (расми 30).

Занҳои давлатманд мӯйҳои худро бофта, дар гирди сар, болои сар ё паси сар чамъ намуда, бо рӯймол пӯшонида, бо зеварҳо ё тоҷафсарҳои гуногун оро медоданд. Каллапӯшҳои занон ва тарзи ороиши мӯй хеле гуногун буданд ва ҳама бо зеварҳо ороиш доштанд.

САВОЛҲО:

1. Санъати ҳайкалсозӣ чӣ гуна буд?
2. Рассомон дар қадом мавзӯҳо асар меофариданд?
3. Қадом оҳангҳои мусиқиро Борбад эҷод карда буд?
4. Мардон ва занон чӣ гуна либос доштанд?

§ 28. ЧАНГАФЗОРҲО (АСЛИҲА)

Ба асоси деворнигораҳои ёдгориҳои қадим, махсусан Панҷакент, метавон намуди силоҳҳои давраҳои қадимро барқарор намуд.

Силоҳҳои асосии ҷангӣ инҳо буданд: **Шамшери** онвақта дарози борик ва нӯгтез буд. Дастаи онро ба шакли мор месохтанд. Онро дар ғилофҳои ҷӯбину ҷармини бо пардаҳои аз маъданҳои биринҷ, тилло ва нукра ородода нигоҳ медоштанд. Шамшер дар камарбанд аз тарафи чап овозон мешуд. Шамшерҳо аз оҳан сохта мешуданд. Шамшерҳои беҳтаринро дар ноҳияи Марсамандаи Истравшан сохта, аз он ҷо ба тамоми ноҳияҳо мебурданд.

Камонгулак. Камонгулакро аз чанд ҷӯби саҳт ва лаппишдор бо хуми гов пайваст месохтанд ва зеҳи он низ аз рӯдаи гов буд. Камони беҳтаринро дар Чоч месохтанд ва ба тамоми ноҳияҳои атроф мебурданд. Камон низ дар ғилоф нигоҳ дошта мешуд. Тири камонпайкон аз оҳан ва думи он аз най ё навдаи бед тайёр карда мешуд. Тири пайкон се паҳлу дошт ва дар нӯгаш захр мемолиданд. Дар баҳши ҷӯбини он пари паранда низ пайваст мекарданд, то ки дур ва рост парвоз намояд.

Тирхо дар тирдон нигоҳ дошта мешуданд ва дар китфи чанговар меистоданд.

Найза. Яке аз силоҳҳои машҳур найза буд, ки аз чӯби дароз бо охани ханҷармонанд дар нӯгаш сохта мешуд. Ғайр аз найза боз силоҳи найзамонанде буд, ки жубин (жупин, зубин) ном дошт. Жубин дастаи кӯтоҳ дошт ва нӯгаш ба монанди найза тез буд. Жубинро аз қафои душман партоб меоданд.

Ханҷар. Ханҷари дудами яке аз силоҳҳои маъмулӣ ва дӯстдоштаи ҳарбиён ва умуман, ҳамаи озодагон ва мардон буд. Ханҷар, одатан, дароз буд ва дар ғилоф дар пеши бар, дар тасма овезон нигоҳ дошта мешуд. Дастаи ханҷар низ ба монанди дастаи шамшер шакли ҳайвони дарандаро дошт.

Гурз ё шашпар. Яке аз силоҳҳои маъмулӣ гурз ҳисобида мешуд. Гурзро бештар аз маъдани оҳан месохтанд ва болои он аз сеқунча ё барҷастагиҳо иборат буд, ки дар вақти зарба задан дар сипар ё бадан захм мегузошт. Гурзҳои шашпахлу ё шашпар низ буданд, ки онҳо бо паҳлуҳои тези худ ҷойи зарбаро мебуриданд. Паҳлавонони номӣ гурзи говсар доштанд. Умуман, якчанд намуди гурзҳо мавҷуд буд.

Сипар. Сипарҳо ду намуд доштанд: тухмшакл ва гирд. Онҳоро аз тахта тайёр карда, аз болояшон пӯсти хоми говро мекашиданд. Дар болои сипар чорго куббаи доирашакли оҳанӣ шинонда мешуд. Шашпар ё гурз бар ин куббаҳо бармехӯрд ва сипарро аз шикастан ё бурриши шамшер нигоҳ меоданд.

Мо дар дарси гузашта ёдовар шудем, ки либоси чанговарон аз чавшан, зиреҳ ва тоскулоҳ (хӯд) иборат буд, ки паси сари чанговарро муҳофизат менамуд.

Ҷангҳо танбатан сурат мегирифтанд, яъне ду паҳлавон ба майдон мебаромаданд ва бо гурз ё шамшер ҷанг мекарданд. Ҷангҳои гурӯҳӣ бо сипару найза ва шамшер ба амал меомаданд. Ҷангҳои омехта низ буданд. Силоҳи асосии деворшикан манҷаниқ буд, ки бо тирҳои сангӣ деворро мешикофт. Дар шаб зери девор сӯроҳӣ мекофтанд ва ба воситаи он деворро мегардонданд. Кӯзачаҳои нафтдорро дар гиронида дар ҷойҳои ҷӯбини дарвозаҳо истифода мебуриданд ва баъди сӯхтани дарвоза ба дохили шаҳр роҳ кушода мешуд.

Умуман, силоҳи тоҷикони шарқӣ аз рӯйи сифат ба силоҳи дигар ноҳияҳо мувофиқ меомад. Хизмати ҳарбӣ меросӣ ба шумор

мерафт, ки дар дарбори шоҳ иҷро мешуд. Миқдори лашкари шоҳ зиёд набуд. Дар вақти ҷанг деҳқонзодагон аз ноҳияҳо гирд меомаданд ва лашкари асосиро ташкил менамуданд. Лашкар аз пиёдагон ва саворон иборат буд.

САВОЛҲО:

1. Кадом силоҳҳои ҷангӣ маъмул буданд?
2. Либосҳои ҷангӣ кадомҳоянд?
3. Кадом усулҳои ҷанги қадимро медонед?

§ 29. МАКТАБ ВА МАОРИФ. ЗАБОН ВА АДАБИЁТ

Мактаб ва маориф. Тоҷикон–сӯғдиён, марвихо, бохтариён, хоразмиҳо ва дигарон аз қадим алифбои худро доштанд ва бештари мардум босавод буд. Алифбои онҳо дар асоси ҳамон алифбои авестоии оромӣ сохта шуда буд ва фақат мутобиқи лаҳҷаҳои худ баъзе ҳарфҳо – овозҳои нав илова карда буданд. Ба забонҳои пахлавӣ (портӣ) ва сӯғдӣ нисбат ба забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ бештар адабиёти хаттӣ боқӣ мондааст. Забони портиён забони пахлавӣ ё форсии миёна ном дорад ва бо ин забон дар замони Сосониён «Авесто» ва дигар асарҳо навишта шудаанд. «Авесто» китоби динии ҳамаи тоҷикон буд, бинобар ин онро ҳамаи мардумони Тоҷикзамини Шарқӣ медонистанд, ҳарчанд дар ибтидои асрҳои миёна тарҷумаи «Авесто» ба забони сӯғдӣ вучуд доштааст. Мо қаблан гуфта будем, ки як бахши шаҳриён ба тичорати дохилӣ ва берунӣ машғул буданд ва онҳоро аз кӯдакӣ хатту савод меомӯзонданд. Сарчашмаҳои чинӣ хабар медиҳанд, ки бошандагони Самарқанд кӯдакони худро аз панҷсолагӣ ба хондан ва навиштан водор месозанд ва то бист солагӣ ба ин кор шугл меварзанд.

Кӯдакони аз синни ҳафт ба дабистон мебурданд ва ҳашт сол таҳсили умумӣ мекарданд. Ғайр аз ин мактаби олий бо номи дабиристон мавҷуд буд, ки дар он интихобан одамон дохил мешуданд ва ихтисоси шоирӣ, муаррихӣ, дабирӣ–дипломатӣ, муначчимӣ, тиббӣ ва ғайра мегирифтанд.

Пеш аз он ки кӯдакони ба мактаб фиристанд, одоби куштӣ бастанро қайд менамуданд ва баъд ӯро ба дабистон мебурданд. Азбаски ҳамаи мардумони ориёнаҷод як дин ва оин доштанд, одоби куштӣ бастан ё камарбанди муқаддас бастан шарт буд.

Дар яке аз танбарҳои суғдӣ маросими куштӣ бастанӣ писараке акс шудааст, ки падару модар ба вай аспӣ зину афзордоре тухфа кардаанд. Ин маросим хеле бошукӯҳ мегузашт. Аспсаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ ва умуман паҳлавонӣ вазифаи ҳар як мард буд.

Дар дабистонҳо аз забон, адабиёт, ҳисоб, илми табиатшиносӣ, дину мазҳаб, одоби давлатдорӣ, меҳмоннавозӣ, тичорат, тиб, назария ва амалияи ҷангӣ дарс мегуфтанд. Бачаҳоро дарси аспсаворӣ, шамшерзанӣ ва ғайра меомӯзониданд. Дарс дар маъбадҳо мегузашт ва муаллимон аз мубадон буданд. Мубадон дониши ҳамаҷониба доштанд.

Дар мактаб, аслан, духтарон ва писарони давлатманд мехонданд, аммо ҳуччатҳои аз кӯҳи Муғӣ ноҳияи Паргари кӯхистони Суғд ёфтшуда нишон медиҳанд, ки бештари мардум дар деҳаҳо саводи хуб доштанд. Ариза, забонхат, иҷоранома, никоҳнома, мактубҳои дипломатӣ, ҳуқуқӣ, додситонӣ, сиёсӣ, тоҷирӣ ва ғайра ба забони раво ва босаводона навишта шудаанд.

Дар он замонҳо коғаз хеле қимат буд, бинобар ин талабагон дар тахтаҳои ҷӯбин, сафолпораҳо, пораҳои ҷарм, ҷӯбҳои бед, пӯстлох менавиштанд. Қаламро аз най (қамиш) месохтанд ва дар навиштан бештар аз ранги сиёҳ истифода мекарданд. Дар Панҷакент дар пораи зарфи сафолӣ алифбои суғдиро ёфтанд, ки он машқи талабае мебошад. Алифбои суғдӣ дорои 23 ҳарф буд.

Аз қалъаи кӯҳи Муғ 74 ҳуччат ёфтанд, ки онҳо бо хатти забони суғдӣ дар коғазҳои ҷиноӣ, ҷарм ва ҷӯбҳои аз пӯстлох тоза кардаи бед навишта шудаанд. Ҳуччатҳои дипломатӣ, ки барои шоҳи Суғд Деваштич навишта шудаанд, хеле хушхат буда, муҳру имзои шоҳро доранд.

Мактуб ва ҳуччатҳои дипломатӣ, ҳуқуқӣ барои шоҳ дар коғазҳои аз Чин овардашуда навишта шудаанд. Андозҳои аз деҳаҳои гуногуни ноҳияи Паргар гирифта, дар дастаҳои ҷӯби бед навишта шудаанд.

Забон ва адабиёт. Дар адабиёти таърихӣ забоншиносон, маҳсусан, мутахассисони рус кӯшидаанд, ки ҳарчи бештар аз якдигар фарқи калон доштани забонҳои Тоҷикзамини Шарқиро нишон диҳанд, аммо сарчашмаҳо ин гуфтаҳои олимони имрӯзаро рад мекунанд.

Масалан, чуғрофидони юнонӣ Страбон, ки дар ибтидои асрҳои милодӣ зистааст, менависад, ки номи ориёӣ ба ҳамаи халқҳо: порсҳо, модҳо, бохтариён, суғдиён, хоразмиён тааллуқ дорад. Халқҳои ин мамлакатҳо ба як забон ҳарф мезаданд ва забони онҳо аз якдигар бо лаҳҷаҳо фарқ мекард. Ҳамин фикрро солномаҳои чинӣ нисбат ба забони халқҳои номбаршуда таъкид менамоянд. Бинобар ин тафовути байни забонҳои портӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва бохтарӣ калон набуд. Гуяндагони онҳо якдигарро бе тарҷумон мефаҳмиданд.

Ғайр аз ин забони динии ҳамаи халқҳои номбаршуда забони «Авесто» буд, ки вай ба забони форсии миёна – паҳлавии портӣ навишта шуда буд ва онро ҳамаи маздаясноӣён медонистанд. Забони давлатии Кушониён ва Ҳайтолиён забони дарӣ – тоҷикӣ буд ва онро сокинони ноҳияҳои Осиёи Марказӣ хуб медонистанд.

Забони давлатӣ-тоҷикӣ (дарӣ) забони гуфтугӯи ҳамаи шаҳриён буд ва онро забони аҳли Бохтар меноманд ва бо он суғдиён хеле хуб балад буданд ва беҳуда нест, ки бори аввал соли 707-ум дар Бухоро аҳли Суғд намозро ба забони тоҷикӣ-дарӣ хонданд, чунки онҳо арабиро намедонистанд. Аз ҳамон давраҳо сар карда, оғози намоз ба забони тоҷикӣ мебошад.

Ба ҳамаи наздикии ин забонҳо нигоҳ накарда, забонҳои бохтарӣ, хоразмӣ, суғдӣ, сако-хутанӣ мувофиқ ба ғуишхояшон алифбои худро доштанд ва бо ин алифбоҳо асарҳои илмӣ, адабӣ навишта мешуданд.

Забон ва адабиёти суғдӣ. Солномаҳои чинӣ маълумот медиҳанд, ки дар Суғд ба забони суғдӣ китобҳои зиёд, аз ҷумла солномаҳои таърихӣ ва нучумӣ, тиббӣ ва чуғрофӣ мавҷуданд. Ба забони суғдӣ аз дигар забонҳо китобҳои динӣ, аз ҷумла буддӣ, насронӣ ва дунявӣ тарҷума шуда буданд ва онҳоро мардум мехонданд. Ба забони суғдӣ аз ҳиндӣ асари машҳури «Панчатантра», ки баъд устод Рӯдакӣ онро бо номи «Калила ва Димна» ба шеър гардонидаст, тарҷума шуда буд.⁴

Мувофиқи нақли Наршахӣ, дар Суғд дostonҳо дар бораи қорнамоиҳои Сиёвуш ва Рустаму Сухроб ва Исфандиёр вучуд доштанд. Дар бораи дostonи паҳлавонии Рустам баъзе пораҳо, махсусан, дар хусуси гирифтани Рахш ва мубориза бо девҳо ба дасти мо расидаанд. Дар бораи муборизаи Рустам бо девҳо гуфта мешавад, ки вай девҳоро шикаст дода, гурезон мекунад ва аз

кафояшон меравад. Девҳо қалъае доштанд хеле мустаҳкам ва дар он пинҳон мешаванд. Дар атрофи қалъа марғзоре будааст, ҷойи хеле зебоманзар ва Рустамро хуш меояд. Аз Рахш мефарояд, зини онро гирифта, болишт мекунад ва хоб меравад. Рустам хоби паҳлавонӣ мекард, яъне хобаш якчанд рӯз давом меёфт. Девҳо мебинанд, ки Рустам хоби паҳлавонӣ кардааст, лашкари бузурге аз чинҳо тартиб медиҳанд ва сӯйи Рустам меоянд. Замину осмон торик мешавад ва барфу борони шадид меборад, аммо Рустам бедор намешавад. Девҳо мецоҳанд Рахшро гиранд, лекин вай онхоро зада мекунад ва пеши соҳибаш омада, ўро бо пойхоҷаш сумбак зада бедор мекунад. Рустам либоси аз пӯсти шер доштаи худро пӯшида, бо шамшер ба чанг медарояд ва лашкари аз мору кажум, дарандаю чарандаҳо сохтаи девонро мекунад ва онхоро дуҷумбора шикаст медиҳад.

Аз деворнигороҳои Панҷакати қадим маълум мешавад, ки суғдиҳо ҳамаи достонҳои Рустамро, аз ҷумла чангҳои ўро бо Деви Сафед хуб медонистанд. Забони суғдӣ забони мардумони Чоч, Фарғона ва Истравшан ҳисоб мешуд.

Забони хоразмӣ. Хатту алифбои хоразмӣ, ба монанди алифбои суғдӣ, оромиасос буд ва миқдори харфҳо низ баробар буданд. Осори хатти хоразмӣ нисбат ба суғдӣ хеле кам боқӣ мондааст. Олими ҳамадони тоҷик Абурайҳони Берунӣ, ки ҳамзамони Абуалӣ ибни Сино буд, менависад, ки арабҳо ҳамаи осори хатти хоразмиро бо мардуми босаводаш нобуд сохтанд, то ки хоразмиён илму фарҳанги ба забони модариашон бударо фаромӯш созанд. Мо доир ба хатту саводи хоразмиён аз ҳуҷҷатҳои хатти, ки дар натиҷаи ковишҳои археологӣ аз Хоразм ба даст омадаанд, маълумот пайдо намудем. Ҳуҷҷатҳои аз қасрҳои Фир (Тупроққалъа) ёфтшуда нишон медиҳанд, ки забону адабиёти хоразмиён ба забону адабиёти суғдиён хеле наздик будааст.

Забон ва адабиёти бохтариён–тахориён. Дар бораи забону адабиёти бохтариён–тахориён маълумот бештар мебошад. Сарчашмаҳои чинӣ ва юнонӣ менависанд, ки ба забони бохтарӣ аз ҳамаи забонҳои Тоҷикзамини Шарқӣ адабиёт бештар буд, аммо, мутаассифона, дар бораи забони бохтарии асрҳои IV–VIII милод маълумот хеле кам боқӣ мондааст. Аз ривоятҳои таърихӣ маълум мешавад, ки то истилои Искандари Мақдунӣ дар Бохтар хатти оромиасос амал мекард. Дар замони давлати Юнону

Бохтар алифбо ва забони юнонӣ чорӣ мешавад. Дар замони Канишкаи Бузург боз забони бохтарӣ-ориёӣ, вале бо хатти юнонӣ чорӣ мешавад. Аз катибаи Работак, ки дар бораи он дар синфи 5-ум, дар бахши таърихи Кушониёни Бузург нақл кардем, маълум мешавад, ки забони бохтарӣ забони давлатии Кушониён ва Ҳайтолиён буда, дар қаламрави давлати онҳо забони расмӣ ба ҳисоб мерафт. Аз эҳтимол дур нест, ки забони дарӣ ҳамон забони давлатӣ-расмӣи Кушониён ва Ҳайтолиён мебошад ва дар замони истилои араб ва баъдан бо номи форсии дарӣ маъруф мешавад.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки дар замони Кушониён дар баробари хатти юнонӣ хатти бохтарӣ амал менамуд. Дар замони Ҳайтолиён хатти бохтарӣ хатти юнониро иваз мекунад. Алифбои бохтарӣ аз 24 ҳарф иборат буд ва аз рост ба чап навишта мешуд. Аз ривоятҳои таърихӣ бармеояд, ки забони бохтарӣ дар арафаи истилои араб дарӣ-тоҷикӣ буд ва ба ин шеърӣ «Аз Хутталон омадия, Ба рӯ табоҳ омадия» шаҳодат медиҳад.

Забон ва адабиёти хутанӣ-сақой. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки вилояти Синсизяни Чини кунунӣ таърихан яке аз ноҳияҳои ориёнишин ва минбаъд Тоҷикзамин будааст ва мардуми он кошғариҳо, кӯчониён, хутаниён, турфониҳо, хумӣ, ёркандиҳо ва дигар ноҳияҳои ин диёр баробари пайдо шудани ному забони тоҷикӣ ҳамроҳи дигар бахшҳои Тоҷикзамин шуданд. Дар ин марзи шарқии Тоҷикзамин унсурҳои фарҳанги халқҳои ҳамсоя – чиниён, тибетиён, ҳиндувон ва туркон низ ворид шуда, омезишро ба вучуд овардаанд, аммо то асрҳои VI–VII милодӣ, то замони истилои туркон забони асосии мардуми ин диёр лаҳҷаи забонҳои ориёии хутанӣ-сақой буд. Забонҳои помирӣ ба гурӯҳи забонҳои хутанӣ-сақой дохил мешаванд. Дар ноҳияҳои гуногуни Хутан осори хаттӣ на танҳо бо забони маҳаллӣ, балки ба забонҳои сугдӣ, монавӣ, паҳлавӣ, санскритӣ, буддӣ ва чинӣ ёфт шудаанд.

САВОЛҲО:

1. Кадом намуди дарсҳо дар дабистонҳо чорӣ буданд? Фарқи дабистон аз дабиристон дар чист?
2. Ба забони сугдӣ кадом ёдгориҳо боқӣ мондаанд?
3. Фарқи забонҳои Тоҷикзамини Шарқӣ дар чӣ буд?
4. Дар Бохтар кадом намуди хат истифода мешуд?
5. Саводноки дар кадом дараҷа буд?

§ 30. ДИНҲО ДАР ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҶӢ

Зардуштӣ – зурвонӣ. Дини аҳли кишварҳои Тоҷикзамини Шарқӣ – Суғд, Хоразм, Бохтар – Тахористон, Фарғона, Чоч ва Хутан зардуштии зурвонӣ буд. Зардуштияи зурвонӣ аз дини зардуштии Тоҷикзамини Ғарбӣ (форс) каме фарқ дошт. Дар зардуштияи замони Сосониён Хурмуз – Аҳурамаздо Худованди офаридагори аз ибтидо то охир мебошад ва Аҳриман ҳамчун қувваи офаридагори бадӣ абадӣ нест ва фанопазир аст.

Дар дини зардуштияи зурвонӣ ё зурвония, Зурвон – Худованди замон аст ва падари Хурмуз ва Аҳриман ба ҳисоб меравад. Ривояте аст: вақте ки замин ва осмону ситорагон набуланд, фазо буд ва Худованди замон – Зурвон дар тӯли ҳазор сол рӯзаю намоз кард, то ки барои ӯ фарзанде бо номи Хурмуз пайдо шавад ва дунёро биофарад. ҳазор сол гузашт, аммо Хурмуз пайдо нашуд. Зурвон дар дили худ гуфт: «Ман беҳуда ин қадар тоату ибодат кардам, Хурмуз пайдо намешавад». Дар ин вақт маълум шуд, ки дар вучуди Зурвон ду гавҳар пайдо шуданд: Хурмуз барои тоату ибодат ва Аҳриман барои гумони бад кардани Зурвон. Баъди он ки Зурвон фаҳмид, ки ду писар таваллуд мешаванд, ба худ қарор дод: касе, ки аз онҳо пеш ояд, ӯро подшоҳи олам мекунам. Хурмуз қувваи рӯшноӣ буд ва пешомадро медонист. Ин фикри падарро ба Аҳриман нақл кард. Аҳриман пахлуи модарашро дарронд ва пеши падар омад ва гуфт: «Ман писари шумо хастам».

Зурвон гуфт: «Ту писари ман нестӣ, аз ту бӯйи марг, вайронӣ, харобӣ, бадӣ, торикӣ меояд». Дар ин ҳолат Хурмуз нурафшон меояд ва Зурвон мегӯяд: «Мана, ин писари ман аст ва ӯро шоҳи ҷаҳон, офарандаи заминро замон ва ҳаёт таъйин кардем». Пас Аҳриман гуфт: «Шумо магар ваъда надода будед, ки касе пеш ояд, ӯро шоҳи офариниш таъйин мекунам?» Зурвон ноилоч барои вафои ваъдаи худ Аҳриманро ба муддати нух ҳазор сол баробари Хурмуз шоҳ эълон мекунад ва мегӯяд, ки баъди анҷоми ин муҳлат Хурмуз аз нав офаринишро дигар мекунад ва бадихоӣ ӯро аз байн мебарад.

Баъди аз падар фармони офаринишро гирифтани, Хурмуз ва Аҳриман ба сохтмони дунё шурӯъ менамоянд. Хурмуз дар муддати се ҳазор сол олами рӯхиро меофарад. Дар се ҳазори дуюм олами ҷисмониро, яъне заминро бо тамоми мавҷудоташ, меофарад, аз ҷумла аввалин инсон – Каёмард ва аввалин ҳайвон

– Говмардро. Вақте ки Аҳриман аз дунёи торикии худ ба боло назар кард, офаринишҳои Хурмузро дид, ба газаб омад ва лашкари марговари худро фиристод, ки дар хама офаринишҳои он олудагӣ, яъне маргро ворид кунад. Аҳриман олами ҷисмониро наофараридааст. Ӯ фақат қобилияти хароб кунанда дорад.

Аз ин ҷост, ки Хурмуз ҳаёт офарид ва Аҳриман ба муқобили ӯ марг. Хурмуз рӯз офарид, Аҳриман шабро ба муқобили ӯ сохт. Ҳамин тавр, ҳамаи чизҳои хуб, ҳаётбахш, лозима, муфидро Хурмуз месозад ва ҳамаи унсурҳои бадиро ба муқобили онҳо Аҳриман пайдо мекунад. Ин вазъият дар тӯли нӯҳ ҳазор сол давом мекунад. Баъди ин дунёи дугонагӣ, духудой (Некӣ ва Бадӣ) ба поён мерасад. Ва Хурмуз – Ахурамаздо олами бемаргро аз нав бунёд менамояд ва худро ягона мешавад, аз ин рӯ дини зардуштӣ, дини тавҳидӣ мебошад.

Аз таҳлили сарчашмаҳои ҳаттӣ ва археологӣ маълум мешавад, ки дини мардуми Тоҷикзамини Шарқӣ аз қадим зурвонӣ буд. Дар зурвония мавҷудияти ду Худованди баробарқувва – Некӣ ва Бадӣ шинохта мешаванд. Мардумон ба Худои Некӣ барои офаринишҳои муфидаш намоз мегузоранд ва ба Худованди Бадӣ низ сачда мекунанд, барои он ки ба рӯзгори онҳо зарар наорад. Зурвониҳо мегуфтанд: «Мо зардуштии асил ҳастем» ва ҳамаи урфу одатҳои оини ӯро ба ҷо меоварданд. Яке аз фарқиятҳои дини тоҷикони шарқӣ аз ғарбӣ дар он буд, ки дар Тоҷикзамини Шарқӣ ҳамаи фариштагони авестой, аз ҷумла Хурмуз, ҳайкалҳо доштанд ва онҳоро дар маъбади худоён нигоҳ дошта, парастиданд. Аз ҳамин сабаб, мусалмонон онҳоро мачус, бутпараст ва оташпараст зикр карданд ва ба моҳияти дини гузаштагони мо сарфаҳм нарафтаанд.

Тоҷикони шарқӣ гумон мекарданд, ки дар ҳайкалҳои худоён ва фариштагон қувваи рӯҳие аз онҳо ҷойгир аст ва ба одамони ҳокӣ мадад мерасонад.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои ҷинойӣ, дар Суғди Марказӣ, дар Иштихон ҳайкали тиллоии Худованди бузургдаст – Хурмуз мавҷуд буд, ки ҳама ӯро мепарастиданд. Ҳайкал хеле бузург буд ва аз масофаи дур намоён мешуд ва мардумон аз аспон пиёда шуда меомаданд. Ҳар рӯз дар назди ибодатгоҳи он 5 уштур, 10 асп ва 100 гӯсфандро қурбонӣ мекарданд. Баъзан ин омор то ба 1000 мерасид ва гӯшт аз хӯрдан кам намешуд.

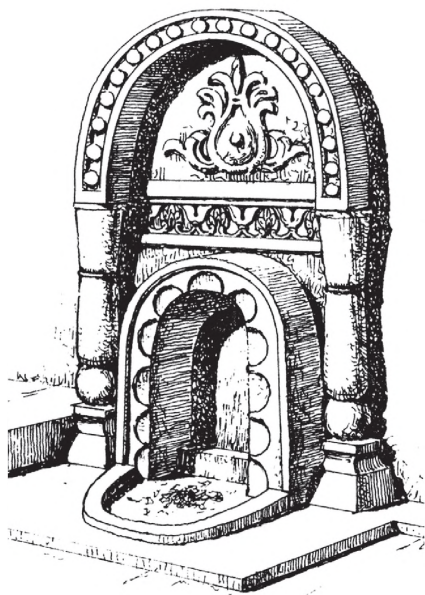
Расми 31. Митро-Ахуро ва Заҳҳок

Михрбарзин (оташи кишоварзон) ва Фаранбаг (оташи мубадон) бо маъбадхояшон вучуд доштанд ва мардумон бузургдошти онхоро ба ҷо меоварданд. Панҷ вақт намоз гузоридан, куштӣ бастан, мурдaro дар дахма гузоштан, поси хотири арвохро доштан ва ғайра чун суннати хамаи зардуштиён иҷро карда мешуданд (расми 32).

Дар адабиёти таърихии Осиёи Марказӣ, аз ҷумла таърихи бисёрчилдаи халқи тоҷик «Тоҷикон»-и устод Б. Ғафуров чунин ақида маъмул аст, ки гӯё дар Тоҷикзамини Шарқӣ тоҷикон дини муайяне надоштанд. Як гурӯҳи онҳо оташпарасту бутпараст, гурӯҳе буддопараст, сеюм монипараст ва ҳатто насронӣ буданд. Ин ақидаҳо барои он вучуд доштанд, ки дар бораи дини мардуми бумии Осиёи Марказӣ асари таҳқиқоти махсусе набуд.

Дар дини зардуштияи суннати ба хайкалҳо ва худованди бадӣ сачда намуданро гуноҳ меҳисобанд, аммо дар зурвония ин урфият раво мебошад. Дар ҳама оинҳои зардуштӣ урфиятҳои сугдиҳо, фарғонагиҳо, чочиҳо, хоразмиҳо ва бохтариён мувофиқ ба дастури китоби Авесто иҷро мешуданд (расми 31).

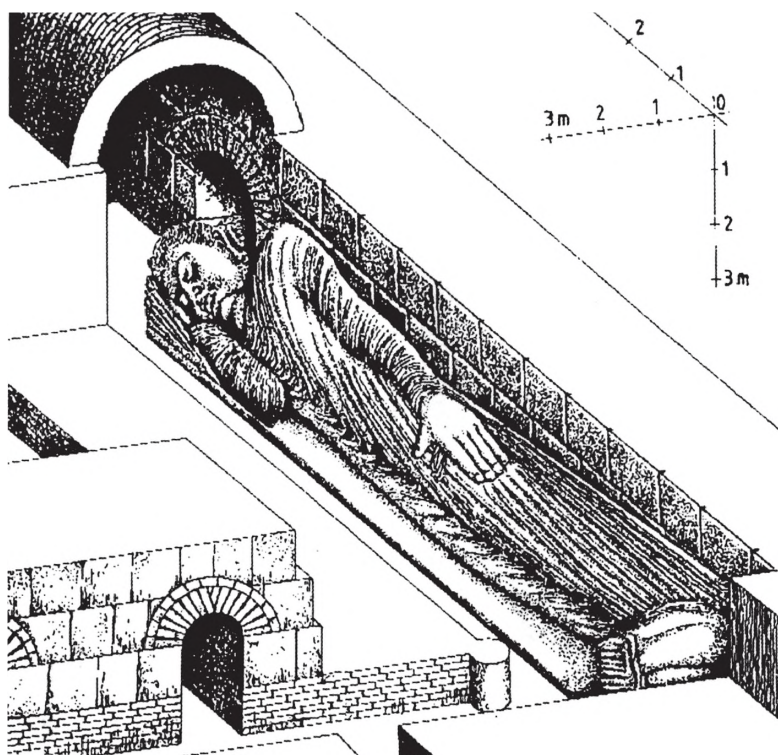
Дар Тоҷикзамини Шарқӣ ба монанди Ғарбӣ се маъбади оташи муқаддас Баҳром (оташи шоҳӣ),

Расми 32. Меҳроби оташ аз Гардани Ҳисор, намуди барканда

Холо чунин асар аз чониби муаллифи ин китоб бо номи «Дини қадими Суғдиён» соли 1996 таълиф ёфта ва исбот мешавад, ки тоҷикони пешазисломӣ як дин доштанд ва он ҳам зардуштии зурвонӣ буд.

Дини буддой. Яке аз динҳои, ки дар Тоҷикзамини Шарқӣ пахн шуда буд, дини буддой ба ҳисоб меравад. Гӯё дар Бохтар дар замони Кушонӣ буддоия хеле раванк меёбад ва ибодатгоҳҳои қадими зардуштӣ – маъбади оташи шаҳри Балх ба дайри буддой табдил дода мешавад. Маъбади оташро ба дайри буддой табдил додан аз ҳақиқат дур аст, аммо дар Балх дар замони истилои арабҳо дар наздикии маъбади оташ – Навбахор хонаи худоёни авестӣ буд, ки онро подуруст дайри буддой номидаанд. Соҳибони он – Бармакиён аз тоҷикони маҳаллӣ буданд. Шояд дар бахшҳои тоҷикнишини ба Ҳиндустон наздик як қисми одамон ба дини буддой гаравида бошанд.

Расми 33. Ҳайкали Буддо аз Ачинатеппаи ноҳияи Ваҳи

Дар Тирмиз маъбади дайри буддоӣ вучуд дошт. Мардуми бумӣ (точикон) дар симои Буддои ҳиндӣ Худованди бузурги худӣ Аҳурамаздоро медиданд.

Аз сабаби он ки дар дини буддоӣ ҳайкалсозӣ ва расмкашӣ хеле маъмул аст ва ҳамаи ҷамоати Буддо аз рӯзи таваллуд то ба дараҷаи бемаргӣ расидан, бо ҳайкалу расмҳо тасвир шудааст ва ба зурвония хеле шабоҳат дошт, мардуми одӣ онро бо дини зардуштӣ як дониста, Буддоро ба ҷойи Ҳурмуз ва фариштагони маздаясно парастид кардаанд. Ин яке аз сабабҳои бештар паҳн шудани буддоия дар Бохтар ва Хутан мебошад.

Бисёр дайрҳои буддоӣ, насронӣ, ки дар шаҳрҳои тичоратӣ ёфт шудаанд, дар назди работҳо, дайрҳои румӣ ва ҳиндӣ арзи вучуд доштанд ва ба мардуми савдогар хизмат мекарданд.

Дар работҳо одамони мамлакатҳои зикршуда мезистанд ва мувофиқ ба дини худ тоату ибодат мекарданд. Пайдо шудани чунин ибодатгоҳҳо маънои онро надорад, ки мардуми маҳаллӣ насронӣ ва ё буддоӣ шуда буданд (расми 33).

САВОЛҲО:

- 1. Дини зардуштии тоҷикони шарқӣ аз дини тоҷикони ғарбӣ чӣ тафовут дошт?*
- 2. Зурвония чӣ гуна он буд?*
- 3. Сабабҳои паҳн шудани буддоия дар Тоҷикистони Шарқӣ чӣ буд?*
- 4. Марказҳои калонтарини бутпарастӣ дар қучоҳо буданд?*

§ 31. ВАРЗИШ

Маълумоти умумӣ. Пайгамбар ашу Зардушт таълим меод: «Тани солим – ақли солим», яъне баданро солим нигоҳ доштан зарур ва шарт аст, зеро танҳо ба ақли солим ва қори солим тани сиҳат қодир аст. Аз ин лиҳоз, зардуштиён ба шустушӯӣ, тарбияи бадан ва варзиш аҳамияти қалон меоданд. Ҳаминаш басанда аст, ки дар оини маздаясно қасоне, ки намоз мехонанд, ҳар рӯз панҷ маротиба тамоми сару бадани худро мешӯянд. Аз ин ҷост, ки дар шаҳри Балх – маркази динии ориёиён-тоҷикон ҳазор гармоба шабу рӯз амал мекарданд. Гармоба дар ҳар ҳонадон низ буд. Дар дини зардуштӣ поки амри Худованд ва нопоки хислати аҳриманӣ ҳисобида мешавад.

Таълимоти Зардушт мағлубиятро намепазирад, вай аз умматон бар зидди қувваҳои аҳриманӣ, бадӣ ва душманӣ муборизаи беамон бурданро талаб мекунад. Барои ҳамин, инсон бояд бо бадани солим ва ақли солим бо неруҳои бадӣ мубориза барад.

Аз ин ҷост, ки дар урфияти гузаштагони мо – ориёӣҳо ҳар гуна бозиҳои ҳарбӣ-варзишӣ ҷорӣ буданд.

Тирандозӣ. Мард, пеш аз ҳама, муҳофизи ватан, муборизи истиқлолият ҳисобида мешуд. Аз ҳамин сабаб, вақте ки дар хонадон писар таваллуд мешуд, тирандозии номиро даъват мекарданд ва ӯ тире ба сӯйи осмон мекушод ва падару модар шукронаи тирандозии нави ба дунё омадаро менамуданд.

Тирандозии ориёӣ душманро ба тарсу ҳарос меандоختанд. Қаноти тирандозон дар тамоми ҷангҳои ориёӣҳо бар юнониён голиб буд.

Ориёӣҳо (сақоӣҳо) аз ҳаштсолагӣ, аз айёми ба дабистон рафта, бачаро аспасаворӣ, шамшерзанӣ ва тирандозӣ меомӯختанд ва ин кор то ба воқеаи расиданиаш давом меёфт. Дар вақти ҷанг бо лашкари Искандари Мақдунӣ дастаҳои Спитамон рӯ ба гурез меоварданд ва юнониҳо гумон мекарданд, ки инҳо шикаст хӯрданд ва аз дунболашон асп медавонданд. Ҳамин ки қувваи дунболгир аз лашкари асосӣ дур мешуд, дастаҳои Спитамон онҳоро тирборон ва нест менамуданд.

Амалиёти гурезҷанг яке аз роҳҳои душманро парешон ва нест намудани ориёӣҳо – тоҷикон буд. Дар този асп баргаштан ва ба душмани аз дунбол омада тирӣ бехато задан, вазифаи ҳар як ҷанговари ориёӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар оини маздаясно фариштаи тирандозон Ораш ном дошт. Шумо таърихи онро дар синфи панҷ хондаед. Дар расмҳои қадим расме ҳаст, ки гӯё шох Баҳроми Гӯр охуро дар ҳолати дав тир зада, як пой ва як гӯши онро ба ҳам дӯзонидааст. Ин ривоят аз маҳорати баланди тирандозии гузаштагони мо шаҳодат медиҳад.

Ривоятҳои зиёди таърихӣ вучуд доранд, ки гӯё яке аз шартҳои духтарон ба шавхаршавандагони худ бо тир нишон задан буд. Чунин мусобиқаҳо дар рӯзи иди Наврӯз дар майдони ҳукумати баргузор мешуданд. Довталаб бо як тир тангаи тиллоӣ дар нишон бударо мезад. Ин ривоят низ аз мактаби тирандозии гузаштагони мо гувоҳӣ медиҳад.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ мавзӯи шикор бо шерон, палангон, гургон ва охувон хеле маъмул аст. Шикор ин вақтхушӣ набуд, шикор ин маҳорати тирандозии худро сайқал додан, далерӣ ва чолокӣ нишон додан буд. Шикор ин равнақи донишу биниши ҷангиرو ифода мекард.

Аспсаворӣ. Шумо медонед, ки ориёихоро ромкунандаи асп, гов ва уштур меҳисобанд. Онҳо паҳнкунандаи аспҳои ромшуда ва фойтун дар Шарку Ғарб буданд. Яъне ташкилкунандаи лашкари савора мебошанд. Аз ин рӯ, дар «Авесто» табақаи болои шохонро (лашкариёнро) табақаи саворагон меномиданд. Савораи хуб шаъну шарафи ориёӣ-тоҷикӣ буд.

Падари таърих Ҳеродот навиштааст, ки ориёӣҳои зану мард савораи хубанд. Дар оини маздаясно асп ҳайвони муқаддас ба шумор мерафт. Ориёӣҳо аспро гӯр мекарданд ва гӯшташро намехӯрданд. Аспи хуб барои ҷанговар қувваи ғалабаовар ва начотовар ҳисобида мешуд. Бехуда дар урфияти тоҷикон намегӯянд: «Зани хуб ва аспи хуб мардро бузург менамоянд».

Ориёӣҳо-тоҷикон аз 7–8 солагӣ, аз айёми камарбанди муқаддас бастан, ба аспсаворӣ шурӯъ менамуданд ва савори моҳир буданд. Савора бояд дар болои асп шамшерзанӣ, гурззанӣ, найзазанӣ, жупинзанӣ ва тирандозиро хуб ёд гирад. Барои ҳамин, бозиҳои ҳарбӣ ва варзишӣ, ба монанди пойга, бузқашӣ, ҷавгонбозӣ хеле равнақ доштанд. Савор дар ҳолати дави асп бояд аз монеаҳои зиёд мегузашт ва нишонро соҳиб мешуд.

Ҷавгонбозӣ. Яке аз бозиҳои миллӣ ҷавгонбозӣ буд, ки то асри XVI милод дар шаҳрҳо равнақ дошт ва узбекҳо онро барҳам доданд, аммо дар Дарвозу Бадахшон то асри XIX вучуд дошт. Бозӣ савора ва пиёда ҳам мардон ва ҳам ҷавонзанон бозӣ менамуданд. Дастаҳо 12x12, 10x10, 8x8 бештар 4x4 нафарӣ баромад менамуданд. Дар ибтидо чун ҷӯбӣ баъдан туби чармӣ буд.

Муборизаи тан ба тан. Пеш ҷангҳо бештар бо муборизаи ду ҷанговар сар мешуданд. Онҳо бо якдигар найзазанӣ, шамшеру гурззанӣ мекарданд. Баъд аз он ки ин силоҳҳо бекор мешуданд, даст ба камари якдигар мезаданд ва ҳар кӣ аз болои зин ба замин зада мешуд, мағлуб ҳисобида мешуд.

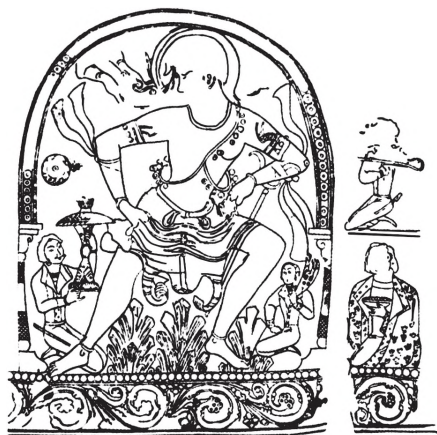
Агар ин мубориза давомнок мешуд, аспон зону бар замин мезаданд ва пахлавонон ҳар ду пиёда муборизаро давом медоданд. Онҳо барои ғолибият усулҳои гуштиро истифода

мебурданд. Каси чисман боқувват голиб меомад ва ҳарифро ё мекушт ё ба асирӣ мегирифт.

Бинобар ин дар рӯзгори ошошта чавонон усулҳои чангро ба воситаи гуштигирӣ ёд мегирифтанд. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва расмҳои деворӣ ёдгориҳои бостонӣ маълум мешавад, ки ду намуди гуштигирӣ вучуд дошт. Гуштии аз камари якдигар гирифтани ва бардошта ба замин хобондан. Паҳлавонон мӯкӣ, эзори чармини аз зону боло ва калтачаи беостини аз миён боло доштанд. Гуштӣ дар майдон бо иштироки тамошогарон ва довар мегузафт. Бо чунин усул Рустам бо Исфандиёр ва Сухроб мубориза бурда буд. Расми чунин гуштӣ дар деворнигораҳои Панҷакат боқӣ мондааст (расми 34).

*Касе, к-ӯ ба куштӣ набард оварад,
Сари меҳтаре зери гард оварад.*

(Фирдавсӣ)

Расми 34. *Аз деворнигораҳои Панҷакати қадим: рақси пирӯзӣ*

Чунин гуштӣ холо дар байни тоҷикони воҳии Зарафшон ва Сир бо номи «кураш» маъруф аст. Гуштии тарзи дуҷум бо номи «ҳалукӣ» дар байни тоҷикони ҷануб шухрат дорад. Ин намуди мубориза бештар дар ҳолати ҷангҳои умумӣ, хусусӣ ва нобаробарии қувваҳои истифода мешуд. Ҳарифи камқувват рақиби зӯрманди худро бо ҳилаю найранг ба замин мезад.

Дар байни ориёӣ-тоҷикон мусобикаҳои гуногуни варзишӣ аз деҳаҳо сар карда, дар ҳама шаҳрҳо ва вилоятҳо гузаронида мешуданд. Паҳлавонони довталаб дар рӯзҳои Наврӯз дар пойтахт гирд меоманд ва паҳлавони солро муайян менамуданд. Дар таърих Рустам унвони «Ҷаҳонпаҳлавон»-ро дошт. Дигар паҳлавонҳо, аз ҷумла Сухроб, Исфандиёр унвони «Ҷаҳон паҳлавон»-ро надоштанд.

Паҳлавони сол дар рӯзи Наврӯз омада, дар сари мизи зиёфат меистод ва интизори довталаб мешуд. Довталаб омада, ба дастархон даст мезад. Даст задан маънои паҳлавонро ба мубориза даъват намудан буд.

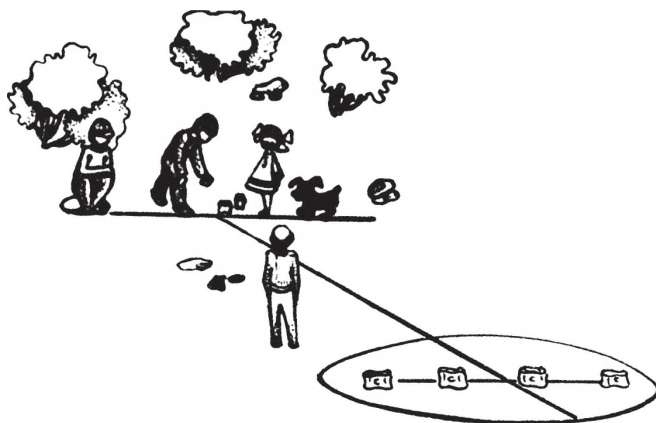
Мубориза то ба мағлуб шудани яке аз онҳо давом мекард. Голиб – паҳлавони сол дар ҳудуди мамлакат эълон мегардид. Чунин паҳлавонҳо дар деҳа, шаҳр, русто ва даҳпат – вилоятҳо низ буданд.

Бучулбозӣ аз бозиҳои кӯдаконаи қадимӣ мебошад. Бучулҳои калшуда, сӯрохшуда дар қабрҳои ҳазораҳои III–II п.м. пайдо мешаванд. Ин бозёфтҳо нишон медиҳанд, ки бозии бучул ханӯз дар ҳамон замонҳо вучуд доштааст.

Бучулбозӣ намудҳои гуногуни бозиро дарбар мегирифт; бучулҳое, ки аз паҳлу соида шудаанд, барои бозии «Харболо» истифода мешуданд. Чӣ тавре ки маълум аст, бучул ба пук, чук ва хару асп тақсим мешавад ва ҳар паҳлуи боло гаштани он нақши муайян дорад. Масалан, агар асп хезад, сохиби он ҳамаи бучулҳои чук бударо мегирад; агар хар хезад, бучулҳои пук бударо мебарад. Бучули пук бучули чук бударо тир мезанад ва агар вай пук гардад, ӯро мегирад.

Ҳамин тавр, бучулбозӣ хеле мушкил ва шавқовар мебошад.

Намудҳои гуногуни бозии он, ба монанди: «Дойра», «Кушак», «Чорпой», «Зангӯл» ва ғайра дар байни мардуми Дарвоз ва Кулоб то имрӯз боқӣ мондаанд (расми 35).

Расми 35. Бучулбозии намуди давра

Шатранч – шоҳмот. Яке аз бозиҳои калонсолон буд. Дар адабиёти таърихӣ мардуми дарбор зану мард ба ин бозӣ рағбат доштанд ва онро бозии шоҳону донишмандон меномиданд.

Донаҳои шоҳмот дар ёдгориҳои таърихӣ аз замонҳои хеле қадим аз асри IV пеш аз милод вомехӯрданд ва нишонаи он мебошанд, ки мардуми ориёӣ (точик) таърихи бисёрсолаи шоҳмотбозии худро дорад.

Дар замонҳои қадим бозии нард хеле маъмул буд. Донаҳои нард бо рақамҳои 1–6 аз устухони фил, сангҳои сиёҳ ва сангҳои қимат хеле зиёд ёфт шудаанд, ки ба замони портҳо ва Кушониён нисбат доранд. Шояд бозии нард на танҳо дар болои миз, балки дар майдон бо донаҳои калон низ ривоч дошта бошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар аксар кишварҳои ҷаҳон бозингарони нард рақамҳои 1-6-ро бо забони форсии тоҷикӣ талаффуз мекунад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нард ба мисли шоҳмот ва дигар бозиву навъҳои варзиш бозии миллии тоҷикон ва қавмҳои ориёнаҷод мебошад.

САВОЛҲО:

1. Кадом намуди машқҳои ҳарбӣ дар рӯзгари ориёӣҳо ва тоҷикони қадим ривоч доштанд?
2. Аспаворӣ дар ҳаёти ориёӣҳо кадом нақширо мебозид?
3. Бозиҳои қӯдакона ва калонсолон кадомҳоянд?

ЗУҲУРИ ИСЛОМ

§ 32–33. ГУСТАРИШИ ИСЛОМ

Вазъи Тоҷикзамини Ғарбӣ дар арафаи истилои араб. Баъд аз Хусрави Парвиз дар Тоҷикзамини Ғарбӣ подшоҳе аз сулолаи Сосониён пайдо нашуд, ки давлатро ҳифз намояд ва аз парокандагӣ наҷот диҳад ва манфиатҷӯии дарбориёро саркӯб кунад. Қубоди II (Ширӯя) баъди Хусрави II ба тахт нишаст ва ба куштори хонаводаи Сосониён даст зад ва дахҳо меросталаби тахтро набуд сохт, то ки рақибе надошта бошад, аммо баъди ним сол худи ӯ вафот кард. Ҳамин тавр, аз Оли Сосон, ки зиёда аз 400 сол ҳукумат дошт, танҳо чанд зан бо кӯдакони хурд боқӣ монданд. Муддати салтанати Қубод беш аз ду сол буд.

Баъди Қубод писари ӯ – Ардашер, ки ҳафтсола буд, вориси тахт эълон шуд. Дар ин муддат кабилаҳои хазар Арманистон ва Гурҷистонро ғорат карданд. Лашкаркаш Шаҳрбароз, ки дар замони Хусрави II нуфузи зиёд дошт ва дар замони Қубод аз дарбор дур шуда буд, бо императори Византия забон як намуда, бо ёрии ӯ тахту тоҷро (соли 630) соҳиб мешавад.

Дар ин вақт дар Хуросон шохзодае бо номи Хусрав, ки гӯё набераи Қубоди I буд, ба даъво бархост. Дар Тайсафун низ ашрофон шӯриш бардоштанд ва сарвари забткор – Шаҳрбароз ва тарафдорони ӯро куштанд. Заминҳои Осиёи Сағир, Миср ва ғайра ба румиён гузаштанд. Дар ҳамин вақт Хусрави III, ки дар Хуросон бо ёрии туркон даъвогари тахту тоҷ буд, ба қатл мерасад.

Баъди Шаҳрбароз ва Хусрави III, набераи Ҳурмузи IV ва баъди ӯ Чавоншер – писари Хусрави Парвиз ба тахт нишастанд (229–230). Пасон Бӯрондухт – духтари Хусрави Парвизро ба тахт нишонданд ва ӯ чун дид, ки аз уҳдаи идораи мамлакат намебарояд, баъди як солу панҷ моҳ ба истеъфо рафт. Баъд Гуштосп – набераи Ҳурмузи IV ба тахт нишаст ва баъди ӯ Озардухт – духтари Хусрави Парвиз, хоҳари Бӯрондухт, Ҳурмузи V – набераи Хусрави Парвиз дар Нисибин худро шох эълон дошт ва то соли 631-ум подшоҳӣ кард. Баъд, чанд муддат сарбозон сарварӣ карданд. Ҳамин тавр, аз соли 630-юм то 632-юм 12 нафар

ба тахт нишастанд. Хамаи ин ҳодисаҳо далели парокандагӣ ва нооромии мамлакат мебошанд.

Соли 632-юм Яздигурди III-ро, ки набераи Хусрави Парвиз меҳисобиданд, ба тахт нишонданд. Ва аз сабаби он ки модараш аз сиёҳпӯстон буд ва даъвогари тахту тоҷ набуду дар Истахр мезист, ӯро накуштанд. Азбаски вориси дигаре аз Оли Сосон намонда буд, бо маслиҳати аъёну ашроф марзбони Хуросон – Рустам ӯро ба тахт шинонда, ҳомии вай мешавад.

Дар ҳамин вазъияти вазнин дар Чанубу Ғарбии мамлакат давлати наво ба номи **Хилофати араб** таъсис ёфт. Давлати Яздигурд ба монанди бемори аз беморхона баромада муҳтоҷи тарбия, ғизогирӣ ва рушду камол буд. Бисёр вилоятҳои Шимолу Ғарбӣ, аз ҷумла Арманистон, Гурҷистон, Осиёи Сағир, Бобул, Миср, Яман ва ғайра ба тасарруфи румихо гузашта, ба ҳазина андоз намедоданд. Вилоятҳо худмуҳтор шуда буданд ва ба ҳукумати марказӣ дуруст итоат намекарданд. Ҳукумати марказӣ бар онҳо қувваи идора надошт. Вазъияти Тоҷикзамин–Эронзамини Ғарбӣ дар арафаи ҳучуми аҷнабиёни араб чунин буд:

1. Дар дини маздаясно ба вучуд омадани мазҳабҳои зиёд: **монавия, зурвония, каюмарсия, маҷусия, беҳофария** ва ғайра, ки беш аз 15 адад буданд. Онҳо байни худ муҳолиф буданд ва ба ягонагии халқу кишвар халал мерасонданд.

Ғайр аз ин дар дохили мамлакат динҳои насронӣ, буддоӣ ва ғайра амал мекарданд. Махсусан, тарафдорони дини насронӣ муддати зиёд ба румихо масеҳӣ ёрӣ медоданд ва дар паст шудани иқтидори давлат нақши манфӣ мебозиданд. Баъди низои Маздак мавқеи зардуштия суст шуда буд.

2. Низоъҳои дарборӣ сабаби дар ду сол ивазшавии дувоздаҳ шоҳаншоҳ гардиданд. Ин ҳолат худсарихоӣ аъёну ашрофи вилоятҳо, нобасомониҳои кишвар ва муҳолифати байни дарбору лашкарро ба вучуд овард.

3. Лашкариён чанд сол маош намегирифтанд ва майли ҷанг кардан надоштанд. Интизом аз байн рафт. Сарлашкарони бовафою донишманд кам монда буданд.

4. Мамлакат тайи ҷанги 24-солаи худ бо Рум (Византия) на иқтидори иқтисодӣ ва на ҳарбӣ дошт. Мардум зери бори андоз-

хои гарон азоб мекашиданд ва эътиқоде нисбат ба ҳукумати сосонӣ надоштанд.

5. Арабҳо аз носозиҳои давлату дарбори Сосониён хуб воқиф буданд. Онҳо медонистанд, ки лашкари шох Яздигурд иқтидори пешинаро надорад. Дар чунин вазъият лашкари арабҳо ба Тоҷикзамин–Эронзамин ҳучум овард ва ба осонӣ давлати Сосониёнро сарнагун кард.

Сарзамини Арабистон дар остонаи зуҳури ислом. Сарзамини Арабистон баҳши нимҷазираест, ки дар ҷанубу ғарбии Осиё қарор дорад. Аз шарқ онро халиҷи Форс, аз ҷануб уқёнуси Ҳинд ва аз ғарб баҳри Сурх ихота мекунад. Арабистон сарзамини хушк ва сӯзон аст, ки дар он борон хеле кам меборад ва бештари хоки онро биёбонҳо ташкил медиҳанд. Яман дар ҷанубии мамлакат яке аз бахшҳои ободтарин ва сабзу хуррам ба шумор меравад. Қисми ғарбии Арабистон кӯҳҳои на чандон баланд дорад ва он баҳши Ҳичозро ташкил мекунад.

Ин ҷо низ ободу хуррам аст ва шаҳрҳои Маккаю Мадина дар ин ҷо ҷой гирифтаанд. Шаҳриҳо ба тичорат ва саҳронавардон ба ҷорводорӣ машғул буданд. Дар арафайи зуҳури ислом арабҳо ба қабилаҳои авлодӣ тақсим шуда, байни якдигар муборизаҳои хунин мебуданд. Қабилаҳои кӯчӣ тез-тез ба шаҳрҳо ҳучум мекарданд ва заминҳои қорамро ба ҷароҳгоҳ табдил медиҳанд. Бо истифода аз ин парокандагӣҳо давлатҳои тоҷикӣ–эронӣ ва румӣҳо мулкҳои Арабистонро ба тасарруф дароварда, аз онҳо андоз мегирифтанд.

Ақоид ва ахлоқи арабҳо пеш аз ислом. Дар байни арабҳо пеш аз ислом динҳои гуногун вуҷуд доштанд. Теъдоде аз онҳо ба оини яҳудӣ, баҳше ба насронӣ ва маздаясно мегаравиданд. Аксари арабҳо бутпараст ва ниёпараст буданд. Ҷар қабила бути авлодии худро дар ибодатгоҳи Каъба нигоҳ медошт. Арабҳо табиатан сангдилу бераҳм буданд ва ба роҳзанӣ ва қатлу ғорати якдигар машғул буданд. Яке аз бераҳмтарин одати онҳо зинда гӯронидани духтарони худ ба шумор меравад. Онҳо ба ин восита қаҳру ғазаби ниёгонро паст кардан меҳостанд. Яъне агар ягон офат ба сари оилае меомад, гумон мекарданд, ки он ғазаби арвоҳи гузаштагон аст. Бо ҳамин сабаб духтари худро қурбонӣ мекарданд, то ки ғазаби онҳо фуру нишинад.

Арабҳо монанди гургони хунхор қабила ба қабила ба чони ҳам меафтанд ва хуни ҳамро мерезанд, занон ва мардони якдигарро ба асоратӣ гирифта, дар бозорҳои бардафурӯшон муфурӯхтанд.

Дар арафаи зуҳури ислом асрҳои V-VI мелод муносибатҳои иҷтимоӣ хеле тезтунд шуда буданд. Ҷангҳои тӯлонӣ байни қабилаҳо, тохтутози сахронавардони бадавӣ ба ҷарогоҳ табдил додани заминҳои қорам, кам шудани даромад аз заминҳои савдо боиси норозигии табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ мегардиданд.

Зарурати ташкил додани давлати ягонаи арабӣ ба миён омад, то ки зиддиятҳои қабилавиро аз миён бардоранд ва ба ҷангҳои ҳонаводагӣ ва қабилавӣ хотима бахшад. Барои ташкили давлати ягона дини ягонаи умумиарабӣ лозим буд, то ки мардумро дар доираи як ақидаи ба ҳама мақбул гирд оваранд ва ба ибодати ҳудуди ягона – Аллоҳ даъват намояд. Маркази ин даъвоҳо шаҳри Макка буд. Макка шаҳри бузурги тиҷоратӣ ва сиёсии арабҳо ба шумор мерафт. Дар ин ҷо маъбади бузургтарини бутҳои арабҳо ҷой дошт, ки онро гӯё Иброҳими пайғамбар асос гузоштааст. Макка маркази муттаҳидшавии сиёсӣ ва назариявии ақидаҳои дини ислом гардид. Дар Макка гурӯҳи ҳанафӣ пайдо шуда буд, ки дар зери таъсири динҳои тавҳидии зардуштӣ ва яҳудӣ зиддӣ бисёрхудоии, будпарастии арабҳо баромада, якҷаҳудии Аллохро менамуданд ва Муҳаммад ба ин гурӯҳ мепайвандад ва раҳбариро ба уҳда мегирад.

Муҳаммад соли 570-ум дар шаҳри Макка дар оилаи Абдуллоҳ ва Омина ба дунё омадааст. Падараш пеш аз таваллуди ӯ хангоми сафари тиҷоратӣ дар Яман вафот мекунад ва сарпарастии ӯ ба бобояш Абдулмуталиб мегузарад. Абдулмуталиб раиси қабилаи Қурайш буд. Муҳаммад панҷсола буд, ки модараш фавтид ва бобояш Абдулмуталлиб ҳам баъди ду сол аз дунё ҷашм пӯшид. Сарпарастии Муҳаммад ба амакаш Абутолиб гузашт. Ӯ дар 25-солагӣ сарвари қорвони зани сармоядор – Хадичаро ба уҳда мегирад ва ба Шом (Сурия) меравад ва қорхояш барор мегиранд ва ба Хадича хонадор мешавад ва аз ӯ чор духтар ва як писар ба дунё меояд.

Чӣ тавре дар боло ёд шуд, Муҳаммад дар Макка ба ташвиқоти якҷаҳудӣ мепардозад. Дар ибтидо ӯро масҳара менамуданд, аммо оҳиста-оҳиста дар атрофи ӯ камбағалон ва

баъзе одамон аз табақаҳои боло мепайванданд. Лекин бахши зиёди табақаи болоии Макка зидди ӯ баромаданд ва вай маҷбур мешавад, ки соли 622 ба мавзеи Ястриб равад. Ястриб яке аз ноҳияҳои кишоварзӣ ва обод буд, ки мардумаш таълимоти яҳудиро пазируфта буданд ва байни худ меҷангиданд ва пешвои сулҳоварро меҷўстанд ва Муҳаммадро даъват намуданд.

Ӯ Соли 622 ҳамроҳи мусалмоншудагон ба Ястриб омад. Дар Ястриб Муҳаммадро ҳамчун пайғамбари Аллоҳ пазируфтанд. Ӯ аз ташвиқотгари одӣ ба пешвои сиёсии ҷамъияти мусулмон табдил меёбад. Ҳичрати ӯ соли 622, соли аввали солшумории Ислом шуморида мешавад ва Ястриб номи Мадинанабиरो мегирад. Дар Мадина дар атрофи Муҳаммад норозиёни табақаҳои поён ҷамъ мешаванд. Махсусан як гурӯҳи калони ҳарбиёни бадавӣ ба қувваҳои ҳарбии Муҳаммад ҳамроҳ шуданд ва иқтидори лашкари Ислом хеле зиёд гашт. Дар натиҷаи муҳорибаҳо лашкари Ислом тавонист Макка ва бештари Арабистонро муттаҳид созад.

Аввалин қасоне, ки ба пайғамбарии Муҳаммад бовар карданд, ҳамсараш Ҳадича ва Алӣ ибни Абутолиб (амакбачаи ҳазрати Муҳаммад) буданд. Муҳаммад дар се соли аввал ба тарзи пинҳонӣ таблиғи дини ислом кард. Баъд аз Худованд амр шуд, ки ба даъвати ошкоро баро. Пайғамбар эълон дошт, ки қасе аввалин шуда, Худои якҷаву ягона – Аллоҳро бишносад, ӯ ҷонишини ман хоҳад шуд. Алӣ аввалин шуда, дини исломро қабул намуд ва то охири умри Муҳаммад ҳамроҳи вай буд.

Ислом тамоми мардуми арабро муттаҳид сохт ва ақидаҳои гуногуни динӣ, сиёсӣ, иқтисодиро як намуд ва халқи арабро ташаккул дод. Вожаи «ислом» ба маънии худро ба Худо супоридан мебошад.

САВОЛҲО:

1. Зарурати ба вуҷуд омадани дини ислом ва пайғамбари онро чӣ тавр мефаҳмед?
2. Ҷомеаи арабҳо дар арафаи пайдо шудани ислом чӣ гуна буд?
3. Арабҳо то ислом чӣ гуна дин доштанд?
4. Ҷаро дини ислом галаба кард?

§ 34-35. ПАЗИРОИИ ИСЛОМ ВА АСОСҲОИ ОН

(чанги мусалмонон ва муҳолифини онҳо)

Муҳаммад солҳои дар Мадина буданаш аввалин бар дар Арабистон масҷид сохт ва намоз хонданро қорӣ намуд. Арабҳо пеш намозхониро намедонистанд. Ў аз Салмони Форс пурсид, ки “форсҳо чӣ хел намоз мехонанд”? Салмон ба Муҳаммад дар бораи панҷ вақт намоз хондани зардуштиён нақл менамояд. Муҳаммад панҷ вақт намоз хондан ва меҳробро аз оини зардуштӣ гирифта, дар Ислом қорӣ менамояд.

Аслан ривояти Накиру Мункар, пули сирот, бихишту дузах аз дини зардушти ба Тавроту Инчил ва аз онҳо ба Ислом омадаанд.

Солҳои баъд Муҳаммад барои густариши Ислом дар байни аҳли Макка ба шарҳу эзоҳи сураҳои Қуръон дар байни мусалмонон шугл варзид. Ҳамаи мусалмонон бояд бинои мусалмонино, ки бар панҷ навъ аст, риоя намоянд:

1. Калимаи шаҳодат аст, ки “Ашҳаду ан лоилоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу”.

2. Панҷ вақт намоз гузаронидан.

3. Рӯзаи моҳи рамазон доштан.

4. Закоати мол додан.

5. Тавофи хонаи Каъба кардан. Тавофи хонаи Каъба ва закот додан бар қасоне фарз аст, ки имконият дошта бошанд.

Вожаи “Қуръон” маънои бо овоз хондани матнҳои муқаддасро дорад. Дар аввали солҳои 30-юми садаи VII пайғамбар мекӯшид, ки ба сӯйи Рум (Византия) равад ва исломро ба шимол густариш диҳад, аммо ин қор муяссар нашуд. Вай 28-уми моҳи сафари соли 11-уми ҳиҷрӣ дар 63-солагӣ аз олам ҷашм пӯшид.

Гурӯҳи тарафдорони Алӣ мегуфтанд, ки Алӣ дар зиндагии расули Худо қонишини аввали ӯ буд ва аз хонадони пайғамбар, яъне писари амакаш ва домодаш мебошад ва имомат ба ӯ тааллуқ дорад. Абубакр бар хилофи таълимоти дини ислом халифа шудааст. Вақте ки Алӣ баъди кушта шудани Усмон ба сари хилофат омад, тарафдоронаш мехостанд ҳокимиятро меросӣ намоянд, аммо ӯро куштанд ва хилофат ба Умавиён гузашт. Дар натиҷа ислом ба ду гурӯҳ: шиҳо – тарафдорони имомати меросии Алӣ ва авлоди ӯ ва сунниҳо – тарафдорони имомати интихобӣ тақсим шуд.

Таълимоти дини ислом дар асоси сураҳои Қуръон сурат мегирад. Сураҳои Қуръон суханони Парвардигоранд, ки ҳамчун дастур дар байни солҳои 610–632-юм дар Макка ва Мадина ба ҳазрати Муҳаммад нозил шудаанд.

Қуръон аз 114 сура иборат аст. Сураҳо ба оятҳо тақсим мешаванд ва миқдори онҳо аз 6204 то 6660 мерасад. Сураҳо дар замони Пайгамбар ва дар қайди ҳаёт будани ду халифаи аввал ба шакли пароканда вучуд доштанд ва дар замони хилофати Усмон мурағтабу китоб шуданд. Дар ин муддат мазмун ва мундариҷаи Қуръон тағйир наёфтааст. Қуръон тағйирнопазир аст.

Дар дини ислом Худо ягона ва Муҳаммад фиристодаи ўст. Худованд 99 ном дорад, ки ҳар кадоми ин як сифати ўро ифода менамояд. Масалан: Аҳмад – ягона; Қодир – тавоно, соҳиби қудрати мутлақ; Қаҳҳор – бисёр голиб, саҳтгир; Самеъ – шунавогарин; Раззоқ – ҳамеша рӯзидиханда; Фафур – бисёр омуризада мебошад.

Шариат. Ислом ба монанди дигар динҳо қоида ва қонунҳои худро дорад. Асоси ҳуқуқи шариатро қонунҳои худовандӣ ташкил менамоянд. Инсон ҳуқуқи қонунбарорӣ надорад. Қонун эълон намуданро танҳо Худованд метавонад. Касе даъвои қонунбарорӣ менамояд, гунаҳкор ҳисобида мешавад.

САВОЛҲО:

1. Зарурати пайдо шудани ислом дар нимҷазираи Арабистон дар чӣ буд?
2. Сабабҳои ба зудӣ паҳн шудан ва қувват гирифтани ислом дар чист?
3. Муҳаммад чӣ гуна шахсият буд ва сабабҳои дар муҳорибаҳо голиб омадани ӯ дар чист?
4. Қуръон чӣ гуна китоб аст?
5. Сабабҳои ба мазҳабҳои сунӣ ва шиа тақсим шудани ислом кадоманд?

§ 36. ЧАНҒҲОИ ИСТИЛОГАРОНАИ АРАБ ДАР ТОҶИКЗАМИНИ ҒАРБӢ

Чанги Занҷир. Бояд ёдовар шавем, ки барои ҷорӣ намудани ислом лашқари низомӣ, касбии араб ташкил шуда буд. Онҳо аз сустии давлатӣ ва норозигиҳои лашқару дарбори Эрон

хуб огоҳ буданд. Онҳо аз доро будани мардуми Эрон огоҳӣ доштанд ва мехостанд ба баҳонаи чорӣ намудани ислом мулки Эрон - тоҷиконро ғорат намоянд ва давлатманд шаванд. Дар солҳои 633–634-ум сипохсолори мусалмонон Холид ибни Валид ба сӯи марзҳои Сосониён лашкар кашида, то ба халичи Форс расид ва Ҳурмузи марзбонро ба қабули ислом хонд. Ҳурмуз ин пешниҳодоро напазируфт ва қор бо чанги танбатани сарлашкарон ва кушта шудани Ҳурмуз анҷом ёфт. Баъд лашкари арабҳо ба лашкари тоҷикон–эронӣён ғолиб меояд. Ин чангро «Чанги Занҷир» номиданд, зеро пойи баъзе лашкариён бо занҷир баста шуда буд, то ки аз чанг нагурезанд. Холид ба дунболи лашкари Сосониён тохт, аммо дар ин муддат ба лашкари Сосониён кумак омад ва чанг тӯл кашид. Лашкари тоҷикон–эронӣён ба ғалаба наздик буд, ки арабҳо кумак гирифтанд ва чанг идома ёфт. Қувваи тоза омада сабаби ғалабаи лашкари араб шуд.

Чанги Пул. Мусалмонон баъди ғалабаҳои марзӣ ба чанги дохили ватани мо шуруъ намуданд. Шоҳ Яздигурди III сарвари лашкарро ба Рустами Фаррухзод – волии Ҳуросон дод. Рустам бо фармондеҳии Баҳмани Дарозабрӯй лашкар орошт. Вакте ки лашкари Баҳман ба Бобул омад, арабҳо аз завракҳо пул сохта, Фуротро гузаштанд. Лашкари тоҷикон–эронӣён филҳои чангӣ доштанд, ки аспони араб аз онҳо рамида, соҳибони худро аз задухӯрд дур мекарданд.

Арабҳо пиёда мечангиданд. Абуубайда – сарлашқари араб ба фили сафед ҳамла бурда, онро захмӣ сохт. Фили хашмгин ўро зери по қард ва бикушт. Ҳамин тавр, бисёр арабҳо кушта шуданд. Аммо арабҳо фарёд мезаданд, ки ё хама кушта мешавем ё ғалаба мекунем. Сарлашқари араб хавфи тамоман аз даст додани лашқари худро фаҳмида, бахшero барои таъмир ва муҳофизати пул фиристод ва худ муҳорибаро давом дод. Вакте ки пул таъмир шуд, арабҳо бошитоб акиб нишастанд. Дар ин чанг арабҳо 4 ҳазор чангӣ талаф доданд, зеро баъди он 3 ҳазори боқимонда аз пул гузашта, 2 ҳазор сӯи Мадина рафтанд. Баҳман мехост лашқари арабро таъкиб кунад, валекин хабар оварданд, ки дар Тайсафун шӯриш бархостааст. Ў шитобон ба пойтахт баргашт. Ин ҳолат ба арабҳо имкон дод, ки лашқар фароҳам оварда, ба ҳучуми навбатӣ тайёри бинанд. Ин ғалабаи аввалин ва охири тоҷикон–эронӣён дар чанги тӯлонӣ бар арабҳо дар сарзамини мо буд. Муноқишаҳо

ва нооромихои дарбор ба сарлашкарон имконияти чангиданро надод. Сарлашқари араб Мусанно, баъди шикаст дар Ҷанги Пул, дар наздикии Куфа лашқар гирд овард ва ба чанги нав пардохт ва бо талафоти калон пеш мерафт, аммо ӯ аз захми дар Ҷанги Пул бардоштааш вафот кард. Дар ин вақт арабҳо аз чангҳои Шом фориг шуда, сипоҳи 30 ҳазор нафараи худро бо сарвари Саъди Ваққос ба сӯи Тоҷикзамин – Эронзамин сафарбар намуданд.

Умар пеш аз хучум ба дарбори Сосониён 12 нафар сафиронро фиристод. Шоҳ онҳоро ба хубӣ пазироӣ кард ва аз онҳо мақсадашонро пурсид. Онҳо гуфтанд: «Ё мусалмон шавед ё чиза диҳед». Яздигурд дар ҷавоб бо ҳақорат ба онҳо гуфт: «Шумо мардумоне ҳастед, ки суҷум меҳӯред, бачаҳои худро мекушед» (то ислом баъзе арабҳо духтарони худро зинда гӯр мекарданд). Сафирон ҷавоб доданд: «Мо фақир ва гурусна будем, аммо Худо ба мо ёрӣ дод ва мо бо шамшер ганӣ шудем. Ҳоло ки бо шамшерем, ҳокимият бо мост», яъне имрӯз пурзӯр ҳастем ва бо шумо ба зӯри шамшер сухан мекунем. Умар фарсудагии давлати Сосониёро хуб медонист ва мағрурона барои масҳара ва ба иззати нафси шоҳ расидан, сафиронро фиристода буд.

Ҷанги Қадисия ва тасарруфи Тайсафун. Ин чанг соли 636-ум дар деҳаи Қадисияи назди Карбало рух дод. Ҷанг 4 рӯз давом ёфт. Рӯзи аввал баргариро филҳои сипоҳи Сосониён соҳиб шуданд, зеро аспони арабҳо аз филҳо метарсиданд ва соҳибонашон дуруст муқобилаг нишон дода наметавонистанд. Рӯзи дуюм арабҳо кумак гирифтанд ва лашқариёни савораи тоҷикон–эронӣро шикаст доданд ва сарбозони зиёде кушта шуданд.

Рӯзи сеюм арабҳо бо хилаву найранг ҷашмони филҳоро бо найза кӯр карданд ва филҳо бо сипоҳи соҳибони худ чангиданд ва бесарусомониҳо оварданд. Шаб арабҳо ба дастаҳо тақсим шуда, ба сипоҳи Сосониён шабохун зада, талафоти зиёде оварданд.

Рӯзи чаҳорум тундбод ба барҳост ва ҳоку чанге ба сӯи лашқари тоҷикон–эронӣ овард ва мардумро бесаранҷом сохт. Арабҳо аз ин лаҳза истифода бурда, ба хучум гузаштанд ва қалби лашқарро парешон сохтанд. Лашқари тоҷикон бо душман далерона мечангид. Арабҳо кумак мегирифтанд, аммо ба сипоҳи тоҷикон–эронӣ ёриё намерасид. Қувваҳо нобаробар шуданд ва чанг бо ғалабаи аъроб ба поён расид. Тоҷикон–эронӣ дар ин чанг Дирафши Ковиёро аз даст доданд. Навиштаанд, ки

дирафш ба чавохири зиёд ораста буд, ки ба арзиши хирочи як мамлакат (200000 туман) баробарӣ мекард.

Халифа Умар ибни Хаттаб барои ин ғалаба ба сипоҳи худ ду моҳ истироҳат дод. Баъд аз ин арабҳо ба забти минтақаҳои байни рӯдҳои Дачла ва Фурот шурӯъ намуданд. Яздигурд сулҳ пешниҳод кард, ки мутобиқи он заминҳои он тарафи Дачла ба дасти арабҳо мегузаштанд, аммо Саъди Ваққос ин пешниҳодро напазируфт.

Азбаски арабҳо барои гузаштан аз Дачла киштӣ месохтанд ва дар ин боб таҷриба надоштанд, ин кор вақти зиёдро гирифт, аммо Яздигурд барои муқобилат бо онҳо чорае наҷуст ва ҳамин ки арабҳо ба соҳили Дачла наздик омаданд, шох роҳи гурезро пеш гирифт ва ба Ҳулвон рафт. Арабҳо тобистони соли 637-ум бо муқобилате ба Тайсафун – маркази давлати Сосониён даромаданд.

Онҳо аз шукӯҳ ва ҳашамати маркази тоҷикон–эронӣҳои ғарбӣ дар ҳайрат афтоданд. Аксари арабҳо тиллоро намешинохтанд ва кофурро намак мепиндоштанд. Онҳо тахти тилло, чавохирот ва ғанимати зиёде ба Умар фирисоданд. Ҳар як сарбози араб ғанимат бурд. Арабҳо бахше аз аҳолии Тайсафунро куштанд ва бахшero ба ғуломӣ бурданд, шаҳрро сӯзонданду ба харобазор табдил доданд.

Арабҳо соли 637-ум тамоми Байнаннаҳрайнро гирифта, дар он ҷо ду лангар сохтанд, яке дар Куфа – дар ғарби рӯди Фурот ва дигаре дар Басра – дар резӣшгоҳи рӯди Дачла. Ин ду лангар ба шаҳр табдил ёфта, дар юриш ба Тоҷикзамин чун пойгаҳи асосии арабҳо хидмат мекарданд.

Чанги Чалуло. Саъди Ваққос баъди ғорати пойтахти давлати Сосониён мехост Яздигурдро дунболагирӣ намояд, аммо Умар ба ӯ маслиҳат дод, ки тобистонро дар Мадоин гузаронад. Баъди чанде Саъд дастур гирифт, ки Яздигурд дар Ҳулвон ба чамъоварии сипоҳ машғул аст. Ба ӯ набояд чунин имконият дод. Бинобар ин Саъд бо 12 ҳазор аскар роҳи Ҳулвонро пеш гирифт ва дар муҳориба ғолиб омад. Арабҳо ғанимати зиёд, аз ҷумла 100 ҳазор аспӣ зотӣ ба даст дароварданд ва лашкару умарои худро бо бехтарин аспон таъмин карданд. Баъди ин ғалаба Саъд мехост боз Яздигурдро таъқиб намояд, аммо Умар ба ӯ маслиҳат дод, ки ноҳияҳои Зағросро фатҳ намояд. Саъд ба ишғоли шаҳрҳои

Форс сар кард ва мукобилати сахт дид. Дар ин чанг ҳокими Хузистон арабхоро шикаст дод, аммо онҳо ин сарзаминро дубора гирифтанд ва Шушро муҳосира карданд, ки фатҳи он баъди 18 моҳ ба онҳо муяссар гардид. Ин ҳодисаҳо дар соли 640-ум сураг гирифтанд.

§ 37. ЧАНГҲОИ ОХИРИН ДАР ТОҶИКЗАМИН–ЭРОНЗАМИНИ ҒАРБӢ

Чанги Наҳованд. Ин охирин чанги Яздигурд бо арабҳо буд. Вақте ки арабҳо ба истилои Байнанныҳриён саргарм буданд, Яздигурд ба гирдоварии лашкар пардохт ва аз тамоми вилоятҳои ба дасти ʼароб нагузашта ʼерӣ талабид. Арабҳо аз ин ҳодиса хабар ʼфта, лашкаре бо сарвариин Нуъмон ибни Макрон ба ʼриин Хулвон фиристоданд.

Ҷосусони Нуъмон хабар доданд, ки Яздигурд бо лашкараш дар Наҳованд мавқеъ гирифтааст. Нуъмон бо 30 ҳазор аскар ҳаракат кард. Навиштаанд, ки лашкари Яздигурд микдоран бар душман бартарӣ дошт ва дар кӯҳсоре камин гирифта буд. Он лашкар арабхоро тирборон мекард, аммо арабҳо ба лашкари Яздигурд талафот расонида наметавонистанд.

Нуъмон ин чангро бенатиҷа донист ва роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ овоза паҳн кард, ки зӯраш дигар ба чанг намерасад, хӯрокворӣ надорад ва халифа низ вафот кардааст. Бинобар ин ба сӯи Мадонин бармегардад. Сарлашқари Яздигурд – Фирӯзон ба ин овозаҳои дурӯғ бовар намуд. Вай аз майдони чанг рафтани арабхоро дида, гумон бурд, ки онҳо шикаст хӯрдаанду мегурезанд. Аммо арабҳо бо ин ақибнишинӣ мехостанд лашқари Фирӯзонро аз камингоҳ берун оранд ва ба ӯ ногаҳонӣ ҳучум кунанд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Вақте ки лашқари Сосониён аз камингоҳ баромада, ба таъкиби арабҳо пардохт, арабҳо ногаҳон баргашта, ба сафҳои лашқари Фирӯзон зарба заданд ва таъкиб намуда, талафоти бузург расониданд.

Ҳамин тавр, чанги Наҳованд, ки соли 642-юми милодӣ (21 ҳичрӣ) ба вуқӯъ пайваст, бо торумори лашқари Яздигурд анҷом ʼфт.

Забти ноҳияҳои боқимондаи давлати Сосониён. Баъди чанги Наҳованд, Яздигурд аввал ба Исфохон, баъд Кирмон ва аз он ҷо

ба Систон ва Балху Марв фирор кард. Мамлакат бесоҳиб монд. Муҳофизати ноҳияҳо ба ихтиёри сарварони маҳаллӣ афтод. Маҳалҳо ҳар кадом алоҳида ба муқобили арабҳо чангиданд, аммо дастаҳои хурд дар муқобили кӯшуни зиёду касбии араб истодагӣ карда натавонистанд. Бинобар ин аз соли 642-юм то 644-ум арабҳо вилоятҳои Ҳамадон, Рай, Кум, Кошон ва Озарбойҷонро ба осонӣ ба ишғол намуданд ва аз мардум андози гарон гирифтанд. Истахр соли 648-ум бо арабҳо шартнома баста, бо 2 млн. дирҳам таслим шуд, аммо баъди чанде мардум шӯриданд ва арабҳо шаҳро хароб намуда, 40 ҳазор мардро кушта, занон ва кӯдаконро ғулом карданд. Танҳо соли 649-ум арабҳо забти сарзамини Порс (Форс, Эрон)-ро ба охир расониданд ва ба сӯйи Хуросон, ба дунболи Яздигурд баромаданд. Соли 650-ум Систонро гирифта, ба вай 1 млн. дирҳам товони чанг бастанд.

Мувофиқи ривояти Табарӣ, Яздигурд дар вақти дар Балх буданаш, ба назди ҳоқони турк ва ихшиди Суғд сафирҳо мефиристад ва ёрӣ мепурсад, аммо сафирон бенатиҷа баргаштанд. Баъди гирифтани Систон, Яздигурд ба назди ҳоқон рафта, бо ӯ ва ихшиди Суғд маслиҳати муборизаи якҷояро мепазонад ва ҳамроҳи дастаҳои онҳо ба Балх меояд. Вақте ки ба Балх наздик мешаванд, сарлашқари араб Аҳнаф ба тарафи Марворӯд акиб менишинад. Дастаҳои муттаҳидон аз дунболи ӯ мераванд ва дар тангие вомахӯранд. Мавқеи арабҳо хуб буд.

Аз тарафдорони Яздигурд гурӯҳи ками туркон, ки ба пеш рафта буданд, кушта шуданд. Ҳокон ин ходисаро фоли бад таъбир кард ва иттифоқчиён ба Балх баргаштанд. Арабҳо низ бо сарвари Ҳорис ибни Нуъмон дар қалъае паноҳ гирифтанд. Яздигурд барои овардани хазина ба Марв рафт. Аммо байни ӯ ва ҳамроҳонаш низоъ бархост. Ҳамроҳонаш намехостанд, ки ӯ ба назди ҳоқон ва аз он ҷо ба Чин равад. Ҳамроҳон гуфтанд, ки мо хазинаро ба арабҳо медиҳем ва дар ватани худ мемонем. Кор ба чанг анҷомид. Тарафдорони шох шикаст хӯрданд ва боқимондаи онҳо аз ҷониби аскарони араб кушта шуданд. Марзбони Марв аз қабули шох рӯй тофт ва шохӣ гурезон шаб дар осиебе паноҳ бурд. Осиеббон либосҳои қиматбаҳои Яздигурдро дида, шабона шохро кушт ва либосҳояшро гирифт ва мурдашро ба рӯдхона партофт. Касоне, ки хазинаро ҳамроҳ доштанд, онро ба Аҳнаф супориданд ва ба хонаҳои худ бозгаштанд.

Ин ҳодиса соли 651-ум ба вуқӯъ пайваст. Бо ҳамин, подшоҳии 425–427-ум солаи сулолаи Сосониён фочианок ба охир мерасад ва Тоҷикзамин–Эронзамини Ғарбӣ ба дасти аҷнабиёни биёбонгард мегузарад.

Кӯшишҳои охири намояндагони Сосониён барои бақои салтанат. Сарнагунии сулолаи Сосониён ханӯз маънои мағлубияти халқро надиҳад. Ҳар ноҳия ба тарзи худ бо арабҳо мубориза мебард ва кӯшиши аз зулми онҳо озод шуданро диҳад.

Аз таърихномаҳо бармеояд, ки баъди вафоти Яздигурд писари ӯ Фирӯзи III дар Тахористон худро шоханшоҳ эълон мекунад ва ба гирд овардани сипоҳ мепардозад ва аз шоҳи Тахористон кумак мегирад. Соли 661-ум давлати Чин туркҳоро дар марзи худ шикаст дода, мулки озодшударо ба Фирӯз месупорад ва онро Давлати Тоҷик меномад. Ҷойи ин давлат ё шохигарӣ маълум нест. Гумон меравад, ки ин давлат дар ноҳияи Кошғару Хутан ҷой дошт, зеро мардуми ориёнажоди маҳаллии ин диёр худро тоҷик меномиданд ва Фирӯз дар ҳамин ҷо давлати тоҷикии худро сохта буд. Тақдири ин давлат низ маълум нест. Баривояте, соли 683-юм Фирӯз ба Чин, ба назди император меравад ва хуб пазирой мебинад ва он ҷо вафот мекунад.

Писари ӯ Ниниш (шояд Нарсӣ бошад) ба ҷойи вай менишинад ва ба Тахористон омада, кӯшиши лашкар ҷамъ овардан мекунад, аммо қораш бенатиҷа меанҷомад. Ӯ ба дарбори чиниён бармегардад. Дар солномаи соли 722-юм аз шахсе бо номи Пушонии Хурӣ ёд мешавад, ки худро шоҳи Эрон номидоаст. Ин шахс шояд аз бозмондагони Фирӯз бошад.

Натиҷаи забткориҳои арабҳо дар Тоҷикзамини Ғарбӣ. Таҷовузи юнониён ба мамлакат ва тамаддуну фарҳанги мо таъсири нисбӣ ва рӯякӣ дошт. Ғурури ватанпарварии ориёӣ онро ба зудӣ аз байн бардошт. Юнониён дину оини худро ба зӯрӣ ҷорӣ накарданд, баръакс, ба дину ойинҳои мо назари нек доштанд. Арабҳо баробари вурӯд ба сарзамини мо ҳама чизро бе фарқ нобуд месохтанд.

Арабҳо тамаддуни пешқадаму ҳазорсолаи моро нобуд сохта, ҳатто забони худро зӯран ҷорӣ намуданд. Онҳо дину ойини аҷдодии моро аз байн бурда, дини худро бо номи «ислом» қабулдонданд. Онҳо аз ҷиҳати фарҳанг, сохтори давлатдорӣ ҳазорсолаҳо аз мо қафо буданд. Бинобар ин онҳо заминҳои

ободу хуррами моро дида, қабоили зиёдеро меоварданд ва онҳоро ин ҷо муқимӣ менамуданд. Дар Ҳузистон, Ҳуросон лангарҳо сохта, аҳолии зиёдеро оварданд. Дар шаҳрҳо маҳаллаҳои арабнишин пайдо шуданд. То асри X ҳатто дар Қум арабҳо беш аз тоҷикон буданд. Забони арабӣ забони ҳукмрон, забони илм ва фарҳанг гардид.

Танҳо баъди пайдоиши сулолаҳои тоҷикии Тоҳириён, Сафориён, Сомониён ва Оли Бӯя арабҳо бо аҳолии маҳаллӣ омезиш ёфтанд.

САВОЛҲО:

1. Чаро Ҷанги Занҷир мегӯянд?
2. Моҳияти ғалабаи Ҷанги Занҷир барои арабҳо дар чӣ буд?
3. Нақши филҳо дар ғалабаи Ҷанги Пул аз чӣ иборат аст?
4. Чаро тоҷикон–эронӣ аз ғалабаи худ истифода набурданд?
5. Сабабҳои шикасти қӯшуни Яздигурдро дар ҷанги Қадисия чӣ хел мефаҳмед?
6. Чаро арабҳо ба осонӣ маркази давлати Сосониён – шаҳри Тайсафунро гирифтанд?
7. Хатои сарлашқари Сосониён Фирӯзон дар ҷанги Наҳованд аз чӣ иборат буд?

ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 38. ҲОКИМИЯТИ АРАБҲО

Точикзамини Ғарбӣ дар замони Умавиён (661–750). За-мони ҳукмронии чаҳор халифаи аввал – Абубакр, Умар, Усмон ва Алӣ (632–661) замони порсой ба шумор меравад. Халифа на танҳо сарвари дин, балки сарвари давлат низ буд. Халифа имом буд ва Умавиён онро ба меросӣ табдил дода, манфиати табақаи давлатмандонро ҳимоя менамуданд. Дар замони халифаҳо сохти деҳқонӣ раванқ ёфт. Мардум андозҳои зеринро месупориданд:

1. Закот – аз чорводорӣ, хунармандӣ ва савдо, ки ҳаҷми он 2,5 фоизи даромади солонаро таъкил меод.

2. Упр – аз 10 як ҳиссаи ҳосили замин.

3. Хироч – аз 10 то 50 ҳиссаи даромади солон аз одамоне, ки дини мусалмониро напузируфтаанд.

4. Сарона ва чизя – аз пайравони динҳои дигар – масеҳиён, зардуштиён ва ғайра, ки аз 12 то 48 дирҳам меоданд.

5. Даромад аз чангҳо – аз панҷ як ҳиссаи он ба иштирокчиёни чанг тақсим мешуд.

То охири асри VII дар қаламрави хилофат тангаҳои нуқраи Сосониён ва тангаҳои тиллои румиён дар муомилот ривож доштанд.

Дар замони халифа Абдулмалик (685–705) сиккаҳои мусалмонӣ бо навиштаҷоти «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулulloҳ» ва номи халифа пайдо мешаванд. Пули тилло динор ном дошт ва вазни он 4,25 г буд. Як динор дар ибтидо ба 10 ва баъдҳо ба 12,2% дирҳам баробар буд. Вазни дирҳами нуқра 2,97-ро таъкил мекард. То ин давра ҳамаи корғузориҳо ба забони паҳлавӣ сурат мегирифт, дар замони Абдулмалик корғузори ба забону хатти арабӣ шурӯъ мешавад.

Мубориза ба муқобили Умавиён. Аъёну ашрофи маҳаллӣ ба арабҳо тақлим шуда, бо онҳо забон ёфта, зиндагонии худро ба дину ойини мусалмонӣ мутобиқ сохтанд, аммо гурӯҳе аз ашроф, шохзодагон ва кишоварзон ба арабҳо сари итоат нафароварда, мубориза мебуданд. Силсилаи сипаҳбодони Табаристон, Гелон, Дайлам бо арабҳо созишнома баста, хироч меоданд ва истиқлолияти дохилӣ ва дину ойини худро нигоҳ медоштанд.

Пояҳои иҷтимоии Умавиён хеле маҳлуд буд. Онҳоро на ҳамаи табақаҳои давлатманди араб тарафдорӣ мекарданд. Умавиён

бештар ба давлатмандони дар Сурия ва Миср сокиншуда алоқамандӣ доштанд. Аз ин сабаб, тарзи мамлакатдории онҳо дар байни табақаҳои гуногуни ҷомеа норозигӣҳо ба вучуд меовард. Ғайр аз бадавӣҳо ва кишоварзони араб норозигӣҳо дар байни мардуми ғайриараб, махсусан тоҷикон, хеле авҷ гирифт. Умавиён ҳукмрониро дар хилофат ба авлодӣ табдил доданд. Онҳо махсусан хешовандони наздики Пайгамбари ислом, халифаи чорум – Алӣ ибни Абитолибу фарзандони ӯ, амакзодаҳои, фарзандони Аббосро ба идораи хилофат роҳ надоданд. Дар Макка ва Мадина бисёр пайравони содики Пайгамбар Умавиёнро барои ғайриқонунӣ ба хилофат расидан ва аз русуми исломӣ дур шудан, айбдор мекарданд. Норозигӣҳо дар байни деҳқонони тоҷик–эронӣ низ шиддат ёфт.

Норозигӣҳо баъди вафоти халифа Муовия (661–680) авҷ гирифтанд, шӯришҳо бо иштироки табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ҷараёнҳои гуногуни динӣ сурат доштанд.

Дар солҳои 50-уми асри VIII се равияи динӣ ташкил шуда буд: тарафдорони исломи суннатӣ, шиҳо ва хориҷиҳо. Шиҳо ва хориҷиҳо зидди ҳукумати умавиён ва тарзи давлатдории онҳо буданд. Сунниҳо дар назария ҷонибдори интиҳоби халифаҳо буданд, аммо дар амал онҳо идораи хилофатро меросӣ карда буданд. Шиҳо мегуфтанд, ки халифа – имом бояд меросӣ ва аз авлоди духтару домоди Муҳаммад, яъне аз сулолаи Фотима ва Алӣ бошад.

Хориҷиҳо ё худ хаворич як ҷараёни демократӣ дар ислом ба шумор мераванд. Онҳо мегуфтанд: «Ҷамаи арабҳо ва ғайриарабҳо, яъне тамоми мусалмонон баробарҳуқуқанд ва бояд соҳти иҷтимоии ҷамаи мусалмонон якранг бошад. Ҷамаи мусалмонон, сарфи назар аз миллату наҷод, ҳақ доранд, ки дар интиҳоби халифа – имом ширкат ҷӯянд, номзадҳои худро барои халифагӣ пешниҳод кунанд». Хориҷиҳо ба аслу насаби имом аҳаммият намендоданд. Ба андешаи онҳо, агар имом аз уҳдаи вазифаи худ баромада натавонад, мебояд ӯро ба шахси болаёқаттар иваз намуд.

Агар мусалмонон гуноҳи азим содир кунанд, кофир мешаванд. Азбаски ҳокимияти халифаҳои умавӣ намуди дунявӣ гирифта буд, хориҷиҳо онҳоро ба куфр гунаҳгор менамуданд. Дар аввал хориҷиҳо танҳо аз арабҳо иборат буданд, аммо баъдҳо ба ҳайати онҳо тоҷикон – эронӣҳои зиёде ҳамроҳ шуда, шӯришҳои

зиддиумавиёнро чоғибдорӣ менамуданд. Дар ин шӯришҳо занҳо низ ғаёлона ширкат меварзиданд.

Шӯрише, ки шиаҳо 9-уми октябри соли 680-ум дар Карбало созмон доданд, бо ғолибияти дастаҳои ҳукумати ба охир расид. Дар ин шӯриш сарвари шӯришгарон – Ҳусайн ибни Али кушта шуд. Шӯриш дубора дар шаҳри Куфа бо сарвари Мухтор ибни Абуубайд сар зад. Шӯришгарон тайи 2 сол (685–687) шаҳрро дар дасти худ нигоҳ доштанд.

Шӯришҳои калони хоричиҳо дар Ҳузистону Ироқ низ ба амал омаданд, бахши зиёди Байнаннаҳрайн ва Порсро то ба Кирмон фаро гирифтанд ва аз соли 684-ум то соли 697-ум давом ёфтанд. Шӯришҳо аз чоғибди Ҳачҷоч ибни Юсуф бераҳмона сарқуб гардиданд. Ҳачҷоч одами хеле бераҳм буд. Ӯ дар Куфа 11 ҳазор касро кушт. Дар муддати 20 соли ҳукмронияш 130 ҳазор нафар одамони муҳолифи сиёсати ӯ ба қатл расиданд. Дар рӯзи марги вай дар ҳабсхонаҳои хилофат беш аз 50 ҳазор мардон ва 30 ҳазор занон маҳбус буданд.

Ҳачҷоч кишоварзонро дар сохтмони каналҳо, роҳҳо, қалъаҳо қасрҳо маҷбуран қор мефармуд. Одамони мусалмоншударо ба чиза супоридан маҷбур менамуд. Қасоне, ки аз андоз ва чиза қарздор буданд, дар гарданашон тахтаҳои сурбӣ овозон мекарданд. Дар охири ҳукмронии халифаҳои умавӣ хироч аз болиғон бо зӯрию ситам ситонда мешуд. Ин ҳодисаҳо боиси аз нав сар задани шӯриши шиаҳо бо сарвари Зайд ибни Али мегардад. Хоричиҳо бо сарвари Заҳҳок ибни Қайс дар Байнаннаҳрайн солҳои 644–647-ум шӯриш мекунанд, ки тамоми Ҳузистон ва Порсро фаро мегирад. Дар ин шӯриш зиёда аз 120 ҳазор одам иштирок доштанд.⁵

Сарнағунии хилофати Умавиён. Дар чоряки аввали асри VIII боз як иттифоқи зидди Умавиён ташкил ёфт, ки онро Аббосиён сарварӣ менамуданд. Маркази он Куфа буд. Тарафдорони он меғуфтанд, ки хилофатро ҳеч қас, ба ҷуз авлоди Муҳаммад, ҳаққи сарварӣ надорад. Ҳамаи беадолатиҳо, андозҳои вазнин ва қонуншиканиҳо дар олами ислом аз чоғибди халифаҳои умавӣ содир мешаванд. Агар авлоди Муҳаммад ба сари хилофат биёяд, беадолатиҳо аз байн мераванд. Ин даъвати зидди Умавиён, ки ранги мазҳабӣ дошт, дар олами ислом чоғибдорони зиёд пайдо кард. Ба он ҳамаи қувваҳои зидди Умавиён пайвастанд. Қувваҳои муқобили хилофат дар Ҳуросон низ гирд омаданд ва дар қори барҳам додани ҳукумати Умавиён нақши ҳалқунанда бозиданд. Ин қувваҳоро писари часури ҳалқи тоҷик–эронӣ Абуумуслим роҳбарӣ мекард.

Ў 9-уми июни соли 747-ум парчами сиёҳ ва оташи зидди Умавиёнро дар Марв фурӯзон кард. Ба дастаи ӯ хамаи шоҳу гадои тоҷикон ва арабони норизо ҳамроҳ шуданд. Абӯмуслим дар назди Тус, Гургон, Наҳованд ва рӯди Зоб лашкари Умавиёнро торумор сохта, ба дарбори хилофат наздик омад. Халифа Марвони II ба Миср гурехта, дар он ҷо кушта шуд. Соли 750-ум намояндаи Аббосиён Абулаббоси Саффоҳ ба тахти хилофат нишаст.

САВОЛҲО:

1. Дар Тоҷикзамини Фарбӣ, дар замони хилофати Умавиён, кадом намуни андозҳо вучуд доштанд?
2. Сабабҳои ихтилофи байни арабҳо барои имомат дар чӣ буд?
3. Чараҳои зидди Умавиён ва муборизаи онҳо барои хилофат ва характери дини ин ҳаракатҳо чӣ гуна буд?
4. Чаро Абумуслим дар ҷангҳои зидди хилофати Умавиён ба ғирӯзиҳо ноил гардид?

Сабабҳои шикасти Сосониён дар ҷанг бо араб.

1. Яке аз сабабҳои дар ҷанги арабҳо шикаст хӯрдани лашкари Сосониён набудани низоми ҷангӣ ва иродаи қавӣ, дар сипоҳу сарони силоҳ башумор меравад.

2. Ҷангҳои оилавӣ барои тахт сохтори идоравии давлатро фалач карда буд.

3. Империя пароканда шуда буд ва вилоятҳо ба шох итоат надоштанд.

4. Сарбозон солҳои дароз маош намегирифтанд; лашкар пароканда шуда буд ва хоҳиши ҷанг карданд ва сулолаи Сосониёнро химоя намуданро надоштанд.

5. Лашкар ба шоҳи тарсонҷак –Яздигурди III, ки қудрати идора намудани давлату лашкаро надошт, муҳолифат менамуд.

6. Набудани яқдилӣ, назария ва амалияи ҷангӣ, ба инобат нагирифтани қувваи душман сабаби шикаст хӯрдани лашкари Сосониён шуданд.

Арабҳо дар ҷангҳои байни қавмӣ ва ғалабаи ислом таҷрибаи зиёд ба даст оварда, ҷанговари касбӣ шуда буданд.

Онҳо на танҳо барои ҷорӣ намудани ислом, балки барои ғанимат меҷангиданд. Медонистанд, ки эронӣ давлатманд мебошанд ва онҳо ро шикаст додан, маъноӣ ғанимат ба дастоварданро дошт, бинобар ин онҳо ба осонӣ аз болои лашкари Сосониён ғалаба намуданд.

§ 39. ТАШКИЛИ ХИЛОФАТИ АББОСИЁН

Сиёсати Умавиён дар қаламрави хилофат норозигҳои зиёдеро ба вучуд овард. Шӯришчиён бо сарвари Абумуслим хонадони Умавиёнро сарнагун сохтанд ва Аббосиёнро ба сари

қудрати сиёсӣ ва динӣ оварданд. Моҳи ноябри соли 749-ум дар шаҳри Куфа қувваҳои зидди Ҷмаиён дар масҷиди чомаъи Абулаббоси Саффоҳро имомхалифаи кулли мусалмонон эълон карда буданд. Моҳи январӣ соли 750-ум Аббосиён расман идораи тамоми олами исломро ба даст гирифтанд ва то соли 1258-ум ҳукм ронданд.

Аввалин халифаҳои аббосӣ – Саффоҳ (750–754) ва бародари ӯ Мансур (754–775) маркази хилофатро аз Сурия ба Бағдод кӯчониданд. Бағдод аслан сарзамини тоҷикнишин буд ва дар наздикии Тайсафун – пойтахти Сосониён ҷой дошт.

Аббосиён, ки бо дастгирии бевоситаи оммаи мусалмонон ба сари қудрат омада буданд, ба ваъдаҳои худ вафо накарданд. Абӯмуслим ва ёронаш умеди зиёд доштанд, ки Аббосиён барои халқ сабукиҳо медиҳанд. Аббосиён ин корро накарданд. Онҳо аз баланд шудани обрӯи Абӯмуслим тарсида, ӯро соли 755-ум ба дарбор даъват намуда, ночавонмардона ба қатл расонданд.

Бо вучуди он ки Аббосиён Абӯмуслимро хоинона куштанд, аз нуфузи давлатмандони тоҷик–эронӣ дар олами ислом саҳт тарсида, маҷбур шуданд, ки бо ашрофи маҳаллӣ (тоҷикон) ҳамкорӣ намоянд. Шумораи тоҷикон дар дарбор ва лашкари хилофат хеле зиёд буд. Зикр карда будем, ки Бағдод шаҳри тоҷикнишин буд ва онро марказ интиҳоб намудан, ба манфиати арабҳо набуд. Халифаҳои аббосӣ ба идораи давлати худ шохзодагони тоҷикро ҷалб наменамуданд. Онҳо аркони давлати худро ба монанди аркони давлати Сосониён сохта, сарвари онро ба тоҷики Балх – Бармак супориданд. Бармакиён дар муддати 50 сол вазири Аббосиёнро ба уҳда доштанд. Сарвазир ҳамаи қорҳои давлатиро идора менамуд, яъне соҳтори давлати Аббосиён нимтоҷикӣ ва нимарабӣ буд. Дар замони Аббосиён забону ҳатти арабӣ дар тамоми қаламрави хилофат расман ҷорӣ мешавад. Хилофат ба давлати мутамарказ табдил ёфта мустаҳкам мешавад. Забону ҳатти арабӣ аҳаммияти байналмилалӣ пайдо мекунанд. Тамаддуни исломӣ пайдо мешавад ва минбаъд хеле раванқ меёбад.

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар Тоҷикзамин–Эронзамин дар асрҳои VIII–IX. Дар замони Аббосиён низоми заминдорӣ ривҷ меёбад ва бештари заминҳо ба дасти деҳқонон мегузаранд, яъне онро тарзи заминдорӣ деҳқонони бузург номидан раво аст.

Дар ин давра чандин навъи заминдорӣ вучуд дошт:

1. Заминҳои давлат. Заминҳои давлатӣ ҳамаи заминҳо, кӯҳ, об, қӯл, дарё, хулоса, ҳамаи ҷизҳои дар ҳудуди хилофат мавҷудро дарбар мегирфт. Давлат барои муҳофизати онҳо аз ҳучуми хориҷиён андоз мегирфт.

2. Заминҳои шахсии шохон ва халифа, ки ба иҷора дода мешуданд ва даромади онҳо ба ҳазинаи оилавии шох ворид мешуд.

3. Заминҳои давлатӣ, ки аз шахсони гунаҳгор мусодира мешуд. Даромади ин заминҳо ба хазинаи умумии давлат ворид гашта, барои нигоҳдории девонҳо ва ё лашкар ба харч мерасид.

4. Заминҳои вақфӣ масҷид, ки онҳо низ ба ичора дода мешуданд ва даромади онҳо барои имомон харч мешуд.

5. Дар ин давра як намуди нави заминдорӣ пайдо мешавад, ки бо номи «иктоъ» ва «иктоъдор» маълум аст. Ин заминест, ки бо дехоту боғоташ мувофиқи хизмат ба дарбориён, сарлашкарон дода мешуд. Халифа метавонист ҳаҷми онро кам ё зиёд кунад ё онро гирифта ба каси дигар диҳад. Андози иктоъ ба соҳиби он – иктоъдор дода мешуд. Иктоъ асосан, ба моли меросӣ табдил меёфт. Бисёр мулкҳои Тоҷикзамин чун иктоъ ба арабҳо дода шуда буданд. Масалан, дар вилояти Қазвин 500 лашкариёни араб иктоъ доштанд ва ба ин роҳ бисёр сарбозони араб ба заминдорони бузург табдил меёфтанд. Аз заминҳои давлатӣ, вақф, иктоъ андоз намеситониданд. Аз мулкҳои шахсии мардум хирочи даҳяк мегирифтанд. Аз заминҳои хонадони Аббосиён низ ба давлат андоз намедоданд.

Аҳволи кишоварзон вазнин буд. Шахсоне, ки андоз мегирифтанд, худсарона онро аз будаш бештар меситониданд. Ҳосилро аз будаш беш ҳисоб намуда, миқдори андозро зиёд менамуданд. То омадан ва ҳисоб кардани андозгирон ҳосилро аз замин ё дарахт гирифтани намегузоштанд. Кор ба ҷое мерасид, ки ҳосили киштаҳо дар замин талаф меёфт ва кишоварзон маҷбур мешуданд, ки барои ба даст овардани иҷозати ҷамъоварии ҳосил ба андозгирон пора диҳанд.

Ҳодисаҳои пешакӣ харидани ҳосили киштзорону боғот вучуд дошт. Дар шаҳрҳо ҳунармандони озод, ки ба як иттиҳодия дохил буданд, аз кори ғуломон истифода мебуданд ва ғуломон мебоист харрӯза ба соҳибони худ як дирҳам аз маҳсули корашон медоданд. Ғуломон дар қорҳои хона низ васеъ истифода мегардиданд. Қорҳои хонаро ғуломону канизон иҷро мекарданд. Истифодаи меҳнати ғуломон баъди истилои арабҳо раванк гирифт.

САВОЛҲО:

1. Аббосиёно кӣ ба сари хилофат овард?
2. Онҳо ба шӯришгароне, ки хилофатро гирифта дода буданд, чӣ сабуқиҳо доданд?
3. Аббосиён чаро Абумуслимо куштанд?
4. Иштибоҳи Абумуслим аз чӣ иборат буд?
5. Шумо кадом намудҳои заминдориро медонед?
6. Иктоъдорӣ чӣ гуна заминдорӣ буд?
7. Истифодаи кори ғуломро чӣ гуна мефаҳмед?

БОБИ VII.

ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ ТУРКУ АРАБ

§ 40. ИСТИЛОИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ АЗ ЧОНИБИ ТУРКОН

Дар асри VI дар Олтой иттиҳоди бузурги қабилаҳои турк ва туркзабонон ба вучуд меояд ва ин қабилаҳо дар як муддати кӯтоҳ ба ғарб ва ҷануб паҳн мешаванд. Гурӯҳи ба ғарб рафта то ба соҳилҳои дарёи Охшиён ва Кимерия мерасад ва халқҳои аврупоисимо, аз ҷумла ориёнаҷодони сармат ва аланро ба итоат оварда, бо онҳо омезиш ёфта, қиёфаи муғули аслии худро аз даст медиҳанд. Лекин туркони забони худро нигоҳ медоранд ва онро ба дигарон қабул мекунонанд. Гурӯҳе, ки ба Осиёи Марказӣ ҳучум оварда буд, сақоиҳои худро Турон (Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутан)-ро мегиранд ва бо турҳои ориёӣ омезиш меёбанд ва қиёфаи худро низ тағйир медиҳанд ва дар ин ҷо низ забони туркӣ ҷорӣ мешавад.

Мо аз таърихи синфи 5-ум медонем, ки аввалин қабилаҳои туркӣ ба заминҳои Олтой ва болооби рӯди Енисей омада, бо турҳои сайнии авестой омезиш ёфтанд ва номи турро бо шакли турк қабул карданд ва турҳо, дар навбати худ, забони туркиро пазируфтанд ва аз ин пас ҳамчун турк амал карданд. Азбаски туркҳо, ғайр аз ном, бисёр урфу одати турҳо, аз ҷумла бузургдошти оташ, асп, шер, гург ва ривоятҳои аз авлоди Афросиёб буданро қабул карданд, ҳангоми забти вилоятҳои сақоинишини Осиёи Марказӣ муқобилати сахте надиданд, зеро онҳо ҳамчун авлодони Афросиёб амал мекарданд.

Сақоиҳо дар вақти истилои туркҳо аз шохигариҳои хурд иборат буданд ва пароканда мезистанд ва ба муқобили қувваи бузурги туркҳо истодагарӣ карда наметавонистанд. Масалан, яке аз қайҳои турк, ки соли 555-ум дарёи Ғарб, яъне Хоразмро мегирад, Мухон Истам ном дошт. Мухон–Мугон исми сақоиҳои тур аст ва Истам низ аз истодани тоҷикӣ гирифта шудааст, яъне туркҳои ба Осиёи Марказӣ дар ибтидо омада бештар тур буданд. Онҳо, вақте ки агрофи дарёи Хоразмро гирифтанд, дар ин ҷо сақоиҳои зироаткору

чорводор мезистанд, ки дорои даххо деху шаҳр буданд ва дар таърих бо номи кангюиҳо маълуманд. Аз таърихи синфи 5-ум медонем, ки дар қадим давлати бузурги турҳо ташкил ёфта буд. Аммо ба мурури замон турҳо бумӣ шуда, дар байнашон парокандагӣ ба вучуд меояд ва хангоми истилои туркҳо қайҳои алоҳида иктидори муқобилат ба лашкари бисёрхазораи туркҳоро надоштанд.

Аммо дар Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ туркҳо ҳокимияти худро танҳо дар Хутан ташкил карданд ва маркази он шаҳри Кашғар шуд. Аз ин пеш ҳамаи ноҳияҳо зери дасти Ҳайтолиён қарор доштанд ва солҳои 494–496-ум ду бор дар шимолии Хумӣ ва Кӯчон ба туркон шикаст доданд. Дар он вақтҳо туркҳо бо номи қабिलाҳои эжуван-жуван амал мекарданд. Дар ҳучуми солҳои 60-уми асри VI қувваи бузурги туркҳо иштирок дошт. Давлати Ҳайтолиён дар ҷангҳои зидди Сосониён суғат гардид. Сосониён бо туркҳо иттифок бастан, меҳостанд Ҳайтолиёнро аз байн баранд ва на танҳо аз андозаи вазнини онҳо халосӣ ёбанд, балки мулкҳои Тахористон ва ҳатто бахши соҳили рости Омура ба даст оварданд. Подшоҳи Сосониён – Хусрави Анӯшервон бо ҳокони турк дар бораи амалиёти якҷоя ба муқобили Ҳайтолиён шартнома менамуд ва ҳатто духтари худро ба ҳокон медиҳад. Шоҳи ҳайтолӣ – Ғотифар ба гирдоварии лашкар мепардозад. Фирдавсӣ, дар ин бора мегӯяд:

*Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силоҳу сипаҳ хост ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андар овард гирд.*

Маркази давлати Ҳайтолиён – шаҳри Қухандиз (Қундузи Афғонистон) буд. Аввалин ҷанг бо туркон дар Пайқанди Бухоро оғоз ёфт. Гумон меравад, ки бахше аз лашкари Ҳайтолиён бо Сосониён меҷангид:

*Бухоро нур аз гурзу купол буд,
Ки лашкарғаҳи шоҳи Ҳайтол буд.
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу қӯҳ,
Зи Ҳайтол гирд оваридӣ гурӯҳ.
Ба ҷанг андар омад зи ҳар сӯ сипоҳ,
Зи тангӣ бибастанд бар бод роҳ.*

(Фирдавсӣ)

Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, духтари шоҳи Эрон ба никоҳи хоқон – Санҷибу даромад ва яке аз шартномаҳои хешовандӣ аз байн бурдани давлати Ҳайтолиён ба ҳисоб мерафт.

Бинобар ин Ҳайтолиён дар ин ҷанг танҳо монданд, ҳатто сугдиён ба онҳо ёрӣ надоданд. Қувваҳои якҷояи муттаҳиддин бар Ҳайтолиён ғолиб омаданд. Зоҳиран, Ғотифар аз қувваи якҷояи душманон тарсида, ба сӯйи кӯхистони Сугд, Насаф ва Нахшаб ақиб менишинад ва ҷанг дар соли 565-ум дар ин ноҳияҳо сурат мегирад. Ғотифар дар ин ҷанг халок мегардад ва боқимондаи Ҳайтолиён шоҳи Чағониён – Вағонишро сарвари худ эълон мекунанд, ки ӯ худро тобеи Хусрави Анӯшервон меҳисобид. Марзи Сосониён ва Хоқонияти Турк рӯди Ому таъйин мегардад. Сугдиро дар ин ҷанг худро бетараф ҳисобида, расман ба итоати туркон даромаданд, лекин амалан мустақил буданд. Ҳайтолиён Хутан, Ҳафтрӯд, Чоч ва Сугдро аз даст дода бошанд ҳам, аммо Чағониён, Рашт, Воштгирд, Хуталон, Бадахшон ва Бомӣро то Кобулу Ҳинд дар даст нигоҳ доштанд.

Дар охири асри VI ва аввали асри VII дар байни ҳуди туркон муборизаи дохилӣ шурӯъ мешавад, аммо тоҷикон барои аз дасти туркон озод намудани мамлақати худ кӯшише накарданд. Соли 581-ум шоҳи Ҳайтолиён ба муқобили туркон ба ҷанг бархост, аммо аз рафти он огоҳие нест. Ҳамин қадараш маълум аст, ки туркон шоҳигарии дар Чағониён, Хатлон ва Тоҷикон бударо барҳам дода, ба ҷойи он ҷабғу ташкил медиҳанд.

Туркҳо Сугд Тахористонро аз худ ҳисобида, ба Порс лашкар мекашанд, аммо аз ҷониби Баҳроми Чӯбина шикаст меҳӯранд. Аз сабаби нооромии дарбори Сосониён, Баҳроми Чӯбина аз таъқиб ва тамоман рондани туркон аз ҳудуди Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ даст мекашад. Туркҳо дар аввали асри VII барои дар Варорӯд мустаҳкам намудани мавқеи худ тасмим мегиранд. Онҳо солҳои 605–606 баъди забти вилояти Чоч шоҳи онро кушта, ба ҷояш Доле Фучжи ном шахсро мегузоранд. Туркҳо бо Сугд ҷанг карда наметавонанд, зеро дар ин вақт иттиҳоди сугдиён вучуд дошт, ки хеле пурзӯр шуда буд ва барои онро нигоҳ доштан, ҳокони турк – Дотуи (576–603) духтари худро ба ихшиди Самарқанд ба занӣ медиҳад.

Хоқон – Тун Шеху (618–630) мекӯшад то дар Суғд намояндаи худро барои гирифтани андоз нишонад, аммо ин кор ба ӯ даст намедихад. Тун Шеху дар Қухандиз (маркази Ҳайтолиён) писари худ – Дудошадро чабғу таъйин мекунад, ки то омадани арабҳо ҳукумат меронад. Дар Суғд баъди вафоти Тун Шеху суғдҳо намояндаи хоқонро аз кишвар ронданд. Ҳамаи вилоятҳои Суғд ба итоати хонадони ихшид гузаштанд. Соли 657-ум Хоқонияти Ғарбӣ ба қисмҳо ҷудо мешавад ва хатари забти вилоятҳои Варорӯд аз байн меравад.

Вақте Хоқонияти турк ташкил ёфт, забону хатти суғдӣ забону хатти расмӣи давлати онҳо эълон шуда, то тартиб шудани хатти рунӣ (асри VIII) давом кард. хатти рунӣ дар асоси хатти суғдӣ аз ҷониби суғдҳо тартиб дода шуда буд. Ин ҳодиса барои он руҳ медихад, ки дар заминҳои забтнамудаи туркҳо дар Осиёи Марказӣ аҳолии асосӣ аз тоҷикони суғдизабон иборат буд. Ҳамин тавр, дар арафаи истилои араб заминҳои Турон, ки ба он гирду атрофи дарёи Хоразм, заминҳои имрӯзаи Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутан ворид буданд, дар дасти туркон монданд.

САВОЛҲО:

1. Ҳуҷуми туркҳо ба Осиёи Марказӣ кай оғоз ёфт?
2. Туркҳо аз кадом қабил иборат буданд?
3. Байни турку тур чӣ муносибате ҳаст?
4. Чаро туркҳо забони суғдиро забони давлатии худ эълон карданд?
5. Алифбои туркҳо чӣ ном дошт ва дар асоси кадом алифбо тартиб ёфта буд?

§ 41. ТОҶИКЗАМИН–ЭРОНЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ АРАБ. ХОРАЗМ ДАР АРАФАИ ИСТИЛО

Ривояти таърихӣ дар бораи шохони Хоразм. Хоразм яке аз вилоятҳои қадимтарини мамлақати мо буд ва номи он дар бахшҳои қадимтарини «Авесто» ба шакли «Хворамзӣ» вомехӯрад, ки маънои замини офтобиро дорад. Дар арафаи истилои араб дар ин ҷо сулолаи шохони маҳаллӣ бо номи офриғиён сарварӣ мекарданд. Мувофиқи ривоятҳо, шохони Хоразм аз авлоди Сиёвуш буданд, аммо аз сабаби он ки арабҳо ҳамаи сарчашмаҳои марбути шохони ин диёрро сӯзониданд, мо имрӯз дар бораи ин сарзамини ориёнишин маълумоти ночиз дорем.

Дар ин боб олими машхури тоҷик – Абурайхони Берунӣ, ки фарзанди Хоразм аст, менависад, ки 980 сол пеш аз зуҳури Искандар Сиёвуш писари Кайковус ба ин ҷо омад ва ба давлатдории Хоразмиён асос гузошт. Ин анъана давом кард то замони подшоҳии Офриг, ки аз наҷоди Кайхусрав буд. Мардум Офригро мегуфтанд, ки ба Хоразм некӣ намеорад, чӣ тавре ки Яздигурд ба Порс некӣ карда натавонист. Баъди Офриг писари ӯ подшоҳ шуд ва дар соли 615-уми солшумории исқандарӣ биное сохт дар пушти қасрҳои шохони Хоразм бо номи Фир. Харобаи Фир бо номи Тупроққалъа ҳафриёт шудааст.

Ин диҷ дар қанори шаҳр буд ва аз хишту гил се девори химоҷӣ дар гирдогирди он сохта буданд ва бурҷҳо, тиркашҳо ва дарвозаҳо устувор карда, деворҳо ҳар яке аз дигаре баландтар буданд. Қасрҳои Фир аз масофаи бист километр намоён мешуд.

Ҳангоме ки пайғамбари ислом зуҳур кард, дар Хоразм Арсомсух – писари Бузғор писари Хомқарӣ, писари Сиёвуши Сеҳр писари Азвочвор писари Асқачмуғ писари Сақхасак писари Бағра писари Офриг подшоҳ буд.

Вақте ки хоразмиён бори дуюм аз ислом рӯй гардонданд, Қутайба ибни Муслим ба онҳо ҷазоҳои саҳттаринро раво дид ва Асқачмуғи Асқачворро шох таъйин кард ва ҳар касеро, ки хатти хоразмӣ медонист, аз дами шамшер гузаронид. Ва онон, ки аз ахбору иттилоот миёни худ тадрис мекарданд, эшонро низ ба дастаи пешин мулҳақ сохт. Бад-ин сабаб таърихи Хоразм тавре пӯшида монд, ки пас аз ислом донишҷӯи он ғайриимкон гашт. Аз ин ҷост, ки қовишҳои бостоншиносӣ ягона сарчашмаи омӯзиши таърихи қадими Хоразм мебошанд. Омӯзиши ёдгориҳои ибтидоӣ асрҳои миёна танҳо дар ноҳияҳои Бургутқалъа таҳқиқ шудаанд. Дар ин ҷо як шаҳрчаи иборат аз диҷ ва шаҳристон ва садҳо кӯшкдехаҳо вучуд доранд, ки дар ду тарафи канал ҷой гирифтаанд. Бештари кӯшкҳо аз ду қабат иборатанд. Дар қабати якум хонаҳои равоқбандӣ, гунбазӣ ва дар қабати дуюм хонаҳои истиқоматӣ, толор ва ғайра ҷой гирифтаанд. Кӯшкҳо девори химоҷӣ ва тирандозӣ доранд.

Мувофиқи навиштаи Муқаддасӣ, танҳо дар атрофи шаҳри Маздакан 12 ҳазор кӯшк ҷой доштаанд. Хоразм аз шаҳр ва рустоҳо иборат буд ва дорои фарҳанги баланди тичоратӣ, қуллоӣ, заргарӣ, ҳайкалтарошӣ ва рассомӣ буд. Аҳолии шаҳру

деҳаҳои асосии Хоразм ба кишоварзӣ ва тичорату хунармандӣ машғул буданд.

Забон ва русум. Забони тоҷикони хоразмӣ яке аз лаҳҷаҳои забони ориёӣҳои шарқиро ташкил менамуд ва алифбои худро дошт. Забони хоразмиён ба забони сугдиён хеле наздик буд. Аз гуфтаҳои Абурайҳони Берунӣ бармеояд, ки идҳои хоразмиён ва умуман ойини онҳо бо сугдиён як будааст.

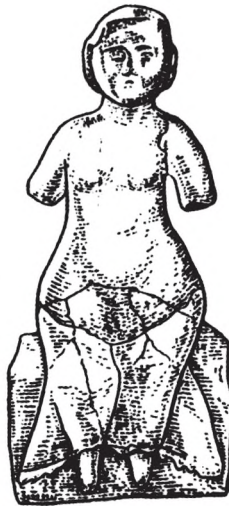
Масалан, дар яке аз шаҳрҳои қарнҳои V–VIII м. Хоразм, ки харобаи он имрӯз дар байни мардум бо номи Тоққалъа машҳур мебошад, ҳафриёт гузаронида шудааст. Хонаҳо, дару девор, асбобҳои рӯзгор ва ғайра ба тоҷикони Суғд монанданд.

Масалан, ковишҳо дар қабристонҳои шаҳри Тоққалъа чизҳои наво доданд, ки барои омӯхтани русуми ғӯронидани тоҷикони хоразмӣ пеш аз исломӣ аҳаммияти бузург доранд. Дар девори устухондонҳо маросими мотам, гиря қардан, сару рӯйхоро харошидан, мӯйхоро қандан, мушт ба сару сина задан, зорӣ қардан ва ғайра акс шудаанд. Дар маросими сӯғворӣ занҳо ва мардҳо дар либосҳои мотам мебошанд, яъне пеш сугдиён ва хоразмиён либоси мотам доштанд, ки онро дар рӯзҳои сӯғворӣ мепӯшиданд. Мо аз сарчашмаҳо медонем, ки либоси мотамро аз матои сиёҳ ва кабуд медӯхтанд ва онро танҳо дар рӯзҳои сӯғворӣ мепӯшиданд. Либоси занҳо аз матои сиёҳ ва сафед дӯхта шудааст. Мурда дар тобут ҳобидааст ва ҳешовандонаш дар гирди он рост ва нишаста нола мекунанд.

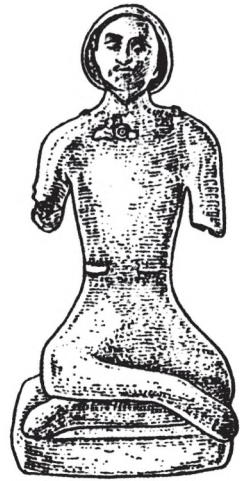
Дар баъзе устухондонҳо расми дари бихишт кашида шудааст. Навигарии дигаре, ки аз маводи ғӯристонҳои Тоққалъа ба даст омад, ин маълум шудани номи аслии устухондонҳост. Чӣ тавре ки маълум аст, дар илм онҳо бо номи устудон (сутудон) маъруфанд. Аз навиштаҳои устухондонҳои ин ёдгори маълум гардид, ки онҳо танбар ном доштанд. Вожаи танбар ба забонҳои хоразмӣ, сугдӣ ва тоҷикии кунунӣ як маъно дорад: сандуқе, ки дар он танро мегузоранд. Боз маълум шуд, биное, ки дар он танбархоро мегузоштанд, фарвартик ном доштааст. Дар танбарҳо навиштаанд, ки ин танбар ва фарвартик аз фалон оила аст. Фарвартик ҷойи муқаддас ҳисоб меёфт ва ҳама вақт дар рӯзи Фарвардин дар ин ҷо маросими ёдбуд баргузор мекарданд. Маросими ёдбуди арвоҳ (фарухарҳо) дар рӯзҳои аввали Наврӯз баргузор мешафт.

1

2

3

4

5

Рисми 37. Танбарҳо: 1-4 – симон мурдагон, ки дар танбарҳо акс шудаанд; 5 – танбаре, ки қўшқи хоразмиёро ифода мекунад

Ғайр аз ин хоразмиён танбарҳоро ба шакли хайкал месохтанд, яъне дар танбарҳо қиёфаи одамони мурда ифода меёфтанд (расми 37).

Савдо. Пеш аз истилои араб Хоразм яке аз вилоятҳои мутараққии Варорӯд буд, каналҳои бисёр дошт ва заминҳо ҳама обёрӣ мешуданд ва аз онҳо ҳосили хуб гирифта мешуд. Заминҳои Хоразм дар ду тарафи рӯди Ому ҷой доштанд. Ҳар оила ҳавлӣ бо хонаи дуқабата ва дар гирду атрофи он заминҳои кишт ва тоқзори боғот дошт. Ба воситаи каналҳо ба тамоми шаҳрҳои мамлакат киштиҳо ҳаракат мекарданд. Хоразмиён аз тичорат даромади калон ба даст меоварданд. Хоразмиёнро дар тамоми шаҳрҳои Варорӯд дидан мумкин буд. Онҳо бо қулоҳҳои нӯгтезу молҳои баландсифати худ дар байни савдогарони дигар ноҳияҳо бартарӣ доштанд. Онҳо дар бозорҳо моҳии шӯру хушк, мӯйина, намак, бозҳои шикорӣ ва гуломони сақлобӣ (славянӣ) мефурӯхтанд.

Дар асри VII ба ҳунари тасвирии Суғд сабки чинӣ, яъне кашидани одамон бо чехраи чиниён ва муғулнажодон роҳ меёбад, аммо дар Хоразм то истилои араб одамонро аврупоисурат мекашиданд.

Хоразм дар муомилот танга – сиккаҳои тилло ва мисии худро дошт. Дар як рӯи тангаҳо расми шоҳон бо тоҷи акси фаргин (шоҳин) ва номи шоҳ, дар рӯи дигар нишони сулолаи онҳо сабт мешуд. Расмҳои шоҳон ришдор ва бериш тасвир ёфтаанд. Азбаски бисёр номҳои шоҳони Хоразм дар рӯйхати Берунӣ мавҷуданд, номи онҳо беҳато хонда мешавад. Дар замони истилои араб дар ин ҷо забони нави тоҷикӣ-форсӣ паҳн мешавад ва то асрҳои X–XIV дар ин ҷо сулолаҳои маҳаллии Хоразмшоҳиён ҳукм меронданд.

САВОЛҲО:

- 1. Хоразмиён ба кадом наҷод нисбат доранд?*
- 2. Дину ойини хоразмиён чӣ гуна буд?*
- 3. Маркази подшоҳнишини Хоразм чӣ ном дорад?*
- 4. Сиёвуш ба шоҳони қадими Хоразм чӣ муносибат дорад?*

§ 42. ТАХОРИСТОН ДАР АРАФАИ ҲУЦУМИ АРАБҲО

Ахбори умумӣ. Номи Тахористон дар замони Кушонӣни Бузург ҷойи номи Бохтарро мегирад. Ин ном дар сарчашмаҳои чинӣ соли 383-юм чун Тухоло ёд шудааст, яъне мардуме, ки дар асри II п.м. омада, давлати Юнони Бохтарро аз байн бурданд ва худро тахорӣ номиданд. Забоншиносон маънои «тахор»-ро сарсафед маънидод кардаанд, яъне тахорҳо пӯсти сафед ва мӯйи тиллоранг доштанд. Тахорҳо ҳамон ючиҳо-хиёнҳои авестой буданд.

Худуди Тахористон нисбат ба Бохтар камтар буд. Дар арафаи истилои араб дар ин ноҳия зиёда аз 35 шоҳигарии алоҳида вучуд дошт. Дар ин бора сайёҳи чинӣ – Хаютаснак (Союансиан) (солҳои 629–630), ки ба Осиёи Марказӣ омада, бисёр ноҳияҳои Точикзаминро дидааст, маълумот медиҳад. Вай менависад, ки мардуми он ҷо бо Ҳайтолиён омезиш ёфтаанд. Тахористон метавонад 100 ҳазор сарбози чангиро ба муқобили душман фириштад. Паҳнояш аз дарозияш се бор зиёд аст. Иқлимаш серрутубат буда, либоси мардум аз пахта ва пашм аст.

Алифбой онҳо аз 25 харф иборат буда, шумораи китобҳои онҳо аз сӯғдиён бештар аст. Дар муомилот сиккаҳои тилло ва нуқраро истифода мебаранд.

Масоҳати пойтахти Тахористон аз Тирмиз ду баробар бузург аст. Вай дар бораи шоҳигарии Чағониён, Тирмиз, Кубодиён, Вахш, Хуталон маълумот медиҳад. Шоҳи Бомиён аз тоҷикони ҳайтолӣ будааст. Шугнон мамлақати сард аст, либоси мардуми он аз пӯст ва пашм мебошад. Мардуми он гандум, чав, лӯбиё мекоранд. Забони онҳо аз забони дигар мардуми Тахористон фарқ мекунад. Дар Хатлон аспони бодпо тарбия меёбанд ва хеле машхуранд, дар ин ҷо кӯҳи бузурги намак мавҷуд аст. Ҳамаи вилоятҳои Тахористон мустақил буда, ба ҳукумати марказӣ, ки дар дасти туркҳо аст, итоат намекунанд.

Кишоварзӣ. Ҳамаи вилоятҳои Тахористон аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ нашудаанд, аммо он ҷӣ омӯхта шудааст, гувоҳӣ медиҳад, ки ҳамаи ноҳияҳо рӯ ба бехбудӣ ниҳода буданд. Масалан, дар водии Вахш, Кубодиён, Шиман, Чағониён даҳҳо каналҳои бузург қанда шуда буданд ва мардум аз замин ҳосили хуби пахта, гандум, чав, лӯбиё, мош, заъфарон, арзан; аз мевачот – ангур, себ, зардолу, шафтолу, чормағз, олу; аз ползӣ – харбуза,

тарбуз, каду ва ғайра ба даст меоварданд. Дар ҳамон вақт ғӯсфанди зоти Вахш бо дунбаи бузургаш хеле машхур буд. Имрӯз ин ғӯсфанд бо номи хисорӣ машхур аст. Шутурони дукӯхонаи бохтарӣ ва аспони хатлонӣ (хатлӣ) машхури ҷаҳон гашта буданд. Сарчашмаҳо аз подаву галлаю рамаҳои говону ғӯсфандон ва аспони бисёр хабар медиҳанд, яъне дар ин сарзамин чорводорӣ ва кишоварзӣ хеле раванқ ёфта буд.

Ҳунармандӣ ва тичорат. Дар Тахористон лаъл, лочвард, тилло ва нуқраю мис истехсол мекарданд ва аз онҳо афзори ороишӣ, ҳайкалҳои худоён, фариштагон ва бузургони давлату динро месохтанд. Аз расмҳои деворӣ ба ҳубӣ маълум аст, ки лашкариён аз чавшан, тоскулоҳ, найза, сипар ва ғайраҳо таъмин будаанд. Зиреҳи балхӣ, ки дар Балх тайёр карда мешуд, хеле машхур буд. Расмҳои деворӣ харобаи ёдгории Балаликтеппа нишон медиҳанд, ки намудҳои гуногуни кадаҳ, ҷомҳои тилло, нуқра бо санъати баланди ҳунармандӣ сохта шудаанд. Дар ин давра кулолгарӣ, шишагарӣ, оҳангарӣ ва ғайра раванқ доштааст.

Яке аз соҳаҳои ҳунармандии пешрафта бофандагӣ ба ҳисоб мерафт. Дар Тахористон пахта мекоштанд, матоъҳои пахтагини гулдор бофта, аз он ҷома, курта ва ғайра медӯхтанд, ки хеле шуҳрат доштанд. Аз расмҳои девори ёдгориҳои Ачинатеппа, Дилварзинтеппа, Балаликтеппа ва ғайра маълум аст, ки занону мардони тоҷики тахористонӣ либосҳои рангоранг мепӯшиданд, ки аз шохӣ ва пахта дӯхта шудаанд. Баъзе либосҳои одамони давлатманд аз парча ва зарбофт дӯхта шудаанд.

Тичорат дар ҳаёти тоҷикони тахористонӣ мавқеи калон дошт. Ҷар шаҳр дорои бозорҳои калону хурд буд, ки аз он ҷо мардумон чизҳои лозимаи худро меҳариданд. Савдогарони тахористониро дар бозорҳои ҷаҳонӣ – Чин, Ҳиндустон ва вилоятҳои дохилӣ дидан мумкин буд. Дар бисёр шаҳрҳо, тангаҳои сугдӣ мисӣ ёфт шуданд, ки аз додурифтӣ сугдиён бо тахористонӣён далолат мекунанд.

Меъморӣ. Дар Тахористони асрҳои V–VIII миқдори деҳаҳо ва шаҳрҳо хеле афзуда буд. Шаҳрҳои марказӣ, ба монанди Балх, Бомӣён, Қӯҳандиз масоҳати садҳо гектар заминро дар бар мегирифтанд. Масолеҳи бинокорӣ дар тамоми шаҳру деҳот аз хишти хоми чоркунҷаи дарозрӯя ва поҳса иборат буд. Ба лой коҳи сафеди майдари ҳамроҳ менамуданд. Дар кӯҳистон

дар сохтмонҳо санг ва лой истифода мешуд. Ҳамаи шаҳрҳо дар атрофи худ девори ҳимоятӣ бо бурҷҳо ва тиркашҳо доштанд. Деворҳо то 16 м баландӣ ва дар поён то 14–15 м паҳно дошта, аз ҷониби сарбозон шабу рӯз муҳофизат карда мешуданд. Ҳамаи мардум аз дарвозаҳо мебаромаданду мебаромаданд. Шаб дарвозахоро мебастанд ва ҳеҷ касро даромадану баромадан намонданд. Бо омадани туркон ба Тоҷикзамин ва дар марзҳои шарқӣ ва шимолӣ ҷойгир шудани онҳо хавфи шабохунзаниҳо афзуд. Бинобар ин ҳамаи деҳа ва шаҳрҳо омилҳои худмуҳофизат доштанд.

Шаҳрҳо аз рӯйи нақша сохта шуда, аз қасрҳои боҳашамати дусекабатаи шоҳону шаҳрвандони сарватманд, бозорҳо, маъбадҳо, биноҳои маъмурӣ ва истиқоматӣ иборат буданд ва ба маҳаллаҳо тақсим мешуданд. Қасрҳо, маъбадҳо, биноҳои маъмурӣ дар асоси нақшаи меъморон сохта мешуданд. Техникаи бинокорӣ ва меъморӣ хеле раванқ дошт. Пушиши биноҳо гунбазӣ, харпушт ва ҳамвор буд. Дар сохтмон ҷӯб, тахта ва хиштҳои пухтаро низ истифода мебарданд.

Санъати тасвирӣ. Расмҳои девори қасрҳои деҳқони ҷағонӣ дар ёдгории Балаликтеппа, маъбади буддоии Ачинатеппа, Қофарниҳонқалъа, Тирмиз ва ғайра нишон медиҳанд, ки Таҳористон сабки санъати тасвирии худро дошт, ки аз Суғду Хоразм фарқ мекард. Дар ин ҷо ҳамаи одамони дар расмҳо тасвиршуда аврупоисурат мебошанд, яъне симои муғулӣ ё чинӣ надоранд. Дар яке аз деворҳои қасрҳои Балаликтеппа расми маросими тантанавие акс ёфтааст, ки дар он занону мардони ҷуфт-ҷуфт акс ёфтаанд.

Онҳо болои гилемча нишаста, дар бар либосҳои киматбаҳо, дар дастҳо даспона, дар гӯшҳо гӯшвор ва гарданбандҳои тиллоии бо сангҳои гаронбаҳо ороёфта доранд. Зану мард чорзону нишаста, дар дастҳо қадаҳои пур аз май дошта, бо якдигар суҳбат орастаанд. Маросим дар вақти гармо баргузор шудааст, зеро дар пушти сари ҳар ҷуфт як хизматгор бо бодбезаки бузург ба соҳибони худ хизмат мерасонад. Расми хизматгори нисбат ба соҳибони худ ду маротиба хурд кашида шудааст. Пеш ҳамин хел коида буд, ки расми ҳар қасро мувофиқи мартаба ва вазифааш дар ҷомеа ва давлат мекашиданд.

Расми 38. 1. Деворнигораҳо аз маъбадҳои буддоии Ачинатеппа. 2. Кофарниҳонтеппа

Расми 39. *Муҷассасаҳои гилин аз دائри буддоии Аҷинатеппа*

Масалан, расми шоҳ аз ҳама бузург, вазир хурдтар, касоне, ки аз вазир вазифаи хурдтар доштанд, боз майдатар кашада шудаанд. Расмҳои ин давра нишон медиҳанд, ки русуми махсуси дар маърақаҳо нишастан, яъне тариқи махсуси либос пӯшидан, нишастан, гап задан, салом додан, хӯрок хӯрдан, қадаҳ гирифтанд, нӯшидан ва ғайра риоя мешуд. Санъати рассомӣ ва ҳайкалсозӣ хеле раванқ гирифт. Мактабҳои рассомӣ, ҳайкалсозӣ амал менамуданд, ки дар онҳо кӯдакон таълим мегирифтанд (расмҳои 38, 39).

§ 43. КОБУЛ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ АРАБ

Вазӣ сиёсӣ. Дар бисёр вилоятҳои домонаи Ҷиндукӯш, аз ҷумла Кобул, то истилои арабҳо ва ҳатто баъдан дар замони Тоҳирӣён, Саффорӣён ва Сомонӣён шоҳони маҳаллӣ дар сари тахти аҷдодии худ қарор доштанд. Алптегин соли 963-юм бо кобулшоҳ Чипол чангида, ўро сарнагун мекунад, яъне то ҳамин давра Кобулшоҳон истиқлолияти худро нигоҳ медоштанд.

Кобулшоҳон дар таърих бо лақабҳои гуногун маълуманд. Онҳо насаби худро аз Кушоншоҳон ва Ҷайтолиён доништаанд. Азбаски ноҳияҳои он тарафи Ҷиндукуш ба водии Синд наздиканд, робитаҳои фарҳангӣ ва таъсири тамаддуни Ҷинд дар ин ҷо ба ҳубӣ ҳис мешавад. Ин низ ҳатто дар номҳои кобулшоҳон Конакшоҳ, Лактурмоншоҳ, Кунучшоҳ ва ғайра ба назар мерасад.

Аз ҳамин лиҳоз, баъзе олимони онҳоро аз бараҳманҳо, баъзе буддоипараст гуфтаанд, зеро таъсири динҳои буддӣ, бараҳманӣ дар дарбори кобулшоҳон зиёд буд. Кобулшоҳон дар гузашта вилоятҳои Ғазна, Кашмир, Қандаҳор ва ғайраро тобеи худ карданд ва давлаташон яке аз давлатҳои пурзӯр ба ҳисоб мерафт.

Мувофиқи ривоятҳои таърихӣ, сулолаи Кобулшоҳон дар Кашмир садсолаҳо ҳукм рондаанд.

Таърихи ҳукмронии Кобулшоҳони пеш аз ислом маълум нест. Абурайҳони Берунӣ 60 номро аз силсилаи шоҳони Кобул меорад, ки аз таърихи дуру дарози онҳо дар ин сарзамин гувоҳӣ медиҳад. Яке аз онҳо Конакшоҳ буд, ки соҳиби Пешовар ҳисобида мешуд. Вай дар сиккаҳо савори асп ва гов буда, бо номи Сариванқадаива маъруф аст.

Охирин подшоҳи Кобул Лактурмон буд, ки ба мардум ситам кард ва ба ин сабаб кушта шуд. Вазири ӯ аз бараҳманон – Калар соҳиби тахту тоҷ гардид ва баъди ӯ писараш – Соманд ва аз он пас панҷ насли ӯ пайҳам дар сари тахт буданд ва охирини онҳо – Таручинпол то соли 1035-уми милодӣ (то болоравии Ғазна) ҳукмронӣ кард.

Яке аз лақабҳои Кобулшоҳон Худовияка (ба маънои Худованд – Худодаивака) дар замони Кушонӣ низ маълум буд.

Дар баъзе сиккаҳо номи Саполапатидаива вомахӯрд, ки шакли қадими тоҷикии он сапала – лашкар ва патӣ сарлашкар мебошад.

Ҳамин тариқ, аз рӯи сиккаҳо Кобулшоҳон зиёд буданд, аммо то таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ёдгориҳои қадими ин диёр гузаронида нашавад, таърихи он норавшан хоҳад монд.

Соҳти иҷтимоии мамлақати Кобулшоҳон бо соҳти иҷтимоии Тахористон ва Суғду Систон як хел буд. Замину дорой дар дасти деҳқонони бузург қарор дошт. Онҳо дар кӯшкҳои боҳашамат мезистанд. Аҳолии асосиро кишоварзони озод ташкил мекарданд. Дар қорҳои хонагӣ ва хочагии мардуми давлатманд аз қори ғулумон истифода мебуданд.

Меъморӣ ва санъати тасвирӣ. Ёдгориҳои ибтидоӣ асрҳои миёна дар вилояти Кобул кам омӯхта шудаанд. Яке аз ёдгориҳои нисбатан дуруст омӯхташуда Тали Маранҷон аст, ки ба асрҳои V–VII нисбат дорад. Тали Маранҷон маъбади Буддост, ки аз тахтасангҳо бо санъати баланди меъморӣ бино ёфтааст. Дару девор, арқҳо ва дигар омилҳои меъморӣ дар сабки умумии ҳоси ин давра сохта шудаанд. Дар Тали Маранҷон ва Бомиён даҳҳо ва садҳо ҳайкали хурду қалони Буддо ва фариштагони оини он ба даст омадаанд.

Дар Бомиён дар бағали кӯҳ ду ҳайкали бузурги Буддо, ки яке 54 ва дигаре 35 м баландӣ доранд, тарошида шудаанд, ки дар дунё аз ин ҳайкалҳо бузургтар ҳайкале нест, вале мутаассифона, моҳи майи соли 2001-ум ин ёдгориҳои нотакрори ниёгонамонро толибони мутаассиб хароб карданд. Дар Бомиён дар кӯҳ беш аз 2000 тоқ – ҳучра қанда шудаанд. Мувофиқи гуфтаи зоирони ҷиной, дар ин ҷо ҳайкали сангини хобидаи Буддо мавҷуд буд, ки 300 м дарозӣ дошт. Ҳоло вай боқӣ намондааст. Ҳайкалҳои

Буддо хеле гуногун мебошанд. Ҳайкалтарошон ӯро аз тифлӣ то ба худованди абадӣ табдил ёфтаниш тасвир кардаанд.

Ҳайкалҳои вай ҳаҷман аз якҷанд сантиметр то ба 54 м дарозӣ доранд. Таъсири дини буддой дар асрҳои V–VII дар вилоятҳои Кобул, Қандаҳор, Пактиё, Каписо ва ғайра хеле зиёд буд. Дар ёдгории Ачинатеппа (води Ваҳши), ки пеш дайри буддой будааст, ҳайкали аз гил сохтаи Буддои хобида пайдо шуд, ки 13 м дарозӣ дорад. Мувофиқи дини буддой, Буддо Худо набуд, вай дар натиҷаи тоату ибодат ба дараҷаи бемаргӣ расид ва агар ҳар кас тоату ибодати Буддоро ба ҷо биёрад, метавонад ба дараҷаи худовандӣ, бемаргӣ – Буддонирван расад.

Бостоншиносон дар яке аз ёдгориҳои асрҳои V–VI бо номи Дилбарзин дар ибодатгоҳи оташ ҳайкалу расмҳои фариштагон ва дар девор расмҳои одамони барои зиёрат омадаро кашф карданд. Зиёраткунандагон аз зану мардҳо иборат буда, либосҳои боҳашамати рангин дар бар доранд. Ҳама дар по мӯза дошта, дар сар тоҷ ниҳодаанд. Мардон дар миён ханҷар ва дар гарданашон гарданбанди тилло овехтаанд.

Дар яке аз деворҳои маъбад расми сари ду олиха боқӣ мондааст. Занҳо хеле зебо буда, яке дар сар тоҷи гавҳарнишон ва дигаре тоскулоҳи киштимонанд дорад. Мӯйҳои онҳо сиёҳи печон, гӯшвораҳои заррини боҳашамати қафасӣ аст. Сару либос ва пойафзоли зиёраткунандаҳо ба деворнигораҳои Тахористон ва Сугд монанд аст.

Дар зери расмҳои навиштаҳои бо хатту забони бохтарӣ вучуд доранд, ки то ба ҳол шарҳ наёфтаанд. Бешубҳа, навиштаҷоти мазкур дар бораи маросимҳои дар расм тасвиршуда маълумот медиҳанд. Баъди шарҳу баёни онҳо мазмун ва мундариҷаи расмҳо дақиқ мешавад.

САВОЛҲО:

1. *Чаро Кобулногон унвонҳои алоқаманд бо ойинҳои ҳиндӣ доштанд?*
2. *Таъсири дини буддой дар аввали асрҳои миёна дар вилоятҳои Кобул ва Бомӣ чӣ таъир буд?*
3. *Тали Маранҷон чӣ гуна ёдгори аст?*

§ 44–45. СУҒД ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ АРАБ

Ахбори умумӣ. Суғд яке аз вилоятҳои қадимтарини ориёнишин–тоҷикнишин аст. Дар «Авесто» бо номи Гава Суғд зикр ёфтааст. Гуё худованд аввалин ҳайвон – Говмардро дар ин сарзамин офарида буд. Маънои калимаи «суғд» рӯшноӣ, дурахшидан аст. Худуди он дар қадим аз рӯди Ому ибтидо гирифта, дар шарқ ҳамаи вилоятҳои кишоварзии Фарғона ва Чочро дар бар мегирифт. Сайёҳи чинӣ Хаютаснак, ки соли 629-ум ба Суғд омада буд, менависад, ки марзи шарқии он аз рӯди Чу ва ғарбии он Дарвозаи Оҳанин – кӯҳҳои Бойсун аст, яъне ба Суғд вилоятҳои кунунии Чимкенту Ҷамбули Қазоқистон, Қирғизистон, вилоятҳои Тошканд, Фарғона, Намангон, Сирдарё, Самарқанду Бухоро ва Қашқадарёи Ўзбекистон ва вилояти Суғди Тоҷикистон шомил буданд. Хаютаснак Суғд гуфта, мардуми суғдизабони ноҳияҳои зикршударо дар назар дошт, чунки дар арафаи истилои араб Фарғона, Чоч, Истравшан давлатҳои алоҳида ва бахши калони ҳудуди Қирғизистону Қазоқистон дар дасти Ҳоконияти Турк буданд. Дар ин давраҳо дар мафҳуми Суғд Фарғона ва Истравшан фаҳмида мешуд.

Хаютаснак менависад, ки Суғд мамлақати ободтарин, зеботарин, сераҳолитарин дар ин диёр мебошад. Мардумони он донишманд, босавод, пурхунар ва дар савдо моҳиранд. Ба маркази он – Самарқанд аз ҳар гӯшаву канори ҷаҳон моли фаровон меояд. Шоҳи Суғд лашкари пиёдаву савораи шучоъ дорад. Шоҳ болои тахти заррин менишинад ва ноҳияҳои атроф мутеи ӯянд. Шоҳ тоҷи заррине бо ҳафт санги қиматбаҳо дорад. Малика мӯйҳои сарашро дар зерини тоҷи сараш ҷамъ намуда, бо шили заррин меӯшонад. Либоси мардуми Суғд аз матоъҳои абрешим ва пахта дӯхта мешавад.

Дар диҷ маъбади саравлоди шоҳони Суғд ҷой дорад ва ҳарсола онро бо иштироки сарварони вилоятҳо бо тантана таҷлил мекунанд. Шоҳони Суғд баромадашонро аз шоҳони Кушон мегиранд ва зиёда аз 1000 сол аст, ки ҳукмронӣ мекунанд.

Дар охири асри VI туркон хоستانд Суғдро тобеи худ созанд, аммо шоҳони маҳаллиро сарнагун карда натавонистанд ва баръакс, иттиҳодияи Суғд ба вучуд омад, ки ба он шоҳони русҳои Панҷ, Бутгамон (Болооби Зарафшон), Маймуғ, Иштихон, Бухоро ва Кешу Насаф дохил мешуданд.

Шоҳи Суғд унвони ихшидро дошт, ки маънояш шоҳи шоҳон аст. Ихшиди Суғд соҳиби Самарқанд ба ҳисоб мерафт ва ба ӯ ба тариқи «ихшиди Суғд» ва «шоҳи Самарқанд» мурочиат менамуданд.

Дар арафаи истилои араб ба иттиходи Суғд Бухоро итоат намекард. Дигар вилоятҳо низ мухтор буданд ва чӣ тавре ки баъдтар мебинем, ҳар вилоят ва шаҳр бо арабҳо танҳо мечангид. Дар арафаи истилои араб Истаравшан давлати алоҳида ва марказаш шаҳри Бунҷакат (ҷойи ҳозираи Шаҳристон) қарор дошт.

Фарғона тамоман давлати алоҳида ба ҳисоб мерафт ва марказаш шаҳри Аҳсикат буд.

Кишоварзӣ. Таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ гувоҳӣ медиҳад, ки Суғд дар замони Ҳайтолиён мустақил буда, ҳамчун давлати алоҳида раванқ меёфт.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ноҳияҳои Суғд, Фарғона, Истаравшану Чоч нишон доданд, ки дар асрҳои V–VIII садҳо канал, ҷӯй ва корезҳо амал мекарданд ва аз оби онҳо барои кишт, боғот ва алафзорҳо истифода мебарданд. Дар ин давра гандум, чав, мош, боқило, нахӯд, мушунг, арзан, наск, шолӣ, пахта, пӣз, лаблабӯ, зардак, каду, харбуза, тарбуз, даҳҳо намуди зардолу, тут, шафтолу, себ, чормағз, олу ва ғайра мепарвариданд.

Кишоварзон аз як гектар замини обӣ то 60 сентенер ғалла мерӯенданд, ки қисмеро барои озуқа ва тухмӣ мегузоштанд ва боқимондари ба бозор мебароварданд. Мева чунон фаровон буд, ки онро ба ҳайвонот медоданд.

Яке аз сайёҳони асри X дар бораи Суғд менависад, ки водии Суғд ба монанди як боғи пайваста аст. Агар кас ба баландие баромада, ба он назар афканад, ҳама ҷо киштзор, боғот ва хурраму сарсабз менамояд. Танҳо дар шаҳру дехот гунбазҳои баъзе биноҳо ба назар мерасад. Суғд бихишти олами ислом аст. Мева он қадар зиёд аст, ки мардум онро ба чорпоён медиҳанд, мардум хеле доранда мебошанд.

Ҳар деҳа мувофиқи заминӣ об ва обу хавояш маҳсулоти кишоварзӣ мерӯенд ва ба давлат гандум, чав, арзан, меваи хушк, ангур, май ва ғайра андоз меод. Гандум, чав ва умуман, ғалладонаро дар осиебҳо орд мекарданд. Дар байни хуччатҳои суғдӣ дастхате дар бораи ба ичора додани осиебҳо нақл мекунад.

Дар ҳуччат гуфта мешавад, ки «Ман–Моҳиён, писари Дапатшир аз шоҳ Деваштич се осиеби обиро ба ичора гирифтам ва ҳар сол ба \bar{y} 460 кафча орд медиҳам». Як кафча баробари 8 кг аст, пас дар тӯли сол Моҳиён ба Деваштич 3680 кг орд музди ичора медод. Дар ҳуччат омадааст, ки агар Моҳиён шартнома ро вайрон кунад ва ҳармоҳа музди ичораро надихад ё додан нахоҳад, бигзор, Деваштич ба шахсони мутасаддии қоидаву қонун фармон диҳад ва ба зӯрӣ музд ситонанд. Дар назди қонун Моҳиён ва писарони вай ҷавобгаранд. Дар ҳуччат шоҳидон ва шахси ҳуччатро навишта имзо кардаанд.

Тамоми додугирифт, аз ҷумла додани қарз бо фоиз, бе фоиз, муҳлати додани вай ва ғайра дар асоси қоидаву қонунҳо сурат мегирифтанд, яъне сохтори тартиб додани ҳуччатҳои ҳуқуқӣ хеле тараққӣ ёфта буд.

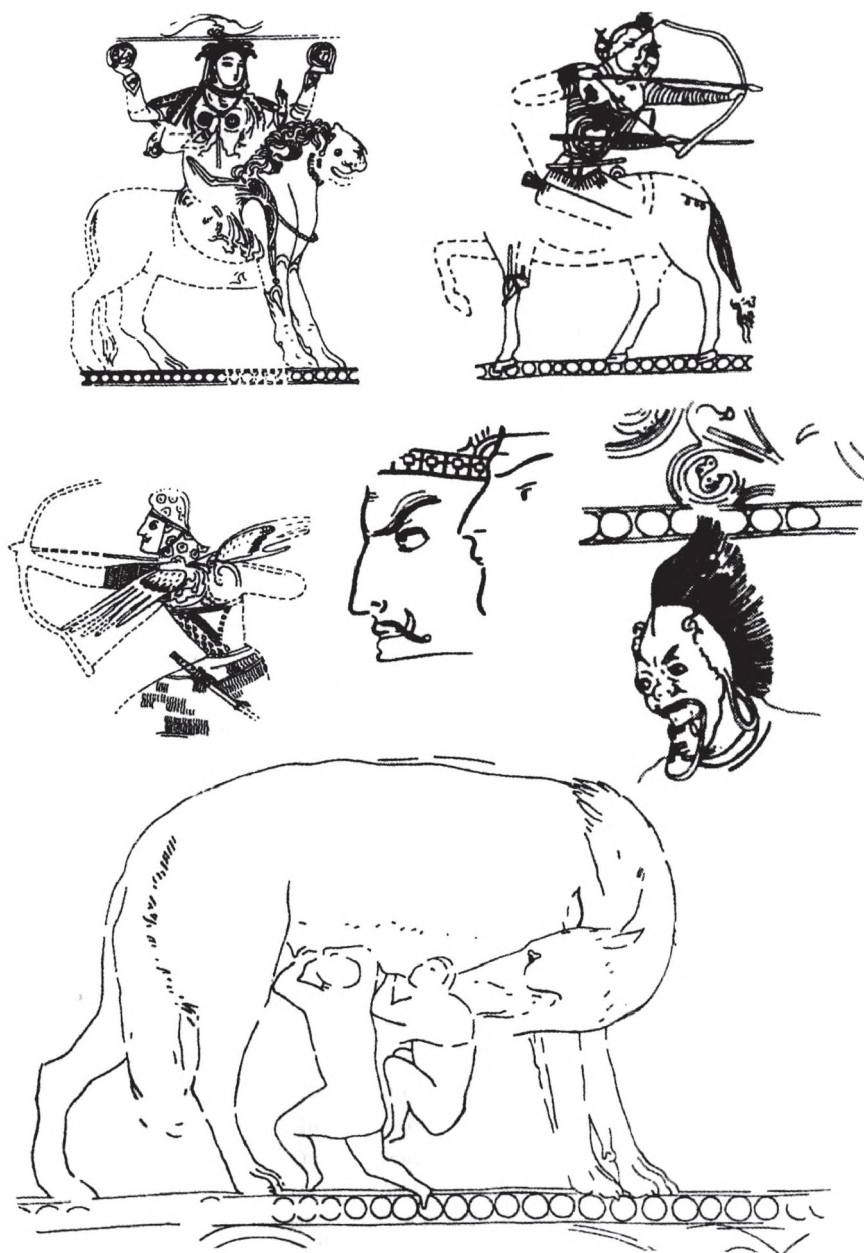
Китоби илми ҳуқуқӣ бо номи «Матикони ҳазор додситон» буд, ки дар он шарту шароити қарз додан, ичора гирифтани об, замин, гов, ҳар, олотӣ истехсолӣ, мардикорӣ, гарав гирифта, худро ба ичора додан ва ғайра сабт ёфтаанд ва дар асоси он дар идораҳои давлатӣ бо иштироки шоҳидҳои дутарафа ва муҳру имзо ҳуччатҳои лозима тартиб дода мешуданд.

Хунармандӣ. Бозёфтҳои бостоншиносон ва деворнигораҳои қасрҳо далели онанд, ки хунармандӣ хеле тараққӣ карда буд (расми 40).

Сӯғдиён ғаёлотгарин мардуми тоҷик буданд ва онҳо аз замони хеле қадим маъданҳои кӯҳсори Буттамонро истихроҷ карда, аз онҳо мис, тилло, нуқра, оҳан ва ғайраро мегирифтанд. Бинобар ин дар он ҷо мисгарӣ, заргарӣ, оҳангарӣ хеле раванк ёфта буд. Бостоншиносон қонҳои истехсоли тилло, нуқра, оҳан ва мисро дар кӯҳистони Сӯғд, Фарғона, Истравшан кашф карданд.

Дар арафаи истилои араб сохтани ҷавшан, зирех, тоскулоҳ, шамшер, тир, гурз ва ғайра ривҷ ёфта, ба касби асосӣ табдил меёбад. Чизҳои сохтаи хунармандони сӯғдӣ дар бозори ҷаҳонӣ эътибору талаботи зиёд доштанд.

Масалан, дар шаҳри Марсамандаи Истравшан афзорҳои оҳанӣ, аз ҷумла шамшер, қорд, дар Чоч қамонҳои чочӣ, дар Фарғона деғҳои мисӣ ва оҳанӣ тайёр карда, ба тамоми мамлакатҳои Фарбу Шарқ ба савдо мебароварданд. Ҷавшан ва зирехҳои қангии сӯғдӣ то ба Чину Араб шуҳрат доштанд. Ҷавшану зирех бо фулузоти ранга зебу оро меёфтанд ва бо санъати баланди хунармандӣ сохта мешуданд (расми 41).

Расми 40. Деворнигораҳо аз қасри шоҳони Истравшан, ш. Бунҷакат

Хар як соҳаи хунармандӣ ба бахшҳо тақсим мешуд, яъне дар сохтани ашёву афзор тақсимои кор вучуд дошт. Масалан, барои он ки шамшерро созанд, яке онро ба шакли муайян мебаровард, дигаре дар вай гул мезад, сеюмӣ тез мекард ва чаҳорумӣ даста месохту панҷумӣ – ғилоф. Корхонаҳои калони силоҳсозӣ амал мекарданд, ки дар онҳо дахҳо одамон – мутахассисон машғул буданд. Ин одат дар ҳамаи соҳаҳои хунармандӣ – мисгарӣ, охангарӣ, заргарӣ, силоҳсозӣ, кулолгарӣ, бофандагӣ, чармгарӣ, кандакорӣ ва ғайра амал мекард.

Савдон байналмилалӣ. Сугдиёро В.В.Бартолд «финикиёни Шарқ» номидааст. Аз таърихи дунёи қадим медонем, ки финикиҳо аввалин савдогарони баҳри Миёназамин буданд. Онҳо ихтироъкунандагони ҳисоб ва алифбои оромӣ ба ҳисоб мераванд. Сугдӣҳо кашшофони Роҳи тичоратии Абрешим буда, то Муғулистон, Шарқи Дур ва ҳатто Ҷопон рафтаанд. Онҳо ба туркон хондан ва навиштанро омӯзониданд. Дар асоси алифбои сугдӣ барои туркон, мувофиқи хусусиятҳои забони онҳо, алифбо тартиб доданд.

Сугдӣҳои савдогар забонҳои туркӣ, чинӣ, хиндӣ ва ғайраро хуб медонистанд ва аввалин тарҷумонҳои адабиёти буддоӣ ба забони сугдӣ буданд.

Дар роҳи тичоратӣ, аз Тоҷикзамин ба Шарқи Дур ва Чин дахҳо корвонсароӣ ва маҳаллаҳои тоҷикони сугдизабон ба вучуд омада буданд. Онҳо ба Чин дарахти зардолу, шафтолу ва ангурро бурда, ин мевахоро дар он ҷо пахн менамоянд. Зардолу ва шафтолуҳо бо номи «Шафтолуҳои тиллоии Самарқанд» машҳур мешаванд. Пахн кардани май дар Чин низ ба тоҷикони Сугд тааллуқ дорад.

Дар асри V тоҷикон баровардани шишаҳои рангаро дар Чин ба роҳ менамоянд. Навшодирӣ кӯхистони Сугд ва заъфарони водии Ҳисор, аспони тозии Хатлону Фарғона ба тамоми Шарқи Ҷарб бурда мешуданд. Сугдӣҳо кирми пилла ва коғазро аз Чин оварда, парваришу истеҳсоли онҳоро дар Тоҷикзамин пахн

Расми 41. Боқимондаи Чавшан, асоси рамзи се оташи муқаддас

мекунанд ва рақиби асосии чиниён дар истехсоли матоъҳои абрешимӣ, коғаз ва фурӯши онҳо дар бозори ҷаҳонӣ мешаванд.

Ҳамин тавр, сугдӣҳо раванқдихандагони Роҳи Абрешим буданд. Молҳои тичоратӣ хеле зиёд ва рангоранг буданд; ҳайвонҳои пурарзиш, матоъҳо, гулҳо, асбобу анҷоми зебу зинатӣ, ҳайкалҳои тилло, нуқра, мармар ва дигар сангҳои қиматбаҳо, атриёт ва ғайраро мувофиқи талабот ба бозори ҷаҳонӣ мебурданд.

Савдо на танҳо бо шарқу ғарбу ҷануб, балки бо шимол низ хеле густариш ёфт. Дар Кимерия (Қрим) имрӯз ҳам шаҳри сугдиён бо номи Судак боқӣ мондааст. Молҳои шоҳии истехсоли Самарқанду Бухоро, Истравшану Фарғона дар Қафқоз ва ҳатто Аврупо (Белгия, Норвегия) пайдо шудаанд.

Дар муомилоти байналмилалӣ сиккаҳои тилло ва нуқра мувофиқи вазн истифода мешуданд. Тангаҳои тиллоро динор ва нуқраро дирхам мегуфтанд. Дар дохили ҳар вилоят дар муомилот тангаҳои мисин ва байни вилоятҳо дирхамро истифода мебурданд. Нархи маводи хӯрокворӣ чандон баланд набуд.

Бинокорӣ, меъмори ва санъати тасвирӣ. Дар бобҳои гузашта мо дар бораи бинокорӣ ва меъмори ба тарзи хеле кӯтоҳ нақл карда будем. Масолеҳи бинокорӣ аз қадим поҳса ва хишти хом буд. Дар ибтидои асрҳои миёна хиштҳои калонро истифода карданд. Аксаран хонаҳои шаҳр дукабата буданд. Девори қабати якум, ки зиёда аз як метр паҳно дошт, аз поҳса ва қабати дуюм аз хишти хом сохта мешуд. Қабати сеюм аз хишту ҷӯб қаламкорӣ ё синҷкорӣ мешуд.

Дар кӯҳистон хонаҳо якқабата буда, сангро бештар қор мефармуданд, аммо хишт низ истифода мегардид. Пӯшиши хонаҳои қабати якум дар шаҳр нимдоира – равоқпӯш буданд.

Хонаҳои бо пӯшиши гунбазӣ, нимгунбазӣ низ зиёд буданд.

Бештари биноҳои бузург бо ҷӯб пӯшонида мешуданд. Дари даромад ҷӯбӣ буд. Дарвозаҳо, аз дарҳои яктабақа ва дутабақаи маъмулӣ сохта мешуданд. Яке аз хусусиятҳои меъмории аввали асрҳои миёна, аз ҷумла Суғд, ин сохтмони кӯшкҳо ва саройҳои бузургу боҳашамат мебошад. Масалан, кӯшкҳои Бухорхудотҳо дар Варахша яке аз бузургтарин ва боҳашаматтарин биноҳост. Вай даҳҳо хонаи истиқоматӣ ва толорҳои пуршукӯҳ ва таххонаҳо дошт (расмҳои 42–44).

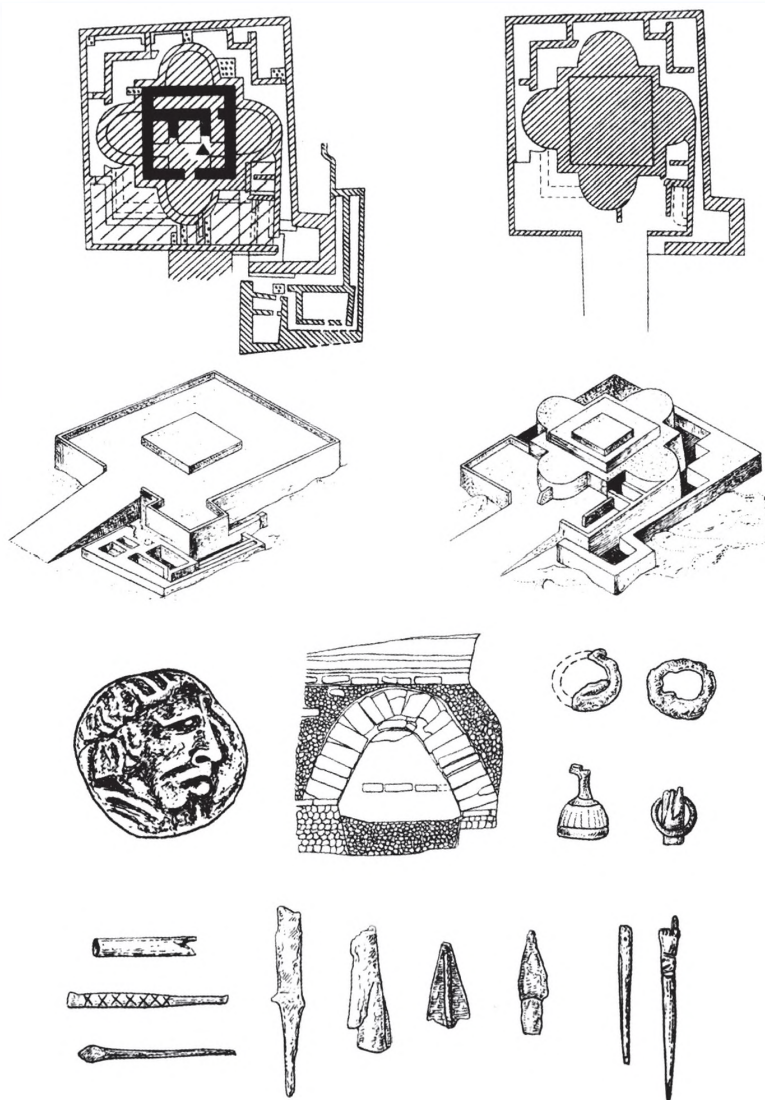
Расми 42. Намуди дарунии толори Панчакати қадим, барқарорнамудаи расом Ю. П. Гремячинова

Сохтмони қасрҳо ба тамоми қоидаҳои меъморӣ аз тарафи мутахассисон сурат мегирифт. Масалан, Наршаҳӣ – муаррихи тоҷик, дар бораи сохтмони қасрҳои подшоҳии Бухоро нақл мекунад, ки бинои арки Бухороро Сиёвуш, писари Кайковус, бино кардааст. Вақте ки ӯро бо модархондаш тухмат мекунад ва аз гулхан гузашта, беғуноҳияш собит мешавад, аз падар ранчида, ба Турон меояд ва Афросиёб ӯро навозиш мекунад ва духтари худ Фарангисро ба ӯ медиҳад ва подшоҳиро низ ба ӯ мебахшад. Аммо Сиёвуш подшоҳиро аз ӯ қабул намекунад ва мегӯяд, ки ба ман замине чудо кун ва ман худам барои худ хона месозам, то ки касе ба ман рашк набарад. Афросиёб розӣ мешавад ва Сиёвуш омада, дар ҷойи арки Бухоро барои худ қасре бино мекунад. Аммо бародари Афросиёб – Агарис ба вориси тахти Турон буданаш рашк мебарад ва Сиёвушро назди шоҳ бад мекунад ва Афросиёб лашкаре ба муқобили Сиёвуш мефиристад. Онҳо Сиёвуши беғуноҳро мекушанд ва дар дарвозаи Коҳфурӯшон ӯ Гурон гӯр мекунанд.

Мардуми Бухоро дар бораи беғуноҳ куштани шоҳи худ – Сиёвуш мусиқӣ ва сурудҳои мотамӣ доранд ва онҳоро ҳар сол дар рӯзҳои аввали Наврӯз дар сари қабри Сиёвуш иҷро менамоянд. Ҳисори Сиёвуш солҳои зиёд хароб буд то рӯзгори бухорхудот Бидун. Ӯ ин ҳисоро обод кард ва он вайрон мешуд. Баъди чандин бор вайрон шудан, бухорхудот олимону меъморонро даъват намуд ва онҳо тарҳи аркро тартиб доданд, ба монанди ситораҳои ҳафтидодарон болои 7 сутуни сангин сохтанд ва дигар вайрон нашуд (расми 45).

САВОЛҲО:

1. Чаро Хайотаснак марзи шарқии Суғдро аз рӯди Чу доништааст?
2. Дар арафаи истилои араб ба Суғд кадом вилоятҳо дохил мешуданд?
3. Чаро В. В. Бартолд савдогарони суғдро «фишикиёни Шарқ» меномад?

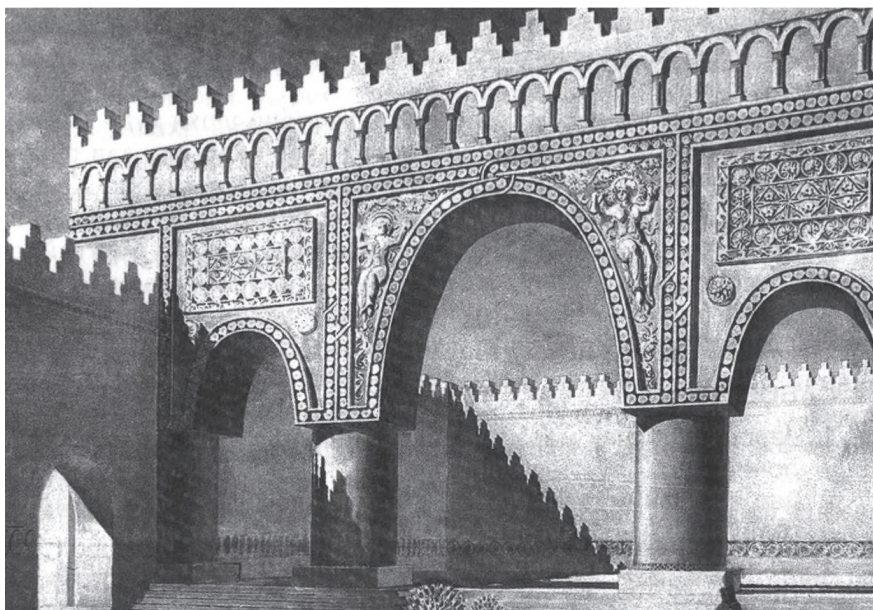
Расми 43. Ёдгориҳои давраи зардуштии Бухоро, ки ҳоло дар миёни мардум бо номи Сталоква Қизилгир маъруфанд.

БОБИ VIII.

ҲУЧУМҲОИ ҒОРАТҒАРОНАИ АРАБҲО БА ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

ДАВРАИ ЯКУМ

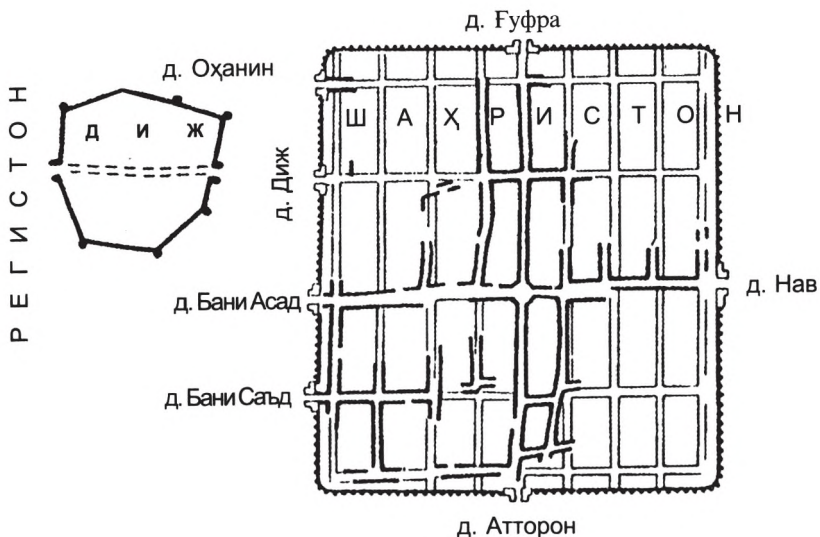
§ 46. ВАЗӢИ СИЁСИИ МИНТАҚА ДАР АРАФАИ ҲУЧУМИ АРАБҲО

Расми 44. Қӯшики бухорхудотҳо дар Варахша, асри VIII

Аз қаламрави Тоҷикзамини Шарқӣ, ки ба вилояти Хуросони Эрон, Афғонистон, Осиёи Миёна, Қазоқистон ва Шинҷони Чин дохил мешуд, бахшҳои Хуросон ва Марв то солҳои 650–651-ум ба тасарруфи арабҳо даромада буданд. Дар бахшҳои дигари он дахҳо шоҳигарихои хурду калон вучуд доштанд ва бо якдигар мечангиданд.

Ҳамин тавр, дар вақти ҳучуми арабҳо ягон давлати пуриқтидор бо лашкари тавоно вучуд надошт, ки ба муқобили қӯшуни бузургу касбии арабҳо истодагӣ карда тавонад.

Расми 45. Нақшаи ш. Бухорои асри VIII

Ҳучумҳои ғоратгаронаи араб ба Бухоро ва Самарқанд. Чунон ки гуфтем, арабҳо бахши Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ – вилоятҳои Хуросон, Марв, Ҳирот ва Систонро, ки чузби қаламрави Сосониён буданд, солҳои 650–651-ум забт карданд. Онҳо махсусан, Марвро ба қароргоҳи бузурги ҳарбӣ табдил доданд. Ба ин ҷо аз Басра ва Куфа 50 ҳазор хонаводаи арабро кӯчонида оварданд ва минбаъд онҳоро ҳамчун тақягоҳи ҳарбӣ ва ҷимоявӣ барои забти Варорӯд – Мовароуннаҳр истифода бурданд. Арабҳо, баъди ишғоли Марв, барои забти дигар вилоятҳои тоҷикнишин тайёрии ҷиддӣ меиданд, аммо шоҳони мо барои ҷимояи ватани худ ҳеҷ тадбири наменҷустанд.

Соли 673-юм амири Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд бо лашкари бистҳазора ба Варорӯд ҳучум овард ва Пайкандро ба муҳосира гирифт. Маликаи Бухоро – Хутак турконро ба ёрӣ хонд. Мувофиқи ривояти Балозурӣ, ҳокон бо занаш – Кабатхотун ба Бухоро омад. Ҳучуми бонизому шадиди арабҳо туркхоро пароканда сохт ва қариб, ки ҳокон асир меафтод. Ҳокон аз хайма саросемавор бо занаш мегурезад ва Кабатхотун як кафшашро напӯшида меравад. Кафшаш бо ҷавохирот зинаг дода шуда буд ва арабҳо арзиши онро 200 ҳазор дирхам гуфтанд.

Арабҳо аз маликаи Бухоро товони гарон ва 2 ҳазор чавони чангиро асир гирифтанд. Ҳучуми навбатиро ба Бухоро амири нави Хуросон Сайид ибни Усмон соли 676-ум сар кард. Маликаи Бухоро ба ӯ сулҳ ва 300 ҳазор дирхам пешниҳод намуд. Дар ин вақт лашкари шоҳи Суғд бо дастаҳои Кешу Насаф ва туркон омаданд ва малика бо онҳо ҳамроҳ шуд. Қувваи тоҷикон нисбат ба арабҳо хеле зиёд буд, аммо байни сарварони тоҷик ва туркон муноқиша бархост ва онҳо бе ҷанг пароканда шуданд. Сайиди Усмон аз малика 300 ҳазор дирхамро гирифта, ба сӯи Самарқанд равон шуд. Мувофиқи сулҳи байни Сайид ва Хутак, дастаи Бухоро бояд дар ҳучуми Сайид ба Самарқанд ширкат мекард. Сайиди Усмон ба муқобили сармарқандиён як моҳ ҷангид ва ҳар ду тараф талафоти зиёд доданд.

Дар ин ҷанг писари амаки Муҳаммад – Қусам ибни Аббос кушта шуда, Сайид ибни Усмон ва сарлашқараш Мухаллаб ибни Абдусафр як ҷашми худро аз даст доданд. Сайид ибни Усмон дид, ки Самарқандро гирифта наметавонад, ба сӯи қасрҳои авлодии ихшидҳо рафта, онро муҳосира мекунад. Бояд гуфт, ки ин воситаро ба Сайид кадоме аз хоинони маҳаллӣ нишон дод. Шоҳи Суғд аз оилаи худ ва дигар бузургони Суғд, ки онҳо ҷо пинҳон буданд, тарсида, шаҳрро ба арабҳо таслим намуд. Сайид ибни Усмон 700 ҳазор дирхам тоvon ва 40 шохзодаро гаравгон гирифтун рафт. Ӯ дар роҳ Тирмизро низ ғорат кард. Сайиди Усмон ваъда дод, ки баъди аз Ому гузаштан, дехконзодагонро озод мекунад, аммо ӯ ваъдаҳилофӣ карда, онҳоро ба Арабистон бурда, ғуломи худ кард. Дехконзодагон аз ин таҳқири Сайид ба ғазаб омада, ӯро куштанд ва худро низ халок сохтаанд.

Мувофиқи нақли муаррих Табарӣ, вақте ки амири Хуросон Сайиди Усмон дар Кеш буд, бародарзодаи шоҳи Хатлон ба наздаш меояд ва ӯро барои забти он даъват менамояд. Амир писари худ – Язид ибни Мухаллабро бо лашқаре мефиристад. Шоҳи Хатлон Шохбол аз ин воқеа огоҳӣ меёбад. Шабонгоҳ бародарзодаи худро аз лангари арабҳо медуздад ва ба Хатлон бурда мекушад. Модари мактул ба модари Шохбол мактуб навишта мегӯяд: «Ту чӣ сон умед дорӣ, ки Шохбол пас аз куштани писари ман зинда мемонад. Охир, ман ҳафт писари дигар дорам, ки онҳо хуни бародари худро мегиранд. Ту танҳо як писар дорӣ

ва агар ўро кушанд, ту танҳо мемонӣ». Модари Шохбол дар ҷавоб навиштааст: «Шер як бача мезояду хук – бисёр».

Соли 680-ум Зиё ибни Салм амири Хуросон таъйин мегардад ва ӯ ба ҳучуми навбатӣ ба Варорӯд тайёрӣ мебинад. Дар ҳамин вақт шоҳони тоҷик дар яке аз шаҳрҳои сарҳадии Хоразм гирд омада, маслиҳат мекунанд, ки бо якдигар начанганд ва дар забтқории арабҳо иштирок нанамоянд.

Арабҳо аз ин ходиса огоҳ шуда, биноро ба ихота мегиранд ва аз шоҳон пули зиёди гаравгонӣ меситонанд. Шоҳон ба ҷойи муттаҳид шудан ва ба муқобили арабҳо муборизаи муташаккилона бурдан, танҳо ба маслиҳат омаданд, ки ҳамроҳи арабҳо ба муқобили мардуми худ начанганд. Лекин ҷӣ тавре ки баъдтар мебинем, ин маслиҳат амалӣ нагардид ва бо даҳлати арабҳо дастаҳои Хоразм ва Бухоро дар фатҳи вилоятҳои Суғди Самарқанд ширкат карданд.

Салм, баъди пули гаравгонро ситондан, Хоразмро мачбур кард, ки баъди товони калон додан, бо ӯ сулҳ бандад. Сипас ӯ ба Самарқанд омада, зимистон он ҷо мемонад ва занаш фарзанде мезояд, ки ўро Суғдӣ ном мениҳад. Зани Салм зеварҳои зани ихшиди Суғдро ба амонат гирифта, бахше аз онҳоро медуздад.

Салм ҳангоми иқомат дар Суғд ба Хучанд лашкар мекашад, вале ба шикаст дучор меояд. Ў соли 681-ум ба Марв рафта, деҳоти гирду атрофро ғорат мекунад.

САВОЛҲО:

- 1. Шоҳони Тоҷикзамини Шарқӣ ба муқобили арабҳо ҷӣ тадбирҳо ҷустанд?*
- 2. Ҷаро арабҳо аввал ба Бухоро ҳучум оварданд?*
- 3. Ҷавонони гаравгонбурдаи арабҳо ҷӣ кор карданд?*
- 4. Ҷаро шоҳони маҳаллӣ дар мубориза ба муқобили арабҳо муттаҳид нашуданд?*

§ 47. ЗАБТКОРИҲОИ МУНТАЗАМИ АРАБҲО ДАР ВАРОРҶД ВА МУБОРИЗАИ ТОЧИКОН БАРОИ ИСТИҚДОЛИЯТ

Забткориҳои аъроб дар Варорҷд, баъди амири Хуросон таъйин шудани Қутайба ибни Муслим дар соли 705-ум, хусусияти мунтазамӣ мегиранд. То ин давра ҳучумҳои арабҳо хусусияти тохтутозии ғоратгарона доштанд.

Мухорибаи Пайканд ва Рометан. Табарӣ менависад, ки соли 705-ум Қутайба бо лашкари бисёр аз рӯди Ому мегузарад ва ба Пайканд ҳучум меоварад. Дар лашкари ӯ дастаҳои балхиён ва Чағониён низ ширкат доштанд. Пайканд дар он вақтҳо шаҳри ободу доро ба ҳисоб мерафт. Аҳолии онро, асосан, тоҷирон ташкил медоданд ва шаҳр маркази тиҷорати Варорҷд ва Шарқу Ғарб ба шумор мерафт. Атрофи шаҳр девори бузурги ҳимоявӣ дошт, ки онро «Девори оҳанин» мегуфтанд. Қутайба шаҳрро дар муҳосира гирифт. Бисёр мардони шаҳр дар сафари тиҷоратӣ буданд ва дар шаҳр, асосан, занон, кӯдакон ва пирон буданд. Ба ёрии пайкандиён лашкари Бухорову Самарқанд омаданд ва арабҳо муҳосира намуданд. Ҷанги шадида рух дод ва хавфи тамоман торумор шудани арабҳо пеш омад. Дар давоми ду моҳ аз Қутайба хабаре ба Ҳачҷоч нарафт, аммо аз сабаби ихтилофҳои байни сарлашкарони тоҷик дастаҳои онҳо аз майдони ҷанг берун рафтанд ва оқибат шаҳрро ба ихтиёри арабҳо гузоштанд. Шаҳр таслим шуд ва арабҳо онро ғорат карданд. Қутайба як дастае онро ҷо гузошта, худ ба сӯи Бухоро меравад. Баъди рафтани Қутайба шаҳриён шӯриш бардошта, дастаи арабҳо нобуд месозанд. Қутайба дубора шаҳрро муҳосира намуд ва боз як моҳи дароз бо манҷаниқҳо деворро тирборон кард ва ниҳоят як бурҷи он афтод ва 40 араб зери он монд. Арабҳо бештари аҳолии Пайкандро кушта, шаҳрро дубора ғорат карданд ва оташ заданд. Мегӯянд, ки арабҳо бо занон, кӯдакон ва пирон ҷангида буданд.

Табарӣ навиштааст, ки вақте арабҳо вориди шаҳр шуданд, он қадар ғанимат ба даст оварданд, ки ба хирочи мулки Хуросон баробар меомад. Танҳо аз як савдогари кӯр панҷ ҳазор либосвор матои шоҳии зебо гирифтанд, ки ҳар либоси он ҳазор дирхам арзиш дошт. Дар миёни ғаниматҳо зарфҳои тилло ва нуқра хеле зиёд буданд. Аз маъбади шаҳр ҳайкали нуқрагини бузургро гирифтанд, ки ду чашмаш аз гавҳарҳои буд ба бузургии тухми

кабӯтар. Қутайба гуфт, ки гавҳаре ба ин бузургиро ҳаргиз надидааст ва аз мубадон мепурсад, ки ин чавоҳирро шумо аз кучо овардаед? Онҳо ҷавоб доданд, ки парандае овард ва ба боми маъбад гузошт. Мо онҳоро ба чашми худованд гузоштем. Маъбади ғоратшуда «Хонаи худоён» ном дошт ва дар он ҳайкалу мучассамаҳои худованд, фариштагон ва бузургони ойини маздаясно гирд оварда шуда буданд.

Арабҳо хазинаи аслиҳои шаҳро ғорат карданд, ки дар он тирю камон, чавшану кӯлоххӯд, гурз, сипар ва ханҷару шамшери зиёд вучуд дошт. Қутайба тамоми лашкари худро бо силоҳи бехтарин таъмин сохт.

Қутайба баъди Пайкандро хароб кардан, ба сӯи Бухоро лашкар мекашад. Дар Рометан ӯро қувваҳои якҷояи Бухоро, Самарқанд ва туркони ба ёрӣ омада пешвоз мегиранд. Ҷанги шадид ба амал омад. Лашкари тоҷик арабҳоро муҳосира ва ду моҳ тирборон кард. Тоҷикон метавонистанд лашкари Абдурахмон ибни Муслим Боҳилро тамоман нобуд созанд. Аммо аз сабаби бо як нақшаи умумӣ амал накардан ва роҳбари ягона надоштан, арабҳо роҳе ёфта, аз муҳосира бароманданд ва ба қувваи асосии Қутайба ҳамроҳ шуданд. Қутайба дид, ки бар тоҷикони Суғд ғолиб омада наметавонад, худуди Бухоро тарк карда, ба Балх меравад. Ҷамин тавр, амалиёти Рометан нишон дод, ки агар тоҷикони Варорӯд якҷоя амал кунанд, арабҳоро шикаст дода метавонанд ва бар онҳо ғолиб меоянд.

Қутайба солҳои 707–708-ум дубора ба Бухоро ҳучум карда, маркази он Нумичкатро гирифт ва дар Бухоро намозро қорӣ кард, ки онро ба забони дарӣ – тоҷикӣ мехонданд, зеро мардум забони арабиро намедонистанд. Сураҳои намозро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, мардумро ба хондани онҳо маҷбур месохтанд.

Агарчи ҷангҳои солҳои 706–709-ум дар Суғд ғолибияти арабҳоро муайян накарда буд, подшоҳи Суғд Тархун бо Қутайба сулҳ баст ва ҳукумати арабҳоро ба расмият шинохт. Суғдиён аз ин амали подшоҳи худ норозигӣ баён карда, Тархунро ба зиндон партофтанд ва ба ҷойи ӯ Ғӯракро ба тахт шинонданд.

Мухорибан Самарқанд. Тархунро барои муросокорӣ бо арабҳо сарнагун карда, ба ҷойи ӯ Ғӯракро шинондани суғдиён баҳонае шуд барои забти Самарқанд – маркази бузурги тоҷикон. Қутайба гӯе барои қасоси Тархунро гирифтагана омада буд, на барои забти Самарқанд.

Пеш аз он ки Қутайба ба Самарқанд лашкар кашад, ба Хоразм меравад, зеро дар он ҷо бародари Хоразмшоҳ – Ҳурзод шӯриши зиддидавлати бардошт, ки мардуми зиёде ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Қутайба бо баҳонаи ёрӣ ба Хоразм дар фуру нишондани шӯриш кумак мекунад. Хоразмшоҳ бо Қутайба сулҳ баста, худро тобеи арабҳо меҳисобад ва бо як дастаи бузург ҳамроҳи онҳо барои забти Самарқанд меояд. Дар Бухоро дастаи бухорхудот ба лашкари Қутайба ҳамроҳ мешавад.

Ҳамин тавр, Қутайба бо лашкари 20-ҳазора соли 712-ум ба сӯи Самарқанд омада, шаҳро дар муҳосира мегирад. Аввал ба шаҳр дастаи бародари ӯ Абдурахмон наздик шуда, дар атрофи девор манҷаниқ гузошта, онро шабонарӯз тирборон мекунад. Сугдиён шабонгоҳ ба арабҳо зарба мезаданд. Шаҳр муддати як моҳ дар муҳосира қарор дошт. Сарони он ба подшоҳони Чоч ва Фарғона пинҳонӣ мактуб фиристода, ёрӣ мепурсанд, аммо туркҳо нахостанд, ки ба ёрӣ биёянд.

Ҳамин тавр, муҳофизати Самарқанд танҳо бар дӯши худи шаҳриён афтода буд. Баъди як моҳи муҳофизат арабҳо деворро шикаста, ба шаҳр медавороянд ва ҳамаро аз дами тег мегузaronанд. Шоҳ Ғурак сулҳ талабид, аммо Қутайба шарт гузошт, ки мардум шаҳро тарк намоянд. Самарқандиён хонаю дар ва молу ҳоли худро гузошта, аз шаҳр берун рафтанд ва дар чангалҳо мезистанд. Арабҳо шаҳро гонат карданд ва дар он ҷой гирифтанд. Табарӣ – муаррихи тоҷик менависад, ки Самарқанд ба арабҳо 2 миллион дирҳам ҷарима ва 1000 марди солим, ки дар байни онҳо маъюбе набуд, ба сифати ғулом дод. Қутайба фармон баровард, ки ҳар тоҷики сугдӣ, ки бо худ силоҳ мегирад, ба қатл хоҳад расид.

Худи арабҳо Қутайбаро дашном дода мегуфтанд, ки шаҳри маъруфи ҷаҳонро хароб кард. Баъдтар бо иҷозати Қутайба мардум ба хонаҳои гонатшуда ва нимвайрони худ баргаштанд. Дар дарвозаҳои шаҳр зану мард тафтиш карда мешуданд ва ҳатто агар касе кордча медошт, кушта мешуд.

Қутайба ибодатгоҳҳои шаҳро ба масҷид табдил меод ва ё хароб мекард. Масалан, дар шаҳр маъбади худоён мавҷуд буд, ки дар он мучассамаҳои заррин, нуқрагин, мисин, сангин ва ҷубини худоён, фариштагон ва бузургони ойини маздаясно, паҳлавонон, шоҳони мардуми Сугд нигоҳ дошта мешуданд. Ҳайкалҳо ба монанди одамони зинда бо сару либос ва ороишҳои

нукра, тилло ва чавохирот зинат ёфта буданд. Бисёр хайкалҳо таърихи чандинҳазорсоларо аз сар гузаронида, ёдгории беназири халқамон ба ҳисоб мерафтанд. Арабҳо барои зевар ва зару сими онҳо ин ёдгориҳои санъати тасвириро ба майдон бароварда, аз мучассамаҳои чӯбин зару зеварро канда, худи онҳоро месӯзонданд. Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, Қутайба танҳо аз мучассамаҳо 250 ҳазор мисқол зар ғанимат гирифт.

Дар Регистони Самарканд мучассамаҳои бузурги асп, гов ва шугурҳо вучуд доштанд. ки онҳо дар ҳолати ҳучум ба якдигар тасвир ёфта буданд. Бинанда гумон мебурд, ки онҳо зиндаанд ва бо якдигар зӯр меозмоянд. Арабҳо онҳоро низ несту нобуд карданд. Зарарҳои чонӣ ва моддию маънавӣ, ки лашкари араб ба Самарканд овард, ба ҳисоби инсонӣ намегунҷид. Қутайба баъди ғалаба бар мардуми водии Суғд ба Чоч ва Хучанду Фарғона лашкар кашид ва бо ғаниматҳои бузург баргашт.

Ҳамин тавр, Қутайба аз зиддияти байни шохони тоҷик моҳирона истифода мебурд. Ӯ қувваи ҳарбии вилоятҳои забтшударо ба муқобили ноҳияҳои чангкунанда истифода бурд. Ғӯрак ба Қутайба гуфт: «Ту бар ман бо қувваи бародарони худам пируз гаштӣ».

САВОЛҲО:

1. Чаро самарқандиён мағлуб шуданд?
2. Назария ва амалияи арабҳо дар ин ҷанг чӣ гуна буд?
3. Мучассамаҳои хонаи худоён барои таърихи халқи тоҷик чӣ аҳамият дошт?
4. Чаро Қутайба ибодатгоҳҳои суғдиёро ба масҷид табдил дод?

§ 48–49. ЗАБТИ ВИЛОЯТҲОИ ҲИРОТ, ЗАРАНҶ, ҒУР, ЗОБУЛ ВА КОБУЛ

Соли 652-юм арабҳо бо сарвари Абдурахмон Ҳирот, Заранҷ ва замини Доваронро гирифта, ба сӯйи Ғазна ва Кобул лашкар кашиданд. Дар кӯҳистони ин ҷо арабҳо ба муқобилати саҳти мардум дучор омаданд. Бо онҳо на дастаҳои деҳқонон, балки тамоми мардон меҷангиданд. Аз ин рӯ, арабҳо кӯҳистони Ғур ва Сулаймонияро гирифта натавонистанд ва ба шикаст рӯбарӯ шуданд, аммо водихо ба осонӣ ба тасарруфи аъроб мегузаштанд.

Дар замони халифа Волид (705–715) ба арабҳо муяссар шуда буд, ки то водии Синд раванд. Арабҳо барои гирифтани Кобул аз замони халифа Муовия (661–690) шуруъ карда, борҳо лашкар кашиданд, аммо натиҷаи дилхоҳ нагирифтанд, зеро мардуми озодидӯсти ин диёр ҳеҷ гоҳ ба душманони аҷнабӣ сари итоат намефуруварданд. Кобулшоҳон дар мавридҳои мушкил худро мутеи арабҳо ҳисобида, ҳамин ки қувваҳои асосии арабҳо аз замини онҳо дур мешуданд, тозиҳои боқимондари кушта, худро мустақил эълон мекарданд ва аз додани андоз сар мепечиданд.

Кобулшоҳон ҳатто дар вақтҳои худро тобеи халифа меҳисобиданд, итоатшоян бо додани андоз маҳдуд мешуд. Онҳо чун пешин дар идораи мамлақати худ мустақил буданд ва мувофиқи расму одати бобоии хеш мезистанд.

Ба ривояти муаррихи араб Балозурӣ, Абдурахмон ҳисори Кобулро муддатҳои тулонӣ муҳосира кард ва ниҳоят онро гирифт ва ба андоз додан маҷбур намуд, аммо ҳамин ки арабҳо баргаштанд, Кобулшоҳ аз итоат баромад ва дигар андоз нафиристонд. Дар таърихи Систон нақл мешавад, ки Кобулшоҳ марди қавичусса ва далер буд ва бо арабҳо ҳудуд менамуд ва бо тӯҷ чапу ростии арабҳоро мезад. Абдурахмон мебинад, ки ӯ лашкари мусалмононро то 20 ҳазор бидушт ва хеле монда шуда буд ва боз мегашт, Мухаллабро аз паси вай фиристонд ва ӯ аз ақиб найза зад. Найза ҷавшанро даронда, ба пушти шох расид, вале захм зиёновар набуд. Дар охир Кобулшоҳ бо арабҳо сулҳ бастанд ва ба додани андоз розӣ шуд.

Лашкаркашиҳои арабҳо ба Тахористон. Вилоятҳои наздики Марв аз ҷониби арабҳо хеле барвақт забт шуда буданд. Соли 652-юм Аҳноф – сарлашқари араб ба Марворӯд лашкар кашид ва ҳисори онро муҳосира кард. Бозӣ – марзбони Марворӯд бародари худ – Моҳакро назди Аҳноф фиристонд ва бо ҳазор дирҳам ва боч додан, сулҳ пешниҳод кард.

Аммо Аҳноф шарт гузошт, ки шумо лашқари арабро ба шаҳр роҳ диҳед, то онҳо бар шумо назорат кунанд ва намоз хонданро ӯд диҳанд ва 300 000 дирҳам товони ҷанг диҳед. Шӯҳи Марворӯд розӣ шуд. Пас аз ин Аҳноф 4 ҳазор лашқари худро ба сӯи Тахористон равон кард. Шӯҳони Балх, Ҷурҷон, Толиқон ва Фороб бо дастаҳои худ ба миқдори 1000 нафар ба муқобили ӯ баромаданд. Аҳноф бо лашқари худ бар онҳо ғолиб омад ва қалъаеро гирифт, ки минбаъд бо номи ӯ – Қалъаи Аҳноф машҳур шуд. ӯ бо мардуми Балху

Чурчон бар ивази бочи 400 000 дирхам сулҳ баст. Ҷ писари амаки худро дар ин чо сарвар таъйин намуд ва бо 400 аскарӣ араб ва 1000 нафар тоҷик ва сарвариӣ Нуъмон Боҳилӣ ба муқобили ҳайтолиёни Форобу Кӯхистон фиристод. Ҳайтолиён арабҳоро шикаст доданд ва онҳо ба сӯи Марворӯд бозгаштанд.

Дар ҳамин сол дастаи араб бо сарвариӣ Умар ба Ҳирот ва Бодғис ҳуҷум оварданд. Онҳо дар Ҳирот ба муқовимати сахт дучор шуда, муддатҳои зиёд шаҳрро ба муқосира гирифта, мардумро ба таслим шудан маҷбур сохтанд. Умар бо хиротӣҳо ба товони як миллион дирхам сулҳ баст. Пас аз он ӯ лашкаро дар ин чо гузошта, худаш ба назди халифа рафт. Мардуми он диёр бо сарвариӣ Корон шӯриданд ва дар Самангон бар лашкари араб ғолиб омаданд. Арабҳо сӯи Марв гурехтанд. Вақте ки Умар баргашт, бо лашкари ҳазора ба Корон шабохун зад ва аскарони ӯро бикӯшт ва Коронро асир гирифт.

Хурӯчи Низак ва ташкили иттиҳоди Фороб, Балх, Марв ва Толиқон. Низак Тархун шоҳи ноҳияи Боддиз буд. Низак аз дудмонҳои қадими қушонӣ буд, ки мувофиқи ривоятҳои таърихӣ бо арабҳо то қушта шуданаш ҷангидааст. Ӯ шоҳи Тахористонро, ки аз туркон буд ва марди сустирода ба шумор мерафт, барои ба арабҳо сари итоат фароварданаш зиндонӣ мекунад. Соли 703-юм лашкари араб бо сарвариӣ Мухаллаб қалъаи дастнораси Боддизро муқосираи дуру дароз намуда, Низакро ба таслим шудан маҷбур месозад, аммо баъди рафтани арабҳо ӯ боз худро мустақил эълон мекунад. Соли 705-ум Қутайба ибни Муслим ба Боддиз ҳуҷум меорад. Низак ба Қутайба шарт гузошт, ки агар ту Боддизро озод гузорӣ, ман мутеи ту мешавам. Қутайба ин шартро пазируфт ва ӯро ҳамроҳи худ ба ҷанги Суғд бурд.

Қутайба дар ҷанг бо Суғд ва шоҳи он – Тархун нисбат ба маҳаллиён бераҳмии сахт нишон дод, ки боиси ғазabi Низак нисбат ба арабҳо шуд. Ӯ аз Қутайба ҷудо шуд ва ба Тахористон омад ва ба худ гуфт: «Ин арабҳо мисли сағанд, бо онҳо меҷангед ва таҳқирашон мекунед, аммо барои пул ва чиз аз гуноҳони ту мегузаранд. Барои ҳамин, ман бояд ҷангам ва онҳоро қушам. Онҳо бар ивази мол аз гуноҳони ман мегузаранд».

Солҳои 708–709-ум Низак ба Балх омада, бо шоҳи он роҷеъ ба муборизаи якҷоя ба муқобили Қутайба маслиҳат мекунад. Ӯ ба Хулм, Толиқон ва дигар минтақаҳо рафта, бо шоҳони онҳо масъалаи ташкили иттифоқи зиддиарабиҳо ба миён гузошт. Чун

мавсими зимистон буд, шоҳони тоҷик метавонистанд то баҳор тайёри бинанд.

Ба иттиҳод инҳо ризоят доданд: испаҳбади Балх, Бодом – деҳқони Марв, Шаҳрак – деҳқони Толиқон, Тарсал – деҳқони Ҷузҷон. Низак ҳатто ба Кобулшоҳ мактуб навишта, ӯро низ даъват намуд. Кобулшоҳ ба Низак ваъдаи пуштибонӣ дод ва дар сурати нобарории корҳо Ҳимояи оила ва амволи ӯро ба уҳда гирифт. Низак пеш аз ҷанг оила ва амволи гаронбаҳои худро ба Кобул фиристод. Қутайба аз қори Низак огоҳ шуд ва бародари худ Абдурахмонро бо 12 хазор аскар дар Барукани назди Балх ҷой дод ва дар дараи Ғазара дар роҳи Низак посбонҳо ниҳод. Ҳамин тавр, Қутайба пеши роҳи шоҳони маҳаллиро баст ва онҳоро муттаҳид шудан намонд.

Низак дар қалъаи Дуғули Бағлон, ки яке аз мустаҳкамтарин қалъаҳои он замон буд, пинҳон шуд. Барои ба қалъа ворид шудан, як роҳ буд, ки онро дастаҳои Низак муҳофизат мекарданд. Қутайба дар ин ҷо дармонд. Дар ҳамин вақт шоҳи рустои Рубихон ба назди Қутайба омада, аз ӯ амон хост. Қутайба гуфт: «Ба шарте туро амон медиҳем, ки роҳи пинҳонии қалъаи Дуғуло ба мо нишон диҳӣ».

Шоҳи Рубихон роҳи пинҳонии қалъаро ба арабҳо нишон дод ва лашкари араб ногаҳон ба бошандагони қалъа ҳучум карданд ва ҳамаро куштанд. Низак аз он ҷо ба Самангон, ба қалъаи машҳури Фитаҷо рафта буд. Қўшуни Қутайба дар тўли ду моҳ дар зер қалъа, истод, аммо фатҳи он муяссар нашуд, зеро қалъа аз ҷаҳор тараф бо қўхҳои касногузар ихота буд. Аз зер он рӯде мегузашт ва роҳи борике ба қалъа мерафт ва он аз ҷониби дастаи Низак муҳофизат мешуд. Дар қалъа ҷашмаи об ва заминҳои қорам ва алаф барои ҳайвонот мавҷуд буд. Низак барои худ ва лашкариён хўрок дошт, аммо аз гармӣ гўштҳо вайрон шуда, лашкариёнро заҳролуд кард.

Қутайба ба назди Низак ошноӣ ӯро бо номи Сулаймон фиристод ва ваъдаи амонӣ ба ӯ ва ёронаш дод. Низак гуфт: «Ман ба Қутайба бовар надорам. Ў маро мекушад, аммо илоҷе нест». Вақте ки Низак ба назди Қутайба омад, дар атрофи ӯ шоҳони Хатлон – Шоҳбол, Шумону Аҳорун – Тарсалшоҳ ҳузур доштанд. Низак бағуи Таҳористон ва наздикони ӯро асир нигоҳ медошт. Қутайба онҳоро ба назди халифа фиристод. Қутайба Низак ва ду писари бародарашро дар Искимишти Таҳористон бо азоб бикушт. Дар мўзаи Низак санги киматбаҳое ба арзиши хирочи як вилоят

буд. Он ба Қутайба расид. Хамин тавр, арабҳо ҳамаи шохони маҳаллиро алоҳида-алоҳида таҳти фармони худ мебароварданд. Баъди ин Қутайба қалъаи Боддизро ғорат кард. Аз он дороии зиёд ба даст овард ва ба ҳар сарбоз 800 дирхам тухфа дод.

Исёни Мусо. Мусо писари Абдуллоҳ ибни Ҳозим буд, ки падараш солҳои 651–652, 662-юм дар Хуросон амири мекард. Ӯ соли 683 ба муқобили халифа баромада, кушта мешавад. Писараш Мусо бо тарафдоронаш ба Мовароуннаҳр мегурезанд ва он ҷо бедодгариҳо мекунанд. Ӯ ба меҳмонии шоҳи Суғд Тархун омада, рӯзи Наврӯз бо яке аз паҳлавонҳои араб дар Самарқанд қувва озмуда, ӯро кушт. Шоҳи Самарқанд аз ин ҳодиса ба ғазаб омад ва ба Мусо гуфт: «Агар меҳмони мо намебудӣ, ту ва дастаатро нобуд месохтам. Ҳоло тарки мамлакати мо кунед».

Мусо бо дастаи худ ба Тирмиз омад ва аз шоҳи он барои истодани муваққатӣ дар шаҳр рухсат пурсид. Тирмизшоҳ онҳоро ҷой дод, аммо онҳо берун рафта нахостанд. Байни дастаи шоҳи Тирмиз ва Мусо ҷанг сар зад ва арабҳо ғолиб омаданд. Дар Тирмиз норозиёни араб аз сиёсати мири Хуросон чамъ меоянд ва шаҳрро соҳибӣ мекунанд.

Шоҳи Тирмиз ва ёронаш аз ҳокони турк ёрӣ металабанд. Ҳокон ба онҳо мегӯяд, ки шумо чӣ тавр муборизед, ки 200 араб омада, шаҳро ҳонаи шуморо соҳиб шуданд. Баъди чанде ҳокон дастае барои онҳо дод ва сӯи Тирмиз равон кард. Вақте ки онҳо ба Тирмиз расиданд, лашкари Ҳайтолиён низ ба муқобили Мусо омада буд.

Мусо ва тарафдорони ӯро шоҳи Суғд ёрӣ дод ва барояшон дастаи ҳарбӣ фиристод. Аммо байни Мусо ва суғдиёни омада дар роҳбарии лашкар норозигӣ ба вучуд меояд ва онҳо бо роҳбарии Собит ном араб аз шаҳр баромада, ба қуввахои зидди Мусо ҳамроҳ мешаванд. Собит аз Кеш, Насаф ва Бухоро низ ёрӣ мегирад. Собитро ҷосусони Мусо мекушанд ва суғдӣҳо ба ватанашон бармегарданд. Мусо соли 690-ум Тирмизро гирифта, то соли 704-ум дар дасти худ нигоҳ медорад. Соли 707-ум амири Хуросон бо сарварии Сайиди Усмон 15 ҳазор сарбоз фиристод. Ба ёрии арабҳо лашкари Суғд бо сарварии Тархун ва Тирмизшоҳ низ (бо туркон) омада буданд. Қалъаи Тирмиз дар баландии соҳили рӯди Ому ҷой дошт. Шояд дар он замон оби Ому дар назди қалъа кам буд, ки арабҳо аз тарафи рӯд ва суғдӣҳо аз хушкӣ ҳучум оварданд.

Мусо бо 8 ҳазор лашкар дар се бахш мечангид. Вақте ки ӯ аз қалъа баромад, лашкари тоҷикон роҳи бозгашти ӯро буриданд.

Мусо дар ин чанг ҳалок ва тарафдоронаш кушта ва Тирмиз озод карда шуд. Дар ин муҳориба шоҳони Чағониён, Аҳорун ва Шиману Хатлон низ иштирок доштанд.

Чангҳои Қутайба дар Шимоли Тахористон (водиҳои Ҳисор ва Имрӯза). Дар давраи истилои араб дар водиҳои имрӯзаи Ҳисор шоҳигарии зерин вучуд доштанд: Тирмизшоҳ, ки ба он Тирмиз ва атрофи он дохил мешуданд; Кофиён ноҳияҳои Бойсун ва Шерободро фаро мегирифт; Чағониён, миёнаҳои Чағонрӯд, яъне Шӯрчаву Дехнавро дар бар мегирифт. Ба Аҳорун Регару Шаҳринав ва ба Шиман–Ҳисор, Душанбе ва Варзоб то Роҳати дохил мешуданд, ноҳияи Кофарниҳон бо номи Кумидиён шоҳигарии алоҳида буд.

Қутайба соли 705-ум ба Боддиз ва Толикон лашкар кашид ва то Тирмиз омад. Дар ин ҷо ӯро шоҳи Чағониён Тиши Якҷашм пешвоз гирифт ва калиди тиллоии шаҳри худро ба вай ҳадя намуд ва ӯро ба меҳмонӣ даъват кард. Тиши Якҷашм ба Қутайба шикоят кард, ки шоҳи Шиман ба шаҳри мо ҳучумҳои харобиовар мекунад.

Қутайба ба Шиман меояд, аммо шоҳи он бечанг таслим мешавад ва баъд ӯ ба сӯйи Кешу Насаф меравад. Баъди ин ҳодиса Шумон боз аз тобеияти арабҳо мебарояд ва Қутайба дубора барои фатҳи он меояд. Ин ҳодиса баъди таслими Низак соли 703–709-ум рух дод, чунки шоҳи Шиман дар таърифи қалъаи баланду устувори худ мегӯяд. «Тири арабҳо ҳеҷ гоҳ ба болои диҷи ман парвоз карда наметавонад ва ман аз дигарон чӣ камӣ дорам, ки ба арабҳо таслим шавам». Вақте ки арабҳо соли 710-ум қалъаи Шумонро ба муҳосира гирифтанд, яке аз тирҳои манҷаниқ омада, бар сари шоҳи Шиман, ки дар курсӣ нишаста буд, зад ва ӯро нобуд сохт. Вай пеш аз марг васият мекунад, ки ҳазинаи тилло ва нуқраи давлатро дар ҷоҳои ҷашмаи дохили диҷ партоянд, то ба дасти душман наафтад. Қасрҳои шоҳи Шиман дар ҷойи имрӯзаи қалъаи Ҳисор қарор дошт.

САВОЛҲО:

1. *Сабабҳои асосии ғалабаи арабҳо дар ҷӣ буд?*
2. *Чаро шоҳони маҳаллӣ муттаҳид наmeshуданд?*
3. *Аслан, арабҳо бо қиҳо мечангиданд?*
4. *Чаро Мусо бо 200 савори худ тавонист бар шоҳи Тирмиз ғолиб ояд?*
5. *Чаро шоҳони тоҷик аз ҳамсоягони худ ёри намеиҷориданд ва ба туркон муроҷиат мекарданд?*

БОБИ IX.

ИСТИЛОИ АРАБ

§ 49–50. ДАВРАИ ДУЮМИ ЗАБТКОРИҶОИ АРАБҶО ДАР ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

Ахволи тоҷикон баъди истилои араб. Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои забтшуда дастаҳои худ ва намоёндагони диниро меғузоштанд, то ки ба қорҳои ҳаррӯзаи мардум назорат кунанд. Аслан, давраи якуми забтқориҳои араб моҳияти ғоратгарона-таҷовузқорона дошт ва аз омадани Қутайба ибни Муслим шакли мунтазам ва мақсадноки мусалмон қарданро гирифт. Аммо азбаски мамлақати мо хеле паҳновар буд, онҳо ҳамаи онро ба якборагӣ ғасб қарда наметавонистанд. Ҳамин ки қувваҳои асосии арабҳо дур мерафтанд, мардум намоёндагони онҳоро мекуштанд ва худро чун пештар озод меҳисобиданд.

Қутайба фаҳмид, ки дар шаҳру деҳот аскарони арабро бештар гузоштан лозим ва ӯ назоратро пурзӯр қард. Бинобар ин, вақте ки Самарқандро гирифт, бародари худро бо лашқараш он ҷо гузошт ва ҳукм баровард: «Ба ҳеҷ бутпараст–оташпараст то вақте ки тамга ба ӯ назананд, руҳсат надихед, ки аз шаҳр берун равад, қасони бетамғаро кушед. Агар дар вақти аз дарвоза даромадан ва ё баромадан аз қасе қордҷае ёбед, ӯро бикушед. Ва агар шабонғаҳ пас аз бастанӣ дарвозаҳо қасе биёяд, ӯро бикушед». Арабҳо мамлақати моро ғорат меқарданд ва аҳолии онро ба қабули дини ислом маҷбур менамуданд.

Тавре ки қаблан зикр қарда будем, вақте ки Қутайба ибни Муслим соли 712-ум ба Бухоро омад ва Бухороро забт қард, аҳли Бухороро фармуд: «Ними хона ва анҷоми онро ба арабҳо бидиҳанд, то ба онҳо рӯзаю намоз ёд бидиҳанд».

Аксари мардум намехостанд бо арабҳо якҷо бошанд, хона ва молу манови худро ба онҳо гузошта, тарқи шаҳру деҳоти худ меқарданд. Онҳоро барои ин эътирозашон арабҳо мекуштанд. Тоҷик араби дар хонааш қойқирифтаро бояд меҳуронд ва нигоҳубин меқард. Қор ба дараҷае расид, ки араб дар хонаи тоҷик соҳибхона ва соҳибхона хизматқор буд. Ҳодисаҳои маҳаллиёро аз хонаву замин қордани арабҳо ва онҳоро соҳибшудан, пайваста рӯй меод. Аъёну ашрофи араб дар вилоят, шаҳр

ва деҳаҳои забтшуда беҳтарин заминро об, қасру боргоҳро азхуд намуда, аҳолии маҳаллиро маҷбуран дар замини худ бепул қор мефармуданд. Ба мардум андозҳои гарон баста, молу мулкро ба зӯри меғрифтанд. Агар қасе қизи қиматбахое дар даст, пой, сар, бадан медошт, онро ба зӯри меситониданд. Қасоне, ки исломро қабул надоштанд, ба андозаи зиёд қизя меоданд. Андозҳо хеле зиёд буданд. Аз об, замин, дорой ва ғайра андоз ситонида мешуд.

Иттифоқи зиддиарабии Сугд, Чоч ва Фарғона. Қутайба баъди фатҳи Бухорову Самарқанд соли 713-ум ба Истравшан, Хучанд ва Фарғона лашқар мекашад. Сарчашмаҳо дар бораи ин ҳуҷум қизе наменависанд. Танҳо аз ҳуҷуми ӯ ба Чоч ва Фарғона хабар медиҳанд. Аммо аз сарчашмаҳои бостоншиносӣ ба ҳубӣ маълум мешавад, ки дар Истравшан Қутайба кушторҳо ташкил дод. Бостоншиносон дар даромадгоҳи қаср устухонҳои 50-60 нафар мардон, занон ва кӯдаконро пайдо карданд, ки бошандагони қаср ҳешу табори афшинҳо ва ҳимоятгарони ин қох будаанд. Онҳоро арабҳо баъди таслим шудан ё дар вақти муҳориба куштаанд.

Баъд Қутайба бахши лашқари худро барои забти Чоч ва бахшери худаш ба Хучанд бурд. Дар Хучанд тоҷикон ӯро мардонавор бо тиру қамон пешвоз гирифтанд ва муҳориба чандин рӯз давом ёфт. Ниҳоят, ӯ шаҳрро гирифта, ғорат намуд ва сӯйи Фарғона рафт. Шоҳи Фарғона дар Қосон буд, бо ӯ сулҳ баст ва бо ғанимати зиёд баргашт, аммо лашқари ба сӯйи Чоч рафта аз қониби тоҷикони ин диёр шикаст меҳӯрад. Соли дигар худӣ Қутайба ба Чоч ҳуҷум мекунад ва то Исфанҷоб меравад.

Аз Чоч ба сӯйи Фарғона меояд. Фарғона ба Қутайба писанд меояд ва ин қойро барои худ макони зист қарор медиҳад, зеро бо халифаи навтаъйиншуда – Сулаймон муносибати хуб надошт. Қутайба ба халифа Сулаймон нома навишта, ӯро огоҳ мекунад, ки шоҳони тоҷик аз вай метарсанд ва ӯ исломро дар ин қо пойдор сохтааст. Агар халифа ӯро аз вазифаи амирии Хуросон дур қунад, вай аз итоати ӯ мебарояд. Халифа аз ин мактуба Қутайба ба ғзаб омада, дар қасди қони вай мешавад. Соли 715-ум Қутайба бо бародарону писарон ва наздиконаш иборат аз ёздаҳ нафар дар Фарғона қушта мешаванд.

САВОЛҲО:

- 1. Сиёсати Қутайба дар Тоҷикзамин чӣ хел буд?*
- 2. Сиёсати шоҳони тоҷик дар замони забтқриҳои араб чӣ гуна буд?*
- 3. Чаро халифа Сулаймон Қутайбаро қушт?*

§ 51. ЧАНГҲОИ ОЗОДИХОҲОНАИ ТОЧИКОН ДАР ХУРОСОН ДАР СОЛҲОИ 717–722

Вазъияти сиёсӣ дар арафои шӯришҳо. Соли 715-ум Кутайба ибни Муслим дар Фарғона бо ҳешу табораш ба қатл расид. Ин ходиса ба шоҳони тоҷик, ки аз дасти ӯ мағлӯб шуда буданд, имконият дод, ки боз мустақил шаванд. Шоҳони аз сиёсати арабҳо норозӣ гоҳ-гоҳ дар ин ё он вилоят ба муқобили арабҳо мешӯриданд ва гумоштагони онҳоро мекуштанд. Дар солҳои 716–719-ум дар миёни мардуми тоҷик овоза паҳн шуд, ки гӯё худованд барои арабҳо 100 сол ҳукмронӣ ҷудо карда будааст ва соли 719-ум соли охири мавҷудияти онҳо дар Тоҷикзамин–Эронзамин ба шумор меравад. Дар ин бора мактуби шоҳи Суғд ба императори Чин шаҳодат медиҳад. Дар мактуб омадааст: «Мо сад сол боз зери дасти дашиҳо (арабҳо) гирифторем. Мо дар ин муддат ба муқобили онҳо пайваста дар ҷангем, аммо қувваи мо басанда нест. Имсол соли охири ҳукмронии онҳо ба ҳисоб меравад. Агар шумо ва туркон ба ёрии мо биёед, мо онҳоро зада аз мамлақати худ пеш мекунем».

Ривоят кардаанд, ки дар байни арабҳо низ чунин овоза вучуд дошт. Ҳамзамон, ҳамон соли 719-ум шоҳи Бухоро (Туғшод) ва Рашт (Фарм) низ ба императори Чин хат навишта, ба монанди шоҳи Суғд аз ӯ ёрӣ металабанд. Аммо императори Чин ҳеҷ гоҳ ба ёрии тоҷикон наомада буд. Вай мехост, ки тоҷикон ба муқобили арабҳо ҷанганд ва тамоман суст шаванд. Баъди сӯстӣ онҳо ихтиёран ба Чин хамроҳ шуданро металабанд, аммо императори Чин хато кард. Арабҳо тамоми Осиёи Марказиро гирифта, ба Чин таҳдид карданд.

Дар ин вақт Ал-Ҷарроҳ, шахси золиму хунхор, амири Хуросон буд. Мувофиқи фармони халифа қасоне, ки исломро қабул кардаанд, аз андози ҷизя бояд озод мешуданд, аммо ӯ аз тоҷикони мусалмоншуда низ андози вазнин меситонд. Ин сиёсати ӯ норозигии мардуми тоҷикро ба вучуд овард. Шоҳони ноҳияҳои норизо дастаҳои худро омода сохта, ба муқобили арабҳои нозир ҳуҷум оварда, онҳоро нест мекарданд ва ба дини пешини худ бармегаштанд. Чунин шӯришҳо дар Деҳистон, Ҷурҷон, Табаристон ва Суғд сар заданд.

Вазъият дар Суғд хеле печида гардид. Амири Хуросон Ал-Чарроҳ аз мактуби ба шоҳи Чин фиристодаи Ғӯрак огоҳӣ ёфт ва хост ўро иваз намояд. Дар ин вақт писарони Тархун, ки пеш аз Ғӯрак подшоҳи Суғд буд, дар назди Деваштич – шоҳи Панҷ (Панҷакат) қарор доштанд. Азбаски писарони Тархун хурдсол буданд, масъалаи ба ҷойи онҳо Деваштичро шоҳи Суғд таъйин кардан, ба миён меояд. Деваштич аз авлоди шоҳони Суғд, яъне хешованди Тархун буд ва чӣ тавре ки баъдтар мебинем, бо ёрии Тархун шоҳи Панҷ шуда, яке аз рақибони Ғӯрак мегардад. Деваштич зоҳиран худро тарафдори арабҳо нишон дода, кӯшид, ки ҷойи Ғӯрако бигирад ва ин кор ба ӯ даст дод.

Шӯриши Дехистон бо сарвариин Фирӯз. Мувофиқи ривояти Табарӣ, мардуми Дехистон аз ислом баргашта, ба дини пешини худ рӯй оварданд. Ба ёрии онҳо туркон бо сардории Сул омаданд. Соли 717-ум лашкари араб бо сарвариин Мухаллаб ва гурӯҳи ашрофзодагони Роғ ва Хуросон, ки миқдорашон беш аз 100 ҳазор буд, ба шаҳри шӯрида ҳучум оварданд. Қалъа ба муҳосира афтод. Тоҷикон бо ҳучумҳои ногаҳонӣ ба арабҳо талафот дода, боз ворида қалъа мешуданд. Арабҳо рохҳои қалъаро бастанд ва мардум аз гуруснагӣ маҷбур шуданд, ки сулх талабанд. Мувофиқи ин шарҳнома, арабҳо ба Фирӯз, хешон ва амволи ӯ даст назаданд ва дигар аксари химоягарони қалъаро кушта, қисмеро асир гирифтанд ва қалъаро ғорат намуданд.

Шӯриши Ҷурҷон ва Табаристон. Баъди ғалаба бар дехистониён, Мухаллаб ба Ҷурҷон омад. Ҷурҷониён се маротиба ба муқобили арабҳо чангида, бо додани товон ба маблағи 100, 200 ва 300 ҳазор дирҳам сулх баста буданд. Арабҳо ин сулҳоро пазируфтанд. Ин дафъаи чаҳорум буд, ки онҳо ба шӯриш омаданд. Ин бор низ онҳо бо лашкари Язид чангидан нахоста, ошӣ пешниҳод карданд. Язид Асад ибни Абдуллоҳро он ҷо гузошта, худ сӯйи Табаристон рафт. Язид роҳи қалъаро муҳосира кард. Қалъа дар тангҳои кӯҳ ҷой дошт. Испаҳбад ноилоч сулх талабид ва аз будаи зиёд супоридани хирочҳоро ваъда дод.

Язид дастаеро бо сарвариин бародараш назди онҳо фиристод. Дар ин вақт дайламиҳо ба ёрӣ омада, арабҳо аз пушт зарба заданд. Лашкари араб ба таҳлука афтода, аз тангӣ ба кӯҳпораҳо роҳи гурез мечуст. Шӯришчиён онҳоро бо сангҳо мезаданд ва онҳо аз ҷариҳо афтода мемурданд. Лашкари араб бо талафоти калон ба баромадгоҳи дара акиб нишаст.

Испахбад ба шохи Ҷурҷон мактуб навишта, ўро ба ёрї талабид. Ҷурҷониҳо дастаи дар он ҷо будаи арабҳоро кушта, ба ёрї омаданд. Язид дастаи худро ба муқобили ҷурҷониён фиристод, аммо онҳо дар кўҳ сангар гирифта, роҳи омадурафти Хуросонро бастанд ва сипоҳи араб ҳеҷ қор қарда натавонист. Язид бо табаристониён сулҳ баста, сўйи Ҷурҷон омада, муддати якҷанд моҳ рохро банд қард ва бо мушкилиҳои зиёд ба қалъа наздик рафта, аз ҷор девори он оташи бузурге афрўхт. Бошандағони қалъа диловарона ҷангида, қахрамонона халок мешаванд. Ба ривояти Табарї, дар ин муҳориба арабҳо 40 ҳазор бошандағони Ҷурҷонро кушта, 5 миллион дирҳам ғанимат ба даст оварданд. Онҳо аз тифлон то пирон ҳамаро аз дами тег гузарониданд, ки чунин бераҳмиро таърих ёд надошт.

Шўришҳои пайдарпай дар Хуросон ва муқобилати далеронаи ҷурҷониён арабҳоро саҳт ба ташвиш андохт. Онҳо амирони Хуросонро тез-тез иваз мекарданд, аммо ҳаракатҳои зидди арабҳо бештар авҷ мегирифт.

Вазият дар Суғд. Соли 720-ум халифа ба ҷойи Ал-Ҷарроҳ амири Хуросон Абдураҳмон ибни Нуъайм ал-Ҳамидиро таъйин қард. Дар ин вақт Ғўрак бо туркон иттифоқ баста, ба муқобили арабҳо ба ҷанг мебарояд. Дар ҳамин айём, соли 720-ум арабҳо Деваштиҷро ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд эълон мекунанд. Ҳамин тавр, дар Суғд дуҳокимиятї ба вучуд меояд. Ғўракро суғдиён соли 710-ум ба ҷойи Тархун интиҳоб намуданд ва арабҳо низ ўро эътироф қарда буданд. Вай соли 719-ум ба муқобили арабҳо ҷанг сар қард ва арабҳо аз ў норизо шуда, Деваштиҷ – ҳеши Тархунро ба ҷояш таъйин намуданд.

Деваштиҷ дар ин вақт дар Панҷакат менишаст ва ба муқобили Ғўрак ҷанг накард. Ў низ баъди унвони шоҳи Суғдро гирифтанд, ба ноҳияҳои гуногуни Мовароуннаҳр, аз ҷумла Хатлон, Ҷоч, Истравшан, Фарғона ва ҳамчунин, ҳокони турк мактуб навишта, онҳоро барои муборизаи якҷоя ба муқобили арабҳо даъват менамояд.

Ҳамин тавр, дар солҳои 20-ум дар Суғд ду лагери зидди арабҳо: яке бо сардории Деваштиҷ ва дигаре бо сардории Ғўрак ташкил ёфт.

§ 52. ШҶРИШИ ШОҶЗОДАГОНИ СУҒД БО САРВАРИИ ҒҶРАК ДАР СОЛҶОИ 719–720

Ба ривояти муаррих Табарӣ, суғдиҳо аз ислом рӯй гардонида, ба дини пешини худ бозгаштанд. Онҳо масҷидҳоро месӯзонданд ва арабҳоро мекуштанд. Намояндаи арабҳо дар Суғд – Шубро ронданд. Амири Хуросон ба ҷойи ӯ Сулаймон Абусарӣ, яке аз тоҷикони мусалмоншудаи Марвро мефиристад, то мардумро ором гардонад.

Аммо вазъият хеле шиддат гирифт. Бахонаи чанг ҳамин шуд, ки яке аз деҳқонон – шоҳзодаи Суғд меҳоҳад зани араbero аз қабилаи боҳилӣ ба никоҳи худ дарорад, аммо арабзан пешниҳоди ӯро намепазирад. Шоҳзода бо дастаи худ қалъаи боҳилиҳоро ба муҳосира мегирад. Туркҳо низ бо сарвари Корсул ба ӯ ҳамроҳ мешаванд. Арабҳои дар қалъаи Боҳилӣ буда ба ивази 40 ҳазор дирҳам сулҳ металабанд. Дар ин вақт ба ёрии онҳо 4 ҳазор лашкари араб аз Самарканд меояд. Ин даста дар роҳ як гурӯҳи 300-нафараи турконро мебинад, ки ба сабаби норозигӣ аз лашкари Корсул чудо шуда буданд. Туркони хиёнатгар ба лашкари араб ҳамроҳ шуда, аз вазъияти арабҳои дохилӣ, қалъа ва сипоҳи тоҷикону туркони Корсул ба онҳо маълумот медиҳанд.

Лашкари тоҷику турк аз омадани ёрӣ огоҳӣ ёфта, ба арабҳои дохили қалъа барои таслим то субҳ муҳлат медиҳанд. Дар баробари ин, арабҳои гаравгонро мекушанд ва ба ғатҳи қалъа тайёрӣ мекунанд.

Аскарони араб бо сарвари Мусайиб шаб ба туркон шабохун зада, бештари онҳоро мекушанд. Туркони боқимонда мегурезанд. Арабҳо ҳамон шаб асиронро озод карда, сӯи Самарканд мераванд. Пагоҳӣ, вақте ки суғдиҳо бо туркони боқимонда чамъ мешаванд, дар қалъаи Боҳилӣ касеро пайдо карда наметавонанд.

Соли 721-ум Сайд Абдулазиз амири Хуросон таъйин мешавад. Вай шахси раҳмдил буд. Ӯ ба тоҷикон бо тараххум менигарист. Шоҳони маҳаллӣ аз сустиродагии вай истифода мекунанд. Ӯ дар Боғҷой ном ноҳияи Суғд лангар зада, бо туркону тоҷикон чангҳои тӯлонӣ кардааст. Дар яке аз чангҳо 50 араб, аз ҷумла Шуб – намояндаи пешини арабҳо дар Самарканд ҳалок мешаванд. Микдори талафот аз тоҷикон ва туркон бештар буд. Дар ин чанг туркон шикасти сахт хӯрда, тоҷиконро дар майдони чанг монда мегурезанд. Арабҳо бо фармони амир Абдулазиз чангро

бас карда, ба қароргоҳи худ бармегарданд. Ин кори ӯ норозигии арабхоро ба вучуд оварда, боиси аз вазифа сабукдӯш шуданаш гардид. Халифа ба ҷойи ӯ Ал-Хароширо фиристод.

Шӯриш бо сарвари Карзанч. Аз сарчашмаҳои таъриҳӣ маълум мешавад, ки Алхарошӣ одами хашмгин ва бераҳм будааст. Халифа ӯро ба муқобили шӯришгарони Суғд фиристода, аз вай талаб мекунад, ки ба кофирон ҳеҷ раҳм накунад. Дар ин давра Ғӯрак – шоҳи Суғд ба тарафи арабҳо гузашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекунад. Қувваи асосии шӯришгаронро дастаҳои деҳқонони Суғди Марказӣ ташкил мекард. Онҳо ба суханони Ғӯрак гӯш надоданд ва ба сӯйи Хучанд равон шуданд. Дастаҳои тоҷикони Суғд зери роҳбарии шохзодагони зерин қарор доштанд: мардумони рустоҳои Фарпай ва Абаргарро Карзанч ва Чаланч, Иштихонро Мохун ва Собит, Баёркат, Соскат ва Бузимчонро (1000 нафар) Бошим ва Бағир роҳбарӣ мекарданд.

Мувофиқи мактубҳои Деваштич, шоҳи Фарғона бояд онҳоро ҳамчун иттифоқчӣ пешвоз мегирифт. Аммо модари Алутар – шоҳи Фарғонаро намегузорад, ки ба ҷанг ҳамроҳ шавад. Ӯ ба Алутар маслиҳат медиҳад, ки барои суғдиҳои омада дар Истам номи мавзеи Аспара (Исфара) ҷой тайёр кунад ва бигзор онҳо он ҷо раванд.

Алутар муносибати худро бо суғдиён тағйир дода, ба онҳо мактуб менависад, ки ман ба шумо дар водии Аспара ҷой тайёр мекунам ва барои ин корро ба сомон расонидан чил рӯз лозим аст. Агар дар ин муддат арабҳо шуморо таъкиб кунанд, ман ба шумо ёрӣ дода наметавонам. Суғдиҳо аз ноилоҷӣ ба ин шартӣ хоинонаи Алутар розӣ мешаванд.

Дар Аспара вориси ихшид – Балаз менишаст ва аспони беҳтарини дунё бо номи «даванд» дар он ҷо парвариш меёфтанд. Алутар аз омадани Алхарошӣ тарсида буд ва намехост, ки суғдиён ба Фарғона биёянд. Бинобар ин, ӯ писари амакаш – Ниланро ба назди Алхарошӣ фиристода, ӯро огоҳ мекунад, ки суғдиён дар Хучанд қарор доранд ва то чил рӯз дар ҳимояи мо намебошанд, шумо зуд биёед ва онҳоро дастгир кунед.

Лашкари араб бо сарвари Алхарошӣ ба Истравшан омада, бо шоҳи он бар ивази андак пул сулҳ мебандад ва ба Хучанд наздик мешавад. Арабҳо дар назди шаҳр лангар зада, ба ҳучум тайёри мебинанд. Суғдиҳо, дар навбати худ, дар роҳи арабҳо

чоҳхо канда, онҳоро бо хас мепӯшонанд. Сипас арабе омада дарвозаи шаҳрро зад ва он кушода шуд. Суғдиҳо аз пайи ӯ давиданд, то дастгир кунанд. Дар ин вақт гурӯҳи калони арабҳо ба ҳучум гузаштанд ва суғдиҳо онҳоро бо роҳи фиреб сӯйи чоҳхо бурданд. чил нафар араб ба чоҳхо меафтанд ва чароҳат мебардоранд.

Баъди ин ҳодиса Алхарошӣ дар атрофи девор манҷаниқҳо гузошта, девор ва шаҳрро зерӣ борони тир мегирад. Суғдиҳо шабона аз қалъа баромада, ба арабҳо талафот дода, боз ба чойи худ бармегаштанд. Суғдиҳо ба Алутар одам фиристода, ӯро ба хиёнат гунаҳгор карданд, аммо вай изхор менамояд, ки арабҳо пеш аз муҳлати муайяншуда омаданд ва ӯ онҳоро химоя карда наметавонад. Сарвари шӯришгарон – Карзанҷ дид, ки дар ихотаи лашкари зиёди араб муддати зиёд истодагарӣ гайриимкон аст, ба гуфтушунид розӣ шуд. Суғдиён ваъда доданд, ки ҳамаи андозҳои лозимаро месупоранд ва ба ватан бармегарданд. Алхарошӣ розӣ мешавад, аммо мегӯяд, ки шартҳоро ман мегузорам на шумо. Вақте ки суғдиён аз шаҳр берун омаданд ва дуртар аз арабҳо қарор гирифтанд, Карзанҷ барои маслиҳат ба назди Алхарошӣ рафта, аз ӯ мепурсад, ки вай бо суғдиҳо чӣ қор хоҳад кард. Алхарошӣ ҷавоб медиҳад, ки шояд аскарони араб суғдиҳоро набахшанд.

Дар байни суғдиён 150 нафар араби асир ҳузур дошт. Дар вақти пурсиш арабҳои асир гуфтанд, ки Собит занеро кушта, зерӣ девори қалъа гӯронид. Алхарошӣ барои ин қор шохзода Собитро мекушад.

Сарварони шӯриш бо дастҳои баста дар хаймаҳои гуногуни арабҳо буданд. Карзанҷ дар хаймаи араби шиносаш – Айюб ибни Ҳасан чой дошт. Вақте ки хабари қатли Собит ба Карзанҷ расид, вай фаҳмид, ки Алхарошӣ ба ваъдаи худ вафо накарда, онҳоро мекушад. Вай ба Айюб мегӯяд, ки шалвори ман даридааст ва намехоҳам, ки маро дар ин либоси дарида кушанд. Агар розӣ бошед, ман гуломамро ба лангари худам фириستم, то аз ҷиянам Ҷаланҷ бароям шалвори нав биёрад. Бо ин роҳ Карзанҷ ҳамватанонашро аз аҳдшикании арабҳо огоҳ кард ва онҳоро ба ҷанги ниҳой хонд. Суғдиҳо бо ҷӯбдастаҳо мусаллаҳ шуда, ба ҷанг бархостанд ва арабҳои зиёдро куштанд ва то охири қатраи хун мубориза бурданд.

Ҳамроҳи сугдиёни гуреза 400 нафар тоҷири аз Чин омада низ буданд, ки моли худро ба арабҳо доданд, вале наҷот наёфтанд. Алхарошӣ 7 ҳазор аҳолиро кушта, шаҳр ва деҳоти атрофро харобу ғорат кард. Арабҳо бо ғанимати ҳеч гоҳ надида ва нашунидашон ба Марв бозгаштанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро шоҳони маҳаллӣ ба ҷойи муттаҳид шудан, аз чиниёну туркон ёрӣ металабиданд?*
2. *Қувваи асосии зидди арабҳо аз кадом табақаҳои иҷтимоӣ ташкил ёфта буд?*
3. *Чаро шоҳони маҳаллӣ ба халқу ватани худ хиёнат мекарданд?*
4. *Дуҳокимиятӣ дар Суғд ба арабҳо чӣ фоида дошт?*

§ 53–54. ШҶРИШ БО САРВАРИИ ДЕВАШТИЧ

Вазъи сиёсӣ баъди шӯриши Қарзанч. Аз сарчашмаҳои сугдӣ – ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ (кӯшкӣ Абаргар) маълум мешавад, ки Деваштич аз соли 706-ум то соли 722-юм подшоҳи мулки Панҷ (Панҷакат) буд ва арабҳо ӯро ҳамчун яке аз ҳешовандони подшоҳи пешини Суғд – Тархун ҳамчун шахси зидди Ғурак мешинохтанд ва умед доштанд, ки ӯ дар мубориза бар зидди шӯришгарон ба онҳо ёрӣ медиҳад, аммо Деваштич ба монанди дигар шоҳзодагонӣ тоҷик орзуи озодии Ватанро дар дил мепарварид. Вай дар солҳои 20-ум ба шоҳони гирду атроф мактубҳо навишта, онҳоро ба муборизаи якҷоя бар зидди арабҳо даъват мекард. Дар ин бора дар бойгонии кӯҳи Муғ даххо мактуби махфӣ махфуз аст. Мо барои мисол номаи Фатуфарнро меорем, ки вай дар вақти ба Хучанд омадани Алхарошӣ навишта шудааст. Дар мактуб бисёр имову ишорасе мавҷуданд, ки мо онҳоро ҳеч гоҳ фаҳмида наметавонем, аммо барои Деваштич хамаи он чизе, ки Фатуфарн навиштааст, маълуму фаҳмо буданд. Мактуби Фатуфарн ихтисоран чунин аст: «Ба чаноби аълоҳазрат, такаюҳ, ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд Деваштич, аз гуломи ҳақиру пургуноҳ ва камтарини камтаринҳо Фатуфарн огоҳӣ. Ба Шумо, бузургворам, дуруд мегӯям ва саломативу бузургворӣ хоҳонам. Ман ба Чоч омадам ва мактубро ба шоҳи он додам ва он чиро, ки даҳонӣ фармуда будед, ба ӯ гуфтам. Ҳеч чизро фаромӯш накардам, хамашро арза доштам. Номаҳои

барои хокон ва ихшиди Фарғонаро ба дасти навкарони онҳо фиристодам. Шоҳам, маро бибахшед, ки шахсан ба тарафи Фарғона ва туркон рафта натавонистам, зеро тамоми роҳхоро душман зер кардааст. Аз хокон ва туркон хабар нест. Мегӯянд, ки онҳо хеле дур рафтаанд ва диданашон ғайриимкон аст.

Ба Тудун ва ёвар мактубҳо додам ва ҷавоб гирифтам. Барои бозгаштан роҳ нест, бинобар ин, ман боз ба Чоч омадам. Истравшан таслим шудааст. Тудун мувофиқи сулҳи баста (бо арабҳо) ба қафо рафтааст. Жамравоз ва сарлашқари порсҳо барои гирд овардани сипоҳ ба поён рафтаанд. Нохияи поён низ таслим шуд. Тудун бо Тарбанд сулҳ баста, заминхоро гирифта, аз мубориза баромад. Ёварчӣ аз ин кор хеле ғамгин буда, аз шумо метарсад. Ман ин мактубро ба воситаи Марвон (араби зархарид) аз тариқи Канд (Конибодом) фиристодам».

Аз мактуби Фатуфарн ба хубӣ маълум мешавад, ки ҳамаи шохони водии Фарғона, Чоч, Истравшан ва туркони Ҳафтрӯд аз арабҳо тарсида, аз муборизаи якҷоя ба муқобили онҳо даст кашидаанд.

Мо дар боло дидем, ки шоҳи Фарғона ба ҷойи ёрӣ ба ҳамватанони худ, ба тарафи арабҳо гузашта, ба онҳо ёрӣ дод, то ки сугдихоро маҳв созанд. Танҳо хучандихо ба омадагони сугдӣ ҷой доданд ва аз ин рӯ, ба ҷазои саҳт дучор омаданд.

Аз мактуби Фатуфарн ва дигар номаҳои махфии Деваштич бармеояд, ки ӯ мехост дар Хучанд ё Истравшан бо лашқари иттифокчиён ҷамъ шуда, арабхоро шикаст диҳад, аммо ин нақшаи ӯ барбод рафт. Арабҳо дар Хучанд фаҳмиданд, ки Деваштич низ зидди онҳо тайёри даридааст. Бинобар ин, Алхарошӣ, баъди торумор кардани қувваҳои зиддиарабии Хучанд, барои паҳш кардани Деваштич лашқар мефиристад.

Чорачӯйҳои Деваштич дар Буттам. Деваштич баъди он ки аз Фатуфарн ва дигар ҷосусони водии Сайхун мактубҳо гирифт, донист, ки иттифокчиёнаш – шохони Чоч, Истравшан ва туркон тарсида, баъзеашон бо арабҳо шартномаҳои имтиёзнок баста ва қисми дигарашон аз ҳудуди Мовароуннаҳр берун рафтаанд ва аз онҳо умеди ёрӣ нест. Деваштич донист, ки подшоҳи Фарғона Алуатар чун Ғурак дар ҳаққи ҳамватанонаш хиёнат кардааст. Ӯ на танҳо гурӯҳҳои Карзанҷ ва Собитро ба Алхарошӣ фуруҳт, балки

тамоми нақшаи амалиёти бар зидди арабҳо кашидаи Деваштичро ошкор кард.

Деваштич ба дехоти гирду атроф мактубҳо фиристода, онҳоро барои мубориза бар зидди арабҳо даъват мекунад. Ба ин мактуби ба шоҳи Хохсари Самарқанд навиштаи ӯ гувоҳӣ медиҳад. Дар мактуб омадааст:

«Аз подшоҳ Деваштич ҳокими Хохсарро дуруд ва эҳтиром. Чаноб, хеле вақт шуд, ки аз ту хабар нест. Ман ба ту пеш аз ин гуфта будам. Ҳамон тавре ки гуфта будам, амал намо. Худро эҳтиёт кун. Ман акнун дар катори шоҳони камқудрат афтодам, лекин умед дорам, ки ба зудӣ ҳамаи заминҳои мамлакатро муттаҳид мекунам, ба пеши ту – замини Руст мерасам. Ту бояд то омадани ман худро нигоҳ дорӣ, боқувват бошӣ. Аз ман чунин хабарҳои тоза: савораҳои мо омаданд, аз Хокон ба ман унвони «бузург» оварданд. Туркҳо низ омаданд, дар рӯзи анвахргоч аз ихшиди Фарғона дастае омад, ки ман онҳоро зиндонӣ кардам. То моҳи нав барои мубориза тайёр мешавам. Барои ҳамин ман ба ту мактуб навиштам. Чӣ аҳвол дорӣ? Чӣ кор мекуни? Барои чӣ пинҳон шудаед? Аз одамони худӣ боз кихо зиндаанд? Агар имконият бошад, маро аз онҳо огоҳӣ диҳед. Агар ягон ходиса рух диҳад, маро хабар дех, аммо одамонро эҳтиёт намо, бигзор талафот нашавад. Аз шох Деваштич ба шоҳи Хохсар Афарун».

Аз ин мактуб ва боз номаҳои дигар пайдост, ки бисёр сарварони ноҳияҳои Суғд аз тарси Алхарошӣ пинҳон шудаанд. Деваштич онҳоро қустуҷӯ намуда, бо ваъдаҳои сиёсатмадорона ба худ ҷалб карданӣ мешавад. Шояд бисёр чизҳои дар мактуби ба Афарун навиштаи Деваштич, аз ҷумла, омадани туркҳо ва қувваҳои зиёд дурӯғ бошад, зеро аз мактуби Фатуфарн ва дигар мактубҳои бойгонӣ маълум мешавад, ки Деваштич аз Истравшану Фарғона ёрӣ нагирифтааст. Ӯ дар мактубаш ба Афарун дар моҳи нав ба ҷанг тайёр буданаширо хабар дода бошад ҳам, дар амал вай қувваи кофӣ надошт. Деваштич мехост Афарунро бо дастааш назди худ нигоҳ дорад. Ӯ медонист, ки дар Панҷакат сипоҳи арабро нигоҳ дошта наметавонад. Бинобар ин, ӯ барои мубориза қалъаҳои Мадм, Қум ва Абаргари Бутгамро омода месохт.

Аз дастхатҳои бойгонӣ маълум мешавад, ки Деваштич дар Бутгам ғалла, меваҳои хушк, гову мол, хулоса ҳамаи захираҳои

хӯроквориро ба рӯйхат гирифта буд. Ба мардумони гурусна бо ичозати Деваштич ғалла медоданд. Масалан, дар яке аз хуччатҳо гуфта мешавад: «Чун мактуби маро гирифтӣ, ба гуруснагони деҳаи Рарз 300 халта ғалла деҳ. Деваштич». Дар яке аз хуччатҳо Спадак ном шахс ба фармондори Деваштич менависад: «Чаноб, аз деҳаҳои Зароводк, Искодар ва Аншак ғалла оварданд. Шумо онҳоро бо одамон ба рӯйхат гиред ва ба сӯйи мо фиристед. Аз Зароводк 63 гӯсфанд фиристодам. Шох Деваштич ҳоло ба назди шумо омада наметавонад».

Дар мактуби дигар гуфта мешавад: «Аз деҳаи Зароводк 5 зину лаҷом, 20 банд, 250 тири пайкон фиристодем». Дар як мактуби Деваштич, ки аввалу охираш нест, гуфта мешавад: «Ғалла ва дигар навъҳои хӯрданиро дурустакак пинҳон кунед ва аз болояшон посбон монед. Ман як тирдон, як чуфт мӯкӣ фиристодам». Аз мактуб пайдост, ки Деваштич таҳдидеро дар назар дорад. Ҳамаи чорабиниҳо дар гирду атрофи деҳаҳои Прагар, ки қароргоҳи Деваштич ҷой дошт, сурат мегиранд. Ҳоло мо хуб медонем, ки Деваштич қалъаҳои Мадм, Кум ва Абаргарро барои шӯришгарон тайёр карда буд. Баъзе олимони менависанд, ки гӯё Деваштич ва тарафдоронаш сӯйи Хучанд мерафтанд, арабҳо пеши роҳи онҳоро гирифтанд.

Тавре ки қаблан зикр намудем, Деваштич пеш аз хучуми арабҳо ба Хучанд чунин нақша дошт, аммо вақте ки мактуби Фатуфарно гирифт ва аз воқеаҳои Хучанд огоҳ шуд, дигар сӯйи Хучанд рафтани набуд.

Сабабҳои шикасти шӯришҳои солҳои 720–722. Чӣ тавре аз мактуби Фатуфарн маълум шуд, ҳокимияти маҳаллӣ бо якдигар рақобати душманона доштанд. Онҳо аз обрӯи якдигар метарсиданд. Онҳо аз туркон ёрӣ металабанду аз ҳамватанони худ не. Ҳар деҳа, русто, шаҳр мустақилона мубориза мебард. Дар дохили Суғд дахҳо шоҳони мустақил вучуд доштанд. Агар онҳо бо муттаҳидӣ ва якдилӣ аз рӯйи як нақша амал мекарданд, арабҳо ҳеҷ гоҳ бар онҳо ғолиб намеоманд. Бинобар ин, яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани тоҷикон парокандагии қувваҳои онҳо буд. Лашкари араб на танҳо миқдоран зиёд буд, балки бо як фармон ва як нақша амал мекард. Лашкари араб аз низомиеӣ касбӣ иборат буд. Дастаҳои тоҷик на низомӣ ҳарбӣ, на малакаи ҷангӣ ва на ҳисси миллии ватанхоӣ доштанд. Дастаҳои хурди аъён ашроф барои манфиатҳои шахсӣ ва шуҳрати худ бо арабҳо мечангиданд.

САВОЛҲО:

1. Шӯриши тоҷикон бо сарвари Деваштиҷ аз шӯришиҳои Кеш ва Суғди Марказӣ чӣ фарқ дошт?
2. Оё нақшаи пешниҳодкардаи Деваштиҷ барои мубориза бар зидди арабҳо, дар сураати амалӣ шудан, метавонист пирӯзии тоҷиконро таъмин намояд?
3. Дар бораи ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ шумо чӣ медонед?

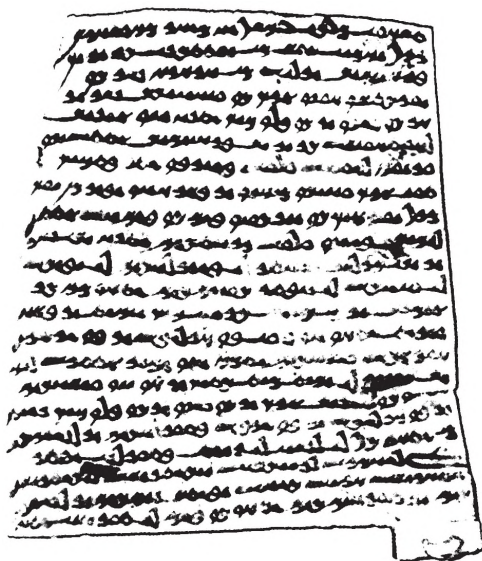
§ 55. БОЙГОНИИ ДЕВАШТИЧ ВА АҲАММИЯТИ ТАҶРИХИИ ОН

Ҳуҷҷатҳои хаттӣ. Баъди шикасти Деваштиҷ арабҳо бо ғанимати зиёд баргаштанд. Аммо онҳо надонистанд, ки дар яке аз хумҳои дохили кӯшк бойгонии шоҳ Деваштиҷ пинҳон аст. Ин бойгониро баъди 1200 сол, яъне соли 1932-юм чӯпони деҳаи Хайрободи ноҳияи Айнии Тоҷикистон – Ҷӯраалӣ Маҳмадалӣ тасодуфан ошкор сохт. Вай дар болои харобаи қалъаи Муғ буз мечаронд. Ногоҳ чашмаш ба сӯроҳие афтод, ки дар даруни он як сабади пур аз коғазҳои печонида мехобид. Ў як лӯлапечи коғазхоро гирифта, ба деҳа овард ва ба мӯйсафедони хатти арабихон нишон дод. Аммо дар деҳа ва деҳаҳои атроф ин хатро касе хонда наметавонист. Дар охир хат ба дасти қотиби хизбии ноҳия – А. Пӯлодӣ мерасад. Пӯлодӣ онро ба Душанбе, ба Академияи илмҳо меорад ва аз ин ҷо як нусхаи расми онро ба шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) ба Пажӯҳишгоҳи ховаршиносӣ мефиристонанд. Забоншиноси маъруф А. Фрейман дастхатро дида, онро ба хатгу забони суғдиён нисбат медиҳад.

Аввалин дастхатҳои забону хатти суғдиро дар аввали асри бист дар Донхуани Хутан (Синсизяни кунунии Чин) пайдо карда буданд, ки ба асри V милод тааллуқ доштанд.

Дар қаламравӣ Суғд бори аввал ҳуҷҷатҳои кӯшкӣ Абаргар (кӯҳи Муғ) пайдо шуданд, ки аҳаммияти бузурги илмию фарҳангӣ доштанд. Вақте ки суғдӣ будани дастхат маълум шуд, соли 1933 А. Пӯлодӣ бо қувваи бошандагони деҳаи Хайробод дар харобаи Абаргар қовишҳо гузаронида, боз 21 дастхати дигар ёфт. Тирамоҳи ҳамон сол экспедитсияи Академияи илмҳои СССР бо сарвари А. Фрейман қалъаро пурра таҳқиқ ва боз 30 дастхати дигар пайдо кард. Ҳамин тавр, аз харобаи Абаргар 74 ҳуҷҷати суғдӣ, яқто арабӣ ва зиёда аз 400 ашёи моддӣ ба даст омад. Дастхатҳо дар

пораҳои чарм, коғазҳои абрешимӣ ва дастаҳои чӯби беи аз пӯст тозакардашуда бо ранги сиёҳ навишта шудаанд (расми 46).

Расми 46. Никоҳномаи сугдӣ, ки аз кӯшики Абаргар ёфта шудааст

Бинои Абаргар ҳамагӣ аз панҷ хучраи равоқӣ иборат аст. Бино дуқабата, аммо қабати дуюм боқӣ намондааст.

Ҳамаи бозёфтҳо дар хонаҳои қабати якум ва хумҳо нигоҳ дошта шудаанд. Баъзе хуччатҳои дар чӯб навишта аз ҷониби шахсони номаълум сӯзонида шудаанд.

Дар харобаи Абаргар тирҳои пайкони бо най пайваста хеле зиёд ба даст омаданд. Ин тирҳо барои омӯхтани таърихи ҳарбии давраи истилои арабҳо сарчашмаи бебаҳо ба ҳисоб мераванд. Аз Абаргар табак, коса, чумча, кафлез, шонаҳои занона, бели чӯбин, дастгоҳҳои бофандагӣ, пораҳои сандуки бо чарм рӯкашшуда ва бо оби тилло хотамкоришуда ва гайра ёфта шуданд.

Мактуби Ал-Ҷарроҳ ва Абдурахмон ибни Субҳ. Аз ҳама бозёфти гаронбаҳо дастхатҳои сугдӣ мебошанд. Дар байни мактубҳо як хуччат бо хатту забони арабӣ низ вуҷуд дошт, ки дар он омадааст: «Ба амир Ал-Ҷарроҳ аз мавло Деваштӣ салом. Раҳмати илоҳӣ ба Шумо бодо, илоҳо, доиман саломат бошед. Худоро ёд мекунам, ки ӯ якка ва ягона аст. Худованд ба Шумо хайр диҳад, ки аз писарони Тархун ёд кардаед. Агар онҳо лозим бошанд, ба

Сулаймон Абусарӣ хабар диҳед. Ман розӣ ҳастам, ки онҳоро ба воситаи вай ба назди Шумо фиристам. Ё ки аз аспони алоқа якто-яшро фармоед, ман онҳоро бо навқарам ба назди Шумо мефиристам. Аз Худованд ба шумо саломатӣ мецоҳам».

Академик И.Ю.Крачковский – арабшиноси номии рус ин мактубро хонда, маълум сохт, ки Ал-Қарроҳ шахси ниҳоят золим буда, солҳои 717–719-ум амири Хуросон буд. ӯ мардони калонсолро ба хатна маҷбур менамуд, ки боиси норозигии зиёд шуд.

Деваштиҷ зоҳиран худро мусалмон вонамуд карда, соҳиби тахти Суғд гардид. Вақте ихшиди Суғд таъйин гашт, бар зидди арабҳо муборизаи ошқор бурд ва ин сабаби аз вазифа рафтани куштани ӯ гардид. Дар ин бора мактуби чоғишани амири Хуросон ба Деваштиҷ гувоҳӣ медиҳад: «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим. Аз номи амир менависад Абдураҳмон ибни Субҳ ба чоғишани ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд – Деваштиҷ эҳтиром. Дина Ничитак ва мағупат Қурҷӣ аз пеши амир омаданд ва ба номи ту хатти норизой оварданд. Ту мағар пинҳонӣ аз ман ба дасти Ничитак ва Қурҷӣ ба амир хатте фиристода будӣ? Амир ба ман мактуб навишта, аз ту хеле дар ғазаб шудааст. Ман баъдтар онро ба ту мефиристам, то ки худат бо чашмонат хонда бубинӣ ва бовар намой. Амир баъзе суханонро дар хат нанавишта, даҳонӣ ба Ничитак ва Қурҷӣ гуфтааст. Онҳо аз ин суханҳо хеле тарсида, барои ту ғамгин мебошанд. Агар ту минбаъд ба амир хат нависӣ, ба ман як нусхаи онро бифирист, то ки ман огоҳ бошам. Ҳоло суханҳои Ничитак ва Қурҷиро бодикқат гӯш кун ва мувофиқи онҳо амал намо, варна аз амир боз дигар фармонҳо низ мумкин биёянд».

Ҳамин тавр, аз мазмуни мактуб бармеояд, ки арабҳо ба воситаи муовинони худ бар шоҳони хурду калони Суғд саҳт назорат мебулдаанд. Ин кори онҳо ба шоҳони маҳаллӣ, ба монанди Деваштиҷ намефорид. Деваштиҷ ба чоғи ёрӣ ба амир дар паҳш намудани шӯришҳо боз мактуби дағалонае навиштааст, ки қаҳру ғазаби вайро афзудааст. Аз мактубҳои дипломатии Деваштиҷ ба хубӣ маълум мешаванд, ки вай аввалин шахсе буд, ки мехост шоҳони маҳаллиро муттаҳид созад ва ба муқобили арабҳо муборизаи қатъӣ барад. Аммо, мутаассифона, ӯ барои ин кор вақти кам дошт ва шоҳони Чоч, Фарғона ва Истравшан боз даст ба хиёнат зада, нақшаи ӯро барбод доданд.

Расми 47. 1. Кафлез ва табақи чӯбини аз қалъаи Абаргар ёфтшуда
 2. Курчак – бели чӯбин аз қалъаи Абаргар.
 3. Шонаҳои занона ва болопӯши сабад аз қалъаи Абаргар.
 4. Донаҳои нард аз чӯб ва устухон аз қалъаи Абаргар.

Дар байни дастхатҳои қалъаи Абаргар намунаи ягонаи акди никохи духтари тоҷики пеш аз ислом – Дугдонча, тақвими сугдӣ, ҳуччатҳои нодир дар бораи ичора додани осиебҳо, харидани замин, забонхатҳо ва ғайра мавҷуданд. (Расми 47).

САВОЛҲО:

1. Қалъаи кӯҳи Муғ дар кучо ҷой дорад ва номи ҳақиқии он чист?
2. Ҳуччатҳои сугдӣ чӣ таърих дастрас шуданд?
3. Кадом олимон онҳоро тарҷума ва тафсири кардаанд?
4. Аҳаммияти ҳуччатҳо барои таърихи халқамон аз чӣ иборат аст?

§ 56. МУБОРИЗАИ ТОҶИКОН ДАР СОЛҲОИ 726–730 МИЛОДӢ БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ АРАБ

Кушторҳои бераҳмонаи арабҳои хунхор дар Суғду Фарғона, аҳдшиканона ва ваҳшиёна куштани шох Деваштич ва садҳо ватанпарастони дигар иродаи тоҷиконро нашикаст, балки неру бахшид. Халифаи араб амири Хуросон Алхараширо барои ҷабру зулмаш дар Тоҷикзамини Шарқӣ аз вазифа озод намуд. Аммо Алхарошӣ бо тарафдоронаш ба халифа итоат накарда, қатлу ғоратро дар замини мо давом дод. Ба ривояти Табарӣ, ӯ хайкалу мучассама, зарфҳои заррин ва симин, тангаҳои зиёди тиллоро чамъ оварда, ба ҳешовандону наздикони худ тақсим мекард ва ба муқобили фиристодаҳои халифа меҷангид. Алхарошӣ ба василаи хирочро аз будаш беш ситонидан, дорони зиёд чамъ карда буд. Ӯ дар болои сиккаҳои тилло меҳобид.

Лашкаркашии Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ва шикасти он. Соли 725-ум Асад ибни Абдуллоҳ амири Хуросон таъйин мешавад. Хуросон дар назари арабҳои ғоратгари чашмгурусна мамлақати бойтарини хилофат ба ҳисоб мерафт ва барои дар ин ҷо амир шудан, довталабон муборизаи хунин мебурданд. Асад ибни Абдуллоҳ ба Хуросон омада, барои ҳучуми ғоратгарона ба сӯйи Суғд тайёри мебинад. Вай дар ин сафараш сарлашкарони дар ноҳияҳо бударо бо одамони бовариноки худ иваз мекунад. Дар Истравшан бо афшиншоҳи он шартномае баста, аз ӯ маблағе мегирад ва ба ноҳияи Барукани назди Балх меравад, ки дар он ҷо маҳаллаи арабони ямани ҳамдиёраш буд.

Аз ҳамин сабаб, маркази аморатро аз Нишопур ба Балх кӯчонида, ба таъмири девори шаҳр, ободони шаҳристон ва қароргоҳи худ машгул мешавад. Сарвари сохтмони Балх – Бармак, ки аз авлоди мубадон буд, таъйин мешавад.

Бояд тазаккур дод, ки бо омадани Асад ибни Абдуллоҳ сиёсати арабҳо бо шохони маҳаллӣ тағйир меёбад. Ӯ бо бузургони тоҷик муносибати хуб намуда, онҳоро ба худ наздик мекунад. Маҳаллиён вазифаҳо гирифта, ба мусалмон шудан рӯй меоранд ва минбаъд муборизи роҳи ислом мешаванд.

Асад аз Балх ба вилоятҳои Нимрӯз ва Ғур лашкар мекашад, аммо шохони вилоятҳои зикршуда бе ҷанг исломро қабул мекунад ва бо Абдуллоҳ созишнома мебанданду мустақилияти худро нигоҳ медоранд.

Асад ибни Абдуллоҳ соли 725-ум ба Хатлон ҳучум менамояд. Хатлон дар он вақт яке аз шохигарихои пурзӯртарини Таҳористон буд ва ҳудуди имрӯзаи вилояти Хатлон бахши зиёди Бадахшони кунунии Афғонистонро дар бар дошт. Шоҳи он Шохбол марди ҷасуру оқил буд ва бо ҳокони турк наздикӣ дошт. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаҳои ҷинӣ, лашкари Хатлон 50 ҳазор савору пиёдаро ташкил менамуд. Вақте арабҳо ба ҳудуди Хатлон ворид шуданд, онҳоро қувваҳои якҷояи тоҷикону туркон пешвоз гирифтанд ва задхӯрди шадиде ба вучуд омад, ки дар натиҷаи он арабҳо талафоти қалон дода, рӯ ба ғурез ниҳоданд. Тоҷикони Балх ба лашкари шикастхӯрда ва маҷрӯхшудаи Асад масҳараомез мегуфтанд:

*Аз Хуталон омадӣ,
Ба рӯ табаҳ омадӣ,
Овора боз омадӣ,
Ҳушқу низор омадӣ.*

Овозаи шикасти шармандавори Асади Абдуллоҳ то ба халифа мерасад. Халифа ба ғазаб омада, ӯро ҳамчун сарлашқари ноухдабаро аз амирии Хуросон дур месозад.

Ғалабаи мардуми Хатлон нишон дод, ки агар тоҷикон муташаккилона ҷанганд, бар арабҳо ғолиб меоянд.

Мухорибаи Камарчо. Соли 728-ум амири нави Хуросон Ашрас бо лашқари бузург барои паҳши шӯриши суғдиён ба Самарқанд меояд. Ӯ дар Суғд эълон мекунад, ки ҳар кӣ исломро

напазируфтаасту мепазирад, аз андозаи чиза озод аст. Мардуми заҳматкаш ҳама худро мусалмон эълон мекунад ва арабҳо аз ҳеч кас хироч чамъ карда наметавонанд. Аз ин сабаб, шоҳи Суғд ба амири Хуросон арз менамояд, ки акнун дар Суғд ҳама исломро қабул карданд ва одами хирочдиҳанда намонд.

Амир аз ваъдаи худ бармегардад ва фармон медиҳад, ки аз ҳамаи мардуми ғайриараб хироч ситонанд. Ин фармон сабаби норозигӣ ва аз мусалмонӣ рӯй гардондани тоҷикон мегардад. Мардум силоҳ ба даст мегиранд ва боз ба муқобили арабҳо ба ҷанг мебароянд. Танҳо дар рустоҳои Самарқанд ҳафт ҳазор одам шӯрида буданд. Ба ин исён баъзе арабҳо низ ҳамроҳ мешаванд.

Амири Хуросон бо лашкари 80-ҳазора ба Омул омада, дар он ҷо се моҳ тайёри мебинанд ва 10 ҳазор сипоҳиро аз Ому гузаронида, ба сӯи Бухоро мефиристанд. Аммо онҳо дар роҳ ба туркон вохӯра, мечанганд ва талафоти зиёд медиҳанд. Аз ин ҳодиса арабҳои дар Омул буда огоҳӣ меёбанд ва ба ёрии онҳо сипоҳи асосӣ бо сарвари амир ба ҷанг меояд ва тоҷикону туркон ақиб менишинанд. Амир Ашрас бо лашкараш дар наздикии шаҳри Пайканд ҷой мегирад. Тоҷикон роҳи обро мебанданд ва душман аз ташнагӣ азоб мекашад. Рӯзи дигар онҳо ба лашкари араб ҳуҷум оварда, зиёда аз ҳазор нафари онҳоро мекушанд. Рӯзи сеюм лашкари тоҷикони Суғд, Насаф, Чоч, Истравшан ва Фарғона ба ҳуҷуми қатъӣ гузашта, арабҳоро маҷбур мекунад, ки дар қалъаи дастнораси Камарҷо паноҳ баранд.

Миқдори арабҳо 6 ҳазор нафар буд, аммо шумораи лашкари тоҷику турк бештар. Мувофиқи ривояти таърихӣ, дар лашкари туркон як дастаи 30-нафараи форсҳо бо сарвари Хусрав писари Яздигурди III низ иштирок дошт.

Аз ҷониби лашкари тоҷикон ва туркон як гурӯҳи 200-нафара бо сарвари Бозгарӣ барои гуфтушунид ба назди қалъа омада, арабҳоро ба таслим ва ё қабули дини зардуштӣ даъват мекунад. Арабҳо ин даъватро напазируфта, ба гурӯҳи Бозгарӣ тир мекушоянд ва яке аз тирҳо ба Бозгарӣ расида, ўро ҳалок мекунад.

Мухосираи қалъаи Камарҷо ду моҳ давом меёбад ва муттаҳидин аз сабаби бо дили нохоҳам ҷангидан, ғалабаро аз даст медиҳанд. Барои марги Бозгарӣ асирони араб бо сарвари Ҳаҷҷоч Нодирӣ кушта мешаванд. Арабҳо низ асирони тоҷику

туркро, ки бештар аз занону кӯдакон иборат буданд, ба қатл мерасонанд.

Дар ин чанг шоҳи Чоч – Тарбанд ҳалок мешавад ва ривояте ҳаст, ки гӯё Ҳаччочро барои хуни Тарбанд сар задаанд. Мувофиқи ривояти Табарӣ, дар дасти арабҳо шоҳи Суғд – Ғурак асир буд ва дастаҳои Суғд бо сарвари писари ӯ Мухтор намечангиданд ва дигаронро низ аз муҳосира нигоҳ медоштанд. Яке аз сабабҳои қалъаро бо ҳучум нағирифтани тоҷикон ин буд, ки дар ин ҷо Ғурак ва занону кӯдакони суғдиён чун гаравгон нигоҳ дошта мешуданд. Табарӣ дар бораи ҷӣ тавр гаравгон гирифтани Ғурак ва занону фарзандони суғдӣ чизе намегӯяд, аммо ин гаравгонҳо лашкари арабро аз торумор начот доданд. Муҳосира 58 рӯз давом кард ва ниҳоят иттифоқчиён розӣ шуданд, ки аз ихотаи қалъа даст кашанд ва арабҳо баромада раванд. Ривоят аст, ки дар ин чанг амири Хуросон–Ашрас ба ҳалокат мерасад.

Ҳамин тавр, арабҳо шартҳои тоҷиконро пазируфта, Ғуракро озод карданд ва худ аз қалъа баромада рафтанд. Онҳо ба хоҳири Ғураки пир ва чанд зану фарзанди ашроф ба лашкари араб иҷозат доданд, ки ба Самарқанд омада, бо қувваҳои дигар ҳамроҳ шаванд ва минбаъд ба муқобили тоҷикон бичангад ва ҳазорҳо нафарро бикӯшад.

Соли 730-юм халифа Ҷунайдиро амири нав таъин намуд. Ривоят мекунад, ки Ҷунайди дар чангҳо бо тоҷикон марҷоне аз навъи ҷавоҳир ба даст оварда буд. Ӯ онро ба зани халифа мебахшад ва халифа ӯро амири Хуросон таъин мекунад. Ҷунайди бо лашкари худ ба Суғд меояд ва ба чанг ҳамроҳ мешавад.

САВОЛҲО:

1. *Кадам амири Хуросон аввалин шуда, сиёсати наздикшавиро бо шоҳону бузургони маҳаллӣ пеш гирифт ва он ҷӣ натиҷа дод?*
2. *Чаро Асад ибни Абдуллоҳ дар чанги Хатлон шикаст хӯрд ва дар ҳақи ӯ кадом шеърӣ ҳаҷвиро гуфтанд?*
3. *Созишномаи Камарҷо ҷӣ аҳаммият дошт?*
4. *Чаро шӯриш бенатиҷа анҷомид?*

§ 57. ШҶРИШҶОИ СОЛҶОИ 30-ЮМ ДАР ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҶИ

Сиёсати Ашрасро амирони баъди ӯ тағйир наодо, золимӣ ва хирочи ноҳақро аз мардумони мусалмоншуда ва ғайримусалмон мерӯениданд. Ин буд, ки мардumi Кешу Насаф ва Суғду Фарғона боз шӯриданд. Солҳои 731–733-юм дар Самарқанд намояндаи арабҳо – Савр ба муқобили шӯришгарон лашкар кашид. Амири Хуросон Ҷунайдӣ Умарро бо 18 ҳазор лашкар аз Тахористон ва Иброҳим ибни Басамро бо роҳи дигар ва дастаҳои иловагӣ ба Суғд фиристод. Худаш низ бо 5 ҳазор аскар равона шуд. Тоҷикон ҷоҳҳои роҳи биёбони байни Кешу Омулро хокпур намуданд, то ки арабҳо аз беобӣ азоб кашанд. Онҳо ба ағбаи Кеш ба сӯи Самарқанд омаданд ва дар масофаи 4 фарсах аз Самарқанд бо лашкари турку тоҷик вохӯрданд.

Лашкари араб аз саворони вазнинилоҳ, яъне савороне, ки худашон бо аспашон ҷавшанпӯш буданд, савороне, ки танҳо худашон ҷавшан доштанд ва савороне, ки танҳо силоҳи сабук доштанд ва пиёдагон иборат буд. Онҳо мувофиқи силоҳашон: вазнин, нимвазнин ва сабуксилоҳ ба муқобили лашкари турку тоҷик саф оростанд. Ба лашкари араб 12 лашкаркаши ҷангозмуда роҳбарӣ менамуданд. Лашкари тоҷиконро шохони Суғд – Ғӯрак, Кеш – Шиканд, Фарғона – Алутар ва туркон – Корсул сарварӣ менамуданд. Ҷанг дар назди деҳаи Маймурғ ба амал омад. Дар ин задухӯрд дастаҳои араб бо сарвариин Зухайр, Ҷавзан, Ҷирфас ва Хонад торумор гаштанд.

Мухориба дар қаноти рост, ки барои арабҳо созгор буд, гоҳ дар сафи арабҳо ва гоҳ дар сафи туркон парешонӣ меовард. Сарфармондеҳи сипоҳи араб Ҷунайдӣ ба ёрии қаноти рост сарбоз фиристод. Ҷанг то шом давом кард ва шаб ҳар ду сипоҳ ба ҷойҳои худ бозгаштанд. Талафот дар байни арабҳо нисбат ба тоҷику турк хеле зиёд буд.

Дар рӯзҳои ҷумъа ва шанбе ҳангоми ҷанг хокбоде бархост, ки кас касро намедид. Вақте хокбод фурӯ нишаст, диданд, ки дастаи арабҳо бо сардории Савр дар миёни туркон парешон аст. Туркон онҳоро ихота намуда куштанд. Худи Савр ба ғоре афтида, миёнаш шикаст ва мурд.

Дар сипоҳи ҳар ду тараф захмиён зиёд буданд. Тоҷикон ва туркон метавонистанд ғолиб оянд, аммо ба боқимондаи лашкари

араб имконият доданд, ки сӯйи Самарқанд равад. Чунайди ба халифа хат навишта, ёри металабад. Халифа 30 ҳазор аскарро бо сарвари Абдурахмон ибни Наим, ки дар Сугд чангида буд, мефиристанд. Чунайди бо боқимондаи дастаи худ як сол дар Самарқанд дар мухосира мемонад.

Шикасти дуюмини Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон. Асад ҳеҷ гоҳ шикасти шармандавори худро аз хатлониён фаромӯш накарда буд. Ӯ соли 735-ум дубора амири Хуросон таъин мешавад. Вай баъди соҳиб шудани тахти амири, соли 737-ум барои ҷазо додан, ба Хатлон лашкар мекашад. Мувофиқи ривояти Табарӣ, Шохбол мурда буд ва дар Хатлон Ходаш–писари Шохбол подшоҳӣ мекард. Ӯ марди тарсончак ва камчуръат буд. Арабҳо қалъаи Зигаракро гирифта, ғанимати зиёде, аз ҷумла рамаҳои гӯсфандонро соҳиб мешаванд. Ходаш аз омадани арабҳо тарсида, ба назди ҳокони турк барои ёри меравад. Ҳокон бо шунидани лашкаркашии Асад сипоҳи худро омода месозад ва ба Хатлон меояд. Асад аз омадани туркон ба ёрии хатлониён тарсида, меҳоҳад ғаниматҳои худро аз Хароб (Панҷ) гузаронад ва ба ҳар сарбоз фармон медиҳад, ки яктой гӯсфандро низ аз об гузаронад. Ва ҳуди Асад низ гӯсфандеро гирифта буд. Ба Асад хабар доданд, ки лашкари тоҷикон ва туркон наздик расидаанд, гӯсфандонро монда, одамонро аз об гузаронанд. Аммо амири чашмгурусна эълон намуд, ки касе бе гӯсфанд мегузарад, дасташ бурида мешавад. Вақте ки одамон бо гӯсфандон дохили рӯд шуданд, гузаргоҳ сероб ва чуқур буд ва одамону гӯсфандонро мебурд ва бисёри ғарқ шуданд.

Бахше, ки дар соҳил буд, аз тарафи лашкари яқҷояи тоҷикон ва туркон кушта шуданд. Лашкаркашони тоҷик – Иштихонӣ ва Ашкандӣ ба арабҳо зарбаи сахт расонида, баъзе саронро асир ва аслиҳаи зиёдро ғанимат гирифтанд. Дар соҳили чап, ки Асад он ҷо буд, бӯрони шадид бархост ва дар торикии он арабҳо ба қалъае пинхон шуданд ва лашкари тоҷику турк ба соҳили рост бозгаштанд. Рӯзи дигар Асад худро мағлуб шуморида, ақибнишинӣ намуд.

Дар ин ҷо шоҳи Чағониён, ки аз тарафи арабҳо мечангид, кушта шуд. Ҳамин тавр, Асад ибни Абдуллоҳ дуюмбора аз хатлониён шикаст хӯрда, шармандавор ба Балх омад.

Сеюмин лашкаркашии Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон. Шоҳи Хатлон – Ходаш соли 738-ум боз аз ҳучуми арабҳо тарсида, ба пеши ҳокон ва аз он ҷо ба сӯйи Чин рафт. Дар вақти ҳучуми сеюминбори Асад дастаи Хатлонро Бадргархун идора менамуд.

Шохбол дар вақти мурдани худ ба яке аз наздиконаш Саочӣ чунин васият карда буд:

1. Ба мардуми Хатлон такаббурӣ накунад, зеро онҳо фахру кудуратро намебардоранд. Онҳо танҳо ба шохони худ итоат мекунанд. 2. Шохзода Ходашро ёфта биёред, зеро ӯ вориси тахти ин мамлакат аст. 3. Бо арабҳо начангед, зеро шумо қобилияти роҳбарии чангро надоред ва мамлакатро ба тороҷ медихед.

Ҳамин тавр, дар вақти ҳучуми сеюминбораи Асад Хатлон бе шох буд ва онро Бадртархун, ки аз шерони Бомиён ва аз сулолаи шохони Хатлон буд, дар дарбори Шохбол дар Рустоқ мезист ва аз набудани ворис дар ин бахш ҳукм меронд. Вай бо арабҳо чанг кардан намехост. Аз таърихномаҳои замони истилои араб дар Тоҷикзамин бармеояд, ки шохони Хатлон ва Бомиён аз сулолаи Ҳайтолиён буданд ва унвони шери Хатлон ва Бомиёнро доштанд.

Асад, ки ду шикасти худро дар Хатлон ҳеҷ фаромӯш намекард, ин дафъа Хатлонро бе чанг ишғол менамояд ва Бадртархунро ба меҳмонӣ даъват намуда, асир мегирад ва аз ӯ талаб менамояд, ки аз Хатлон берун равад. Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, Бадр аз Асад як миллион дирҳам талаб мекунад. Асад ба ӯ мегӯяд: «Аз Хатлон нестӣ ва чӣ тавре ки аз Бомиён омадаӣ, ҳамон тавр бозгард». Бадр посух медихад: «Ман ба ин ҷо дар ҷавониям омадам ва он чӣ дорам, ба зӯри бозу гирд овардаам. Ҳоло ту, як марди бегона, бо ду уштури думбурида ба замини мо омадаӣ ва ба ватанат камаш бо 50 уштури пур ва ганимат бармегардӣ. Боз аз ман талаб дорӣ, ки зану фарзанд, хонаҷоямро монда, баромада равам?»

Асад аз ин суханони таҳқиромези шоҳи Хатлон дар ғазаб шуда, ӯро ваҳшиёна ба қатл мерасонад; аввал гӯшу бинӣ ва дастҳояшро мебурад, сипас сарашро аз тан ҷудо мекунад. Гӯё Бадр арабхоро ба чунин шакл мекуштааст ва он арабе, ки узвҳои Бадрро буридааст, хеши яке аз он куштагони Бадр будааст. Дӯстони Бадр зану фарзанди ӯро ба кӯҳистон бурда, пинҳон мекунанд ва Асад боргоҳи хатлонӣни Рустоқи Бузургро ба яғмо мебарад. Дар назди Чӯбак ва Сайёд гузаргоҳе буд ва шохони Хатлон дар ҳар ду соҳил қасрҳои худро доштанд. Дар ин ҳучум Асад аз тарси шикастҳои пешин ба соҳили рост нагузашт.

Асад як дастаи калонро ба қалъаҳои кӯҳии Хатлон барои ҷустуҷӯи фарзанди Бадртархун мефиристад. Онҳо якҷанд қалъаро харобу ғорат менамоянд, аммо зану фарзанди шоҳро намеёбанд. Асад Хатлони бесоҳибро тороҷ мекунад ва бо ганимати фаровон бармегардад.

Сабабҳои шикасти шӯришҳои солҳои 20–30-юм, пеш аз ҳама, дар ноиттифоқии шоҳони тоҷик буд. Онҳо бо якдигар забон як карда, ба муқобили арабҳо мубориза бурданро намехостанд. Онҳо бештар аз арабҳо не, аз бузургшавии якдигар метарсанд.

Дар тӯли асорати бисёрсола дар зери зулми арабҳо бахше аз шоҳони маҳаллӣ мусалмон шуда, ҳамроҳи арабҳо бо ҳамватанони худ мечангиданд ва якдигарро мефурӯхтанд. Дар дастаҳои Асад на танҳо форсҳо – тоҷикони Тоҷикзамини Ғарбӣ, балки тоҷикони шарқӣ низ хеле зиёд буданд.

САВОЛҲО:

- 1. Муборизаҳои тоҷикон дар солҳои 20–30-юм бар зидди арабҳо аз солҳои пешин чӣ фарқ доштанд?*
- 2. Чаро аъён ашрофи тоҷик бо арабҳо ва арабҳо бо онҳо муроҷиат мекарданд?*
- 3. Кадом намуди сипоҳиёро вазнинсилоҳ, кадом намудро нимвазнинсилоҳ меҳисобиданд ва дар ҷанг вазифаи онҳо аз чӣ иборат буд?*

§ 58. МУБОРИЗАИ ЯКҶОЯИ ТОҶИКУ АРАБ БА МУҚОБИЛИ УМАВИЁН

Сиёсати Насри Сайёр дар солҳои 738–748-ум. Дини ислом ва ҳокимияти арабҳо дар замони амири Хуросон будани Наср ибни Сайёр (738–748) хеле мустаҳкам гардид. Насри Сайёр дар ҷавонияш ба Мовароуннахр омада, дар ҷангҳо иштирок дошт, бо ҳаёти мардуми тоҷик ва хулқу атвори он хуб шинос буд. Бо бисёр шохон ва давлатмандони маҳаллӣ дӯстӣ карда буд ва майли бо мардум сулҳу салоҳро дошт. Мо пештар зикр кардем, ки пас аз амирии Хуросонро ба даст гирифтани Асад ибни Абдуллоҳ, сиёсати арабҳо нисбат ба давлатдорони тоҷик тағйир ёфт. Ӯ мекӯшид, ки нисбат ба тоҷикон сиёсати боадолатонаро пеш барад.

Сайёр ин сиёсатро давом дод. Дар натиҷа муборизаи мардуми тоҷик бар зидди арабҳо рӯ ба сустӣ мениҳад. Ҷангҳои солҳои 20–30-юми асри VIII нуқтаи баландтарин ва охири муборизаи тоҷикон ба муқобили арабҳо ба шумор мераванд.

Насри Сайёр ҳамчун марди сиёсатмадор хуб фаҳмида тавонист, ки бо зӯрӣ бар тоҷикон ҳукм рондан мумкин нест. Баръакс, бо онҳо бояд наздикӣ ҷуст ва сиёсати одилонаро пеш гирифт, хирочи чизяро, ки аз тоҷикони мусалмоншуда

меситониданд, барҳам дод. Ҳамаи тоҷикони мусалмон аз ин хироч озод шуданд.

Хирочро танҳо аз одамони ғайри мусалмон мегирифтанд ва он хеле вазнин буд. Хирочи умумиро бояд хама меоданд. Ба ривояти Табарӣ, дар муддати як ҳафта 80 ҳазор одам аз хирочи чиза озод шуд ва 80 ҳазор тоҷики дигар чиза меод.

Насри Сайёр бо тоҷикони гуреза (сугдиён), ки дар назди туркон буданд ва хоҳиши ба ватан баргаштанро доштанд, сулҳ баст, ки мувофиқи он: 1) қасоне, ки исломро напазируфтаанд, чазо дода намешаванд; 2) аз баргаштагон қарзи андозҳои пешинро намеситонанд; 3) арабҳои асир, ки дар дасти сугдиҳо буданд, мувофиқи шартнома озод мегарданд ва ҳеҷ кас гунаҳгор доништа намешавад.

Дар замони Насри Сайёр хонадоршавии арабҳо бо духтарони маҳаллӣ ва маҳаллиёни давлатманд бо арабҳо вусъат меёбад. Дар миёни арабҳои сокини Тоҷикзамин нисбаҳои тоҷикии Бохтарӣ, Сугдӣ, Ҷурҷонӣ ва ғайра пайдо мешаванд. Бисёр сарлашқарони араби заминдор бо маҳаллиён омезиш ёфта, ба тоҷикӣ ҳарф мезаданд. Масалан, бухорхудот Тугшод духтари худро ба никоҳи Насри Сайёр даровард ва барояш замин низ ҷудо кард.

Вақте ки Тугшодро ду деҳқони мусалмоншуда ба қатл мерасонанд, тамоми молу мулкаш ба Наср ҳамчун мерос мегузарад. Бо вучуди ин наздикиву хешовандӣ бо араб, Тугшод мусалмониро напазируфта буд. Аз ин сабаб, вақте ки ӯро дар Самарқанд мекушанд, зардуштиён гӯшти ӯро аз устухон ҷудо карда, қолбадашро ба Бухоро мебаранд.⁹

Насри Сайёр соли 740-ум ба Фарғона лашқар мекашад ва дар Куба қарор мегирад. Тоҷикони ин ҷо аз омадани ӯ огоҳӣ ёфта, хӯрокаи чорворо месӯзонанд ва озукавориро пинҳон мекунанд. Дар охири сол Наср ба муқобили ихшиди Фарғона лашқар мефиристонад. Лашқар қалъаро печонда, роҳҳои даромаду баромадро зери назорат мегирад. Аммо фарғонагиро шабҳо аз қалъа берун омада, аспҳои аъробро мебаранд ва бахше аз арабҳоро асир мегиранд. Наср дастаи дигарро ба ёрӣ мефиристад ва онҳо ин дафъа худро ба хоб андохта, аз қалъа баромадаҳоро дастگیر мекунанд. Дар байни дастگیرшудагон шохзодаи Фарғона – ҷавони хеле далер низ буд, ки бо фиреб

ба даст афтод. Наср ӯро мекушад ва бо лашкари зиёд ба чанг меояд, бо модари шоҳ вомехӯрад ва сулҳ мебанданд.

Модари шоҳ сарони арабро ҳамроҳи Наср пазиroy мекунад. Мувофиқи ривояти Табарӣ, модари шоҳ зани хеле ҷасур ва сиёсатмадор будааст. Вай ба Наср мегӯяд: «Шумо на қаду қомати чанговарӣ доред ва на рикоби шоҳӣ».

Наср аз ӯ мепурсад: «Шоҳ чӣ гуна бояд бошад?» Ҷавоб медиҳад: «Шоҳ ҳама вақт бояд шаш чиз ҳамроҳ дошта бошад: 1) вазир, ки аз номи шоҳ мамлақатро идора кунад; вазир шахси поку боваринок бошад, ки шоҳ сирри дили худро ба ӯ гуфта тавонад ва ӯ сирро пинҳон дорад; 2) зане, ки дар ҳама ҳолатҳо ғаму парешонию аз ӯ дур дорад; 3) ошпази хосса, ки дар ҳама ҷо барои ӯ хӯроки дилкаш пазад; 4) қалъаи устувор барои рӯзҳои саҳт ва шамшер, ки аз хиёнат натарсад; 5) аспи савории ҳастагинопазир; 6) ҳазинаи пур, ки дар рӯзҳои саҳт ӯро наҷот диҳад. Мо ин ҳамаро дорем ва аз шумо наметарсем».

Норозигҳои мардум аз Умавиён. Халифаҳои умавӣ сиёсати зидди авлоди Муҳаммадро мебурданд ва онҳоро аз вазифаҳо дур мекарданд. Асосгузори ҳаракати аббосӣ набераи амаки Муҳаммад – Муҳаммади Алӣ буд. Ӯ аз норозигҳои тоҷикони шарқӣ истифода мебурд. Чӣ тавре ки маълум аст, тоҷикон ба арабҳо ҳеҷ сари итоат намефароварданд. Аксари мардум аз андозҳои гарон норозӣ буданд. Арабҳо дар ҳар вилоят бар сари деҳқонон одамони худро мегузоштанд, ки онҳоро ҳокими асосӣ меҳисобиданд. Деҳқонон ҳеҷ гоҳ намехостанд, ки бегонагон ба сарашон ва боз дар ватани худашон ҳукмрон бошанд. Аз ин рӯ, онҳо бо арабҳои аз сиёсати Умавиён норозӣ мепайвастанд. Аббосиён мегуфтанд, ки ҳамаи бадбахтиҳо аз беадолатии халифаҳои умавӣ сар задааст. Агар онҳо сарнагун шаванд, хирочҳо кам шуда, корҳои маҷбурӣ дар соҳтмони қасру биноҳо, канал ва ғайра аз байн мераванд. Аббосиҳо ваъда медоданд, ки агар Умавиён сарнагун шаванд, тоҷикон дар идораи давлат баробари арабҳо иштирок менамоянд. Дар Хуросон ба ҷунбиши тоҷикон Абумуслим роҳбарӣ менамуд.

Ҷунбиши Абумуслим. Абумуслим аз тоҷикони Нишопур буд. Вай ба равияи шиаи дини ислом мепайвандад ва яке аз муборизони ғаёли зидди Умавиён мегардад. Ӯ аз Иброҳим писари Алии Муҳаммади Аббос дастури роҳбарии Хуросонро гирифта, ба Марв меояд ва бар зидди Умавиён ба мубориза мебарояд.

Вай парчами худро сиёҳ ва гурзи худро нимсиёҳ мекунад. Ранги сиёҳ нишони беадолатии Умавиён ба ҳисоб мерафт. Барои тоҷикон ранги сиёҳ ин нишоаи ситам, қувваи аҳриманӣ буд ва мардуми норозӣ зуд дар атрофи Абумуслим гирд омада, ба муқобили аҳриманҳои замон – Умавиён ба мубориза бархостанд. Шӯриш дар муддати кӯтоҳ тамоми вилоятҳои Тоҷикзамини Шарқӣ: Ҳирот, Бушанг, Марв, Толикон, Хатлон, Сугд, Марв, Нусай, Абевард, Балх, Нишопур ва ғайраро фаро гирифт. Мардум гурӯҳ-гурӯҳ, пиёдаву савора ба ҳаракати Абумуслим мепайвастанд. Шӯришгарон дар харҳои худ ба таҳқири халифа шиори «Марвони хар» менавиштанд.

Мувофиқи гуфтаи олими тоҷик Абуҳанифаи Диноварӣ, дар зери парчами Абумуслим сад ҳазор кас бо силоҳҳои гуногун мечангиданд. Шӯриш на танҳо Тоҷикзамин, балки Арабистонро низ фаро гирифт. Арабҳои норизо низ ба сӯи Абумуслим меомаданд ва ўро сарвари худ медонистанд. Абумуслимо мардум аз авлоди Муҳаммади пайғамбар эълон намуданд. Дар бисёр шаҳрҳо ҳокимони арабӣ умавиро мекуштанд ва Абумуслимо амир эълон менамуданд. Дар байни ҳокимони вилоятҳо, ки аслан арабҳо буданд, муносибатҳо тезутунд мешуд ва бисёр вақт задухӯрдҳои хунин ба амал меомаданд. Вақте ки дастаҳои Ал-қирмонӣ Марвро гирифтанд, Насри Сайёр ба муқобили ӯ лашкаре мефиристад. Дар ин ҷанг, ки чанд рӯз давом кард, аз ҳар ду тараф ҳазорҳо нафар кушта шуданд ва қувваи ҳар ду ҷониб хеле заиф гардид.

Мувофиқи ривояти Табарӣ, ин ду гурӯҳи арабҳо бо якдигар Абумуслим бо мактубҳои бардурӯғ шӯронида буд. Баъд Абумуслим ба Ал-қирмонӣ хат навишта, ўро барои муборизаи якҷоя ба муқобили Насри Сайёр даъват мекунад. Ал-қирмонӣ розигӣ медиҳад ва дар ҷанг ба муқобили Насри Сайёр ҳалок мешавад. Писари Ал-қирмонӣ ба тарафи Абумуслим мегузарад ва бар зидди Насри Сайёр мечангад. Соли 748-ум Абумуслим ба Марв омада, қасрҳои амирони арабро ишғол намуд. Насри Сайёр мегурезад. Соли 750 қувваҳои зидди Умавиён дар тамоми қаламрави хилофат ғолиб омаданд ва имомати хилофат ба Аббосиён гузашт.

Аббосиён ба сари ҳокимият омада, барои иҷрои ваъдаҳои худ кӯшише ба ҳарч надоданд. Абумуслим, ки амири Хуросон шуд, барои вусъати дини ислом ғамхорӣ мекард, аммо барои бехбудии зиндагии ҳамватанонаш ҷорасе наҷуст.

Хучуми лашкари Чин ба Тоҷикзамини Шарқӣ. Соли 751-ум сипоҳи Чин бо мақсади тасарруф ба Ҳафтрӯд даромад. Абумуслим лашкаре бо сардории Зиёди Солеҳ фиристод. Задухӯрд дар соҳили Тироз (назди Ҷамбули кунунӣ) ба амал омад. Ба ривояти муаррих Ибни Асир, 50 ҳазор чиниён кушта шуданд ва 20 ҳазор асир афтоданд. Ин шикасти қатъӣ ба лашкариёни Чин чунон саҳт таъсир гузошт, ки дубора ёди хучум ба Тоҷикзамин накарданд.

Бояд тазаққур дод, ки дар тӯли 100 соли муборизаи тоҷикон бо арабҳо шоҳони мамлақати мо борҳо аз императорони Чин ёрӣ хостанд, аммо онҳо ба ёрӣ наомаданд. Императори Чин гумон дошт, ки дар натиҷаи ҷангҳо суғст шудаем ва ӯ сарзамини моро ба осонӣ мегирад, аммо хато кард. Сипоҳи яқҷояи тоҷикону арабҳо қариб тамоми лашкари омадаро нобуд сохт ва боқимондаи дастаҳои Чин то ҳудуди мамлақати худ гурехтанд.

САВОЛҲО:

1. *Сийёсати Насри Сайёр чӣ гуна буд?*
2. *Дар муборизаҳои зидди арабии тоҷикон чӣ тағйироти гоҷавӣ ба вуҷуд омада буд?*
3. *Модари ихшиди Фаргона ба Насри Сайёр чӣ гуфт?*
4. *Чаро Умавиён шикаст хӯрданд?*
5. *Сийёсати Абумуслим дар мубориза ба муқобили Умавиён чӣ гуна буд?*
6. *Чаро императори Чин ба Ҳафтрӯд хучум овард?*

§ 59–60. МУБОРИЗАИ ТОҶИКОН БА МУҚОБИЛИ АББОСИЁН

Дар дарси гузашта зикр шуда буд, ки халифаҳои аббосӣ баробари давлатро соҳиб шудан, ваъдаҳои худро дар ҳаққи оммаи захирақаш фаромӯш карданд, андозҳоро боз вазнинтар намуданд. Дар идора намудани давлат ва ҳайати сипоҳи араб дастаҳои тоҷикон бо сарварони худ пайдо мешаванд. Аббосиён чун Умавиён барои қаламрави давлати арабро васеъ кардан ва исломро дар сар то сари мамлақатҳои ғайриараб паҳн кардан, мекӯшиданд.

Шӯриши Шарик дар Бухоро дар соли 751-ум. Ба ривояти муаррихи тоҷик Наршахӣ, Шарик марди арабе буд, ки дар Бухоро мезист. Вақте Аббосиён ба сари қудрат омаданд ва ваъдаҳои худ-

ро ичро накарданд, вай мардумро бар зидди онҳо бархезонд. Ӯ мегуфт: «Аббосиён чун Умавиён фиребгаранд, бояд ба сари хилофат авлоди бевоситаи Муҳаммаду Алӣ биёянд, зеро танҳо онҳо дар қаламрави хилофат адолат чорӣ карда метавонанд». Ба даъвати Шарик ҳокими Бухоро Абдулчаббор ибни Шуайб, ҳокими Хоразм Абдулмалик ибни Харсама ва боз чандин ҳокимони дигар ҳамроҳ шуданд ва шумораи лашкари ӯ то ба 30 ҳазор расид.

Абумуслим Зиёди Солехро бо 10 ҳазор аскар мефиристад ва ба ӯ насиҳат медиҳад, ки дар Омул истода, ҳосусон фиристонад ва баъди макон ва миқдори лашкари Шарикро муайян кардан, ба Бухоро равад. Баъди чанде худи Абумуслим ба Омул омад ва ба Зиёд гуфт: «Акнун бирав ва агар ёрӣ лозим бошад, одаме бифирист».

Зиёд ба Бухоро рафт ва Шарик низ лашкар аз шаҳр берун овард ва ҷанг даргирифт. Ҳар рӯз аз тарафи Зиёд талафоти зиёде ба амал меомад. Ҷанг 37 рӯз давом дошт ва агар бухорхудот бо 10 ҳазор аскар ба ёрии Зиёд намеомад, шӯришгарон ғалаба ба даст меоварданд. Кутайбаи Туғшод Бухороро ихота кард ва ба шӯришгарон обу нону алаф оварданро манъ намуд ва онҳоро мачбур кард таслим шаванд. Шӯришгарон аз гуруснагӣ шабона аз шаҳр берун рафтанд ва қисман пароканда шуданд. Дар бозгашт лашкари Кутайба ва Зиёд ба онҳо ҳамла карданд ва онҳоро парешон сохтанд. Шарик ҳалок шуд. Зиёд баъди Бухороро гирифтани шаҳрро оташ зад, ки се рӯз сӯхт, аммо аҳли Бухоро муборизаро давом медоданд ва Зиёд касеро, ки дастгир мекард, ба қатл мерасонд.

Баъди паҳш кардани шӯриши Бухоро, Зиёд ба муқобили самарқандиён лашкар кашид. Агарчи шӯридағони Самарқанд сарваре чун Шарик надоштанд, Зиёд муддати тӯлонӣ он ҷо монд ва ба муқобили онҳо мубориза бурд.

Дар ҳамин сол Абумуслим ба муқобили шӯришчиёни Кеш Холиди Иброҳимро фиристод ва ӯ бо шоҳи Кеш – Ихрид ҷангид ва ӯро шикаст дод. Мувофиқи ривояти Табарӣ, Холид аз хазинаи Ихрид зарфҳои зиёди тилло, нукраи пурнақши чинӣ, зинҳои асп, парча ва матоъҳои дигари ачибу ғарибро гирифта, назди Абумуслим ба Самарқанд фиристод. Арабҳо бародари Ихрид – Таранро шоҳи Кеш таъйин карданд.

Баъд Абумуслим ба Хатлон лашкар кашид ва бо шоҳи он – Ходаш ҷангид. Ходаш – писари Шохбол боз ба назди туркон паноҳ мебарад ва мамлакат бе шоҳ мемонад.

Хамин тавр, Абумуслим ҳамчун шахси вафодори Аббосиён манфиатҳои онҳоро аз душманони хориҷӣ ва дохилӣ ҷимоя намуд. Аммо Аббосиён аз обрӯ ва шухрати Абумуслим тарсида, соли 755-ум халифа Мансур ўро ба дарбор даъват мекунад ва мекушад. Қатли Абумуслим мардуми тоҷикро ба муқобили Аббосиён бархезонд, зеро душмани тоҷик будани Аббосиён ошкор гардид. Дар хамин сол дар вилояти Роғ (Рай) тоҷикон бо сарвари шоғирди Абумуслим – Синдбод шӯриш бардоштанд.

Шӯриш ба зудӣ вилоятҳои Нишопур ва Кумисро фаро гирифт. Мувофиқи ривояти Табарӣ, дастаҳои Синдбод аз тоҷикони кӯхистони Рай, Кумис, Табаристон ва Нишопур иборат буданд. Халифа ба муқобили онҳо лашкари 10-ҳазораро бо сарвари Ҷавҳар ибни Марар мефиристад. Мухориба дар биёбони байни Ҳамадон ва Рай оғоз ёфт. Шӯришгарон зиёд буданд, аммо силоҳи хуби ҷангӣ надоштанд. Бо вучуди ин, онҳо ба лашкари касбии халифа 70 рӯз муқобилати саҳт нишон доданд. Шӯришчиён шикаст хӯрданд. Дар ин вақт шӯриши калонтарин ба муқобили арабҳо дар Мовароуннаҳр бо сарвари Муқаннаъ сар шуд, ки хилофатро ба ларза андохт.

Шӯриши Сафедҷомагон бо сарвари Муқаннаъ дар солҳои 760–784. Бедодгарии арабҳо боиси шӯриши мардуми тоҷик гардид, ки он саросари Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ба шӯриш Муқаннаъ роҳбарӣ мекард. Муқаннаъ зодаи деҳаи Коздеҳи Марв буд ва Ҳошим ибни Ҳаким ном дошт. Вай одами босавод ва аз тамоми илмҳои замони худ баҳра бардошта, ҷоду ва тилисмотро низ медонист. Падари Муқаннаъ сарханг буд аз Балх. Худи Муқаннаъ одами безеб ва як чашмаш кӯр буд. Аз хамин лихоз, рӯяшро пӯшонида мегашт, яъне ниқоб дошт, аз ин рӯ, вайро муқаннаъ, яъне ниқобдор меномиданд.

Дар вақти амирии Абумуслим вай яке аз лашкаркашони Хуросон ва вазири Абдучаббори Яздӣ буд. Муқаннаъ даъвои пайгамбарӣ кард. Халифа Абучаъфар Давонакӣ ўро ба зиндон андохт. Вай баъди халосӣ ба Марв омад ва мардумонро ҷамъ кард ва гуфт: «Медонед, ки ман кистам?» Гуфтанд: «Ту Ҳошими Ҳаким ҳастӣ». Муқаннаъ гуфт: «Ман худоям ва бо ҳар ном амал мекунам. Гоҳе бо номи Мусо, гоҳе Иброҳим, Исо, Муҳаммад, имрӯз ба ин ном, ки мебинед». Мардумон гуфтанд: «Дигарон даъвои пайгамбарӣ доштанд, ту даъвои худӣ мекуни?» Муқаннаъ гуфт: «Эшон нафсонӣ буданд, ман рӯхониям». Гурӯҳе пайрави ӯ шуданд ва номаҳои вайро ба вилоятҳо бурданд. Дар номаҳо

менавишт: «Ман, Хошим ибни Ҳаким, саидуссодот, оли фалон ибни фалон, алҳамду лиллоҳ, манам Одам ва Нух ва Иброҳим ва Исо ва Мусо ва Муҳаммад ва Абумуслим ва Муқаннаъ ал-Қудрат ва султон-ул-иззат ва-л-бурҳон. Ба ман гаравед ва бидонед, ки подшоҳӣ ва кирдигорӣ марост ва ҷуз ман Худои дигар нест, касе маро бипазирад, ба бихишт равад ва напазирад-ба дӯзах».

Дар Марв мардумон пеши ӯ меомаданд ва аз мусалмонӣ рӯй мегардониданд. Дар Марв Абдуллоҳ ном араб духтари худ ба ӯ дод ва ба Мовароуннаҳр ба Кешу Насаф омад ва ташвиқот мебурд, то мардуми зиёде ба Муқаннаъ гаравиданд. Маркази ойини онҳо деҳаи Субҳ буд. Ин деҳа ҳоло яке аз деҳаҳои бузурги тоҷикнишини Шаҳрисабз мебошад.

Ба гуфтаи Наршаҳӣ, пайравони Муқаннаъ ҳокими араби шаҳри Субҳро бидустанд ва аксари соқинони деҳаҳои Сугд ба дини Муқаннаъ даромаданд. Наршаҳӣ дар бораи асосҳои дини Муқаннаъ чизе нанавиштааст ва мо намедонем, ки чаро мардум аз ислом рӯй гардонид, ба сӯйи ойини ӯ омаданд. Аз маълумоти Наршаҳӣ чунин бармеояд, ки Муқаннаъ ҳамаи мардумро ба баробарии иҷтимоӣ даъват менамуд. Ӯ гуфт: «Худо ва Пайғамбар як аст ва вай баъди Абумуслим Пайғамбар ва Худо мебошад ва даъват менамояд, ки ҳамаи мардумон баробархуқуқ бошанд ва дар миёни онҳо дорову бенаво набошад».

Мардумони тоҷик дар ин давра мусалмони саҳтэътиқод набуданд ва аз ойини аҷодии худ – зардуштӣ дур шуда, ба қадом дин гаравиданро намедонистанд. Зулму ҷабр, андозҳои вазнин ва қуштору ғорати аҷнабиёни гурусначашм мардумро аз ислом дур мекард. Мардуми ҳайронӣ сарсон ба даъватҳои адолатхоҳонаи Муқаннаъ бовар ҳосил намуда, ба ҷониби ӯ меомаданд ва зидди арабҳо ва ислом мебаромаданд.

Муқаннаъ, вақте дар Мовароуннаҳр пайравони зиёд ёфт, бо 36 нафар тарафдори худ ба Кеш омад ва дар қалъаи кӯҳи Сиём макон гирифт. Тарафдорони Муқаннаъ Сафедҷомагон ном гирифтанд, зеро онҳо бо либоси сафед, ҳамчун рамзи покӣ мегаштанд.

Сафедҷомагон соли 775-ум дар деҳаи Нумичқати Бухоро ҷой гирифта, шаб ба масҷиди он ҷо даромада, муаззин ва 15 мусалмони дигарро қушта, аҳли деҳаро низ қуштанду ғорат карданд. Мардумони ҷабрдида пеши ҳокими Бухоро омаданд ва гуфтанд: «Бо ин Сафедҷомагон он ҷанг бояд кард». Ҳоким, қозӣ ва дигарон ба деҳаи Наршаҳ назди Сафедҷомагон омаданд ва қозӣ

ба онҳо рӯй оварда гуфт: «Ба дини ислом бозгардед ва мардумро горат накунеду озор надихед ва ба деҳаҳои худ бозгардед». Аммо онҳо чавоби рад доданд ва байни лашкари ҳокими Бухоро ва Сафедҷомагон ҷанг ба вукӯъ пайваст. Аввал арабе ба онҳо ҳамла бурда, ҷанд касро кушт ва Сафедҷомагон ўро куштанд, сипас хама ба ҳарб даромаданд. Дар охир Сафедҷомагон шикаст хӯрда, дохили хисори Наршах шуданд. Дар ин ҷанг Сафедҷомагон 700 нафар талаф доданд. Онҳо субҳи рӯзи дигар расул фиристоданд ва амон хостанд ва мусалмон шуданро ихтиёр карданд.

Ҳоким бо онҳо шартнома баст, ки дар он гуфта мешуд: «Ба ойини ислом бозмегарданд, аз қатлу ғорати мусалмонон даст мекашанд». Аммо ҳамин ки лашкар аз назди онҳо дур шуд, Сафедҷомагон боз ба ойини Муқаннаъ баргаштанд ва корҳои пешинаро идома доданд.

Амири Хуросон Маҳдӣ бо сарвари Ҷабраил ба муқобили Сафедҷомагон ба Бухоро лашкар фиристод. Ҷабраил дар дарвозаи Самарқанд хиргоҳ зад ва ба муқобили Сафедҷомагон ҷангро оғоз намуд. Ў атрофи шаҳри Наршахро ихота кард, хандақ канд, то ки Сафедҷомагон вақти шабона берун баромадан ба ин хандақ афтанд ва куштаю асир шаванд. Аммо Сафедҷомагон шаб мохирина баромада, ба лашкари Ҷабраил талафоти қалон доданд. Ҷабраил ҷор моҳ бо онҳо ҷангид, аммо талафот мелоду ғолиб намешуд.

Баъд аз тағи девори қалъа роҳи зеризаминӣ канданд. Бо нафту ҷӯб зери девор оташ афрӯхтанд. Девор таркид ва ба қалъа роҳи даромадан пайдо шуд. Лашкар вориди қалъа гашт ва бисёр-рихоро бикуштанд ва боқӣ таслим шуданд ва сарварони онҳоро қатл карданд. Наршаҳӣ номи се сарҳанги онҳоро зикр мекунад, ки яке Хушум, дигаре Бағон ва сеюм Гирдак ном доштанд. Аз номҳои оварда маълум аст, ки эшон тоҷик буданд. Сарвари шаҳри Наршах зани сарҳанге буд, ки ўро Абумуслим кушта буд ва вай аз Сафедҷомагон пуштибонӣ кард. Ҷабраил он занро дастгир ва пора карда, сарҳанги Сафедҷомағони Бухороро ба Суғд бурд, то мардум бубинанд ва битарсанд. Аммо баръақс шуд: сафедҷомағони Самарқанд бо Ҷабраил ба ҷанг даромаданд.

Дар ин ҷангҳо туркон ба суғдиён ёрӣ меоданд. Сарвари тоҷикони Суғд–Суғдиён ном дошт. Онҳо ба Ҷабраил шикаст медиҳанд ва ў ба сӯйи Бухоро мегурезад. Дар Бухоро низ ба муқобили ў дастаҳои мусаллаҳ бо белу қаланд ва досу табар ҳучум меоварданд ва вай гурехта ба Марв меравад.

Ба ривояти Наршаҳӣ, 50 ҳазор аз ахли тоҷику турк ба сӯйи Муқаннаъ омаданд ва аз ӯ дидор хостанд. Ӯ ҳеч дидор нанамуд. Мардум гуфтанд: «То дидори Худованд набинем, ба ҳеч чой наравем». Ӯ ба воситаи ғулومه ба мардум гуфт, ки агар дидори маро бубинед, ҳалок мешавед. Онҳо гуфтанд: «Мо ба мурдан розӣ ҳастем». Муқаннаъ гуфт: «Фалон рӯз биёед». Мегӯянд, ки ӯ ҳамроҳи шохдухтарони зебои Кеш, Насаф ва Суғд дар ишрат буд. Рӯйи зишти ӯро касе надид, зеро вай ҳама вақт никоби сабз мепӯшид. Муқаннаъ ба он занҳо ойинаҳо дода мегӯяд, ки онҳоро дар муқобили шуълаи офтоб нигоҳ доранд ва акси оинаҳоро якҷайл ба сӯйи ҷамъомадагон раван намоянд. Занҳо чунин карданд.

Дар натиҷа як нури бузурги дурахшон ташкил ёфт. Муқаннаъ ба ғулом фармуд: «Бар мардум бигӯй, ки шумо аз Худо дидор хостед, бубинед, ин рӯшноӣ шуълаи рӯйи ӯст». Ҷамъомадагон гуфтанд: «Худовандо, он чи дидем, бовар ҳосил намудем ва тоқати беш диданро надорем». Муқаннаъ ба ғулом фармуд: «Садо бидех, ки Худованд аз шумо хушнуд аст ва ғуноҳи шуморо мебахшад». Муқаннаъ ба ҷамъомадагон гуфт: «Ҳамаи вилоятҳоро ба шумо арзонӣ доштам ва қасоне, ки ба ман нагараванд, молу хонашон ба шумо ҳалол аст». Мардум аз он ҷо баргашта, зану фарзанди мусалмонро таҷовуз ва молу амволи онҳоро ғорат мекарданд ва мегуфтанд: «Мо рӯйи Худоро дидем».

Муҳаммад Наршаҳӣ дар баҳши шикасти Муқаннаъ овардааст: «Лашкари мусалмон бар Сафедҷомагон ҳеч ғолиб намеомаданд, зеро доҳии онҳо дар кӯҳҳои Сиём дар ҳисори бисёр устувор пинҳон буд. Ҳисор болои кӯҳ буд ва танҳо як роҳ дошт, ки онро Сафедҷомагон муҳофизат менамуданд. Дар ҳисор замини кишт, дарахту об ва чорпоён доштанд, ки заминро кишт намуда, ҳосили онро истифода мебурданд. Аз дарахтон мева ва аз чорпоён ширу гӯшт мегирифтанд.

Муқаннаъ дар даруни ин ҳисор боз ҳисори дигаре бо ҳаммому хонаҳои зист сохт ва бо занҳои ҳарамӣ худ он ҷо мезист. Ҳар рӯз як бор дари ҳисорро мекушоданд ва ба онҳо хӯрдани ва нӯшидани меоданд. Ин ҳол 14 сол давом кард. Дар ин муддат тарафдорони Муқаннаъ бо лашкари ислом ҷангҳо карданд ва ниҳоят Саид Алхарошӣ роҳи ҳисорро баст ва интизори таслим шуд. Сафедҷомагон оҳиста-оҳиста кушта ва пароканда шуданд ва яке аз ғуломон дари ҳисорро кушод ва лашкари Саид вориди он гардид. Худи Муқаннаъ дар ҳисори дарунӣ буд. Чун фаҳмид, ки ҳисори аввал ба даст душман афтод, дастархон орошт ва ба

тамоми занҳо майи захролуд нӯшонд. Фақат як зан, ки аз нияти ӯ огоҳӣ ёфт, майро нахӯрд ва худро чун дигарон мурда андохт.

Муқаннаъ дид, ки занҳо ҳама мурданд, худро дар оташдони ҳаммоме, ки чанд рӯз дар он оташ месӯхт, мепартояд ва ҳамон замон хокистар мешавад. Баъд ҳамон зани зиндамонда дарвозаро мекушояд ва Саид хазинаи ҳисорро ғорат мекунад, ки дар он ганимати зиёд буд».

Чаро Муқаннаъ худро дар оташ сӯзонд? Ин ҳодисаро чунин шарҳ медиҳанд, ки гӯё вай дар зиндагиаш меғуфтааст: «Вақте ки бандагони ман осӣ шаванд, ман ба осмон меравам ва аз он фариштагонро меорам, то ин ки осӣро ҷазо диҳанд». Аз ҳамин сабаб вай худро сӯзондааст, то мардум гӯянд, ки ӯ ба осмон барои фариштагонро овардан ва моро нусрат бахшидан, рафтааст.

Агар Муқаннаъ аз мубориза бар зидди арабҳо канора намегирифт ва шӯришгаронро мунтазам идора мекард, онҳо ғолиб меомаданд ва арабҳоро аз ватанамон пеш карда метавонистанд, зеро қувваҳои муборизи ӯро мардуми захматкаш ва махсусан хунармандону коргарони кироя ташкил медоданд.

Баъди истилои араб ин бори аввал буд, ки ба муқобили арабҳо қувваҳои якҷояи кишоварзон, коргарон ва дастаҳои ҳарбии деҳқонон бо лашкарони худ ба мубориза бархостанд. То ба ҳол ба муқобили арабҳо танҳо дастаҳои деҳқонон (феодалон) мечангиданд. Шӯриши Муқаннаъ шӯриши ҳамаи табақаҳои иҷтимоӣ ба муқобили арабҳо буд. Танҳо аз сабаби сарвари умумии ягона надоштан, ҳаракати Сафедҷомагон шикаст хӯрд.

САВОЛҲО:

1. Сабабҳои шӯриши зидди сулолаи Аббосиён дар чӣ буданд?
2. Чаро Абумуслим ба ҳамватанони худ ёрӣ намедод?
3. Шӯришҳои тоҷикон дар замони амириш Абумуслим чӣ моҳият доштанд?
4. Чаро Аббосиён Абумуслимро куштанд?
5. Фарқи шӯриши Сафедҷомагон аз шӯришҳои пешина дар чӣ буд?
6. Сабаби шикасти ҳаракати Сафедҷомагонро чӣ таъриф мефаҳмед?

БОБИ Х.

ТАНАЗУЛИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 61. САБАБҲОИ ҒАЛАБАИ АРАБҲО ДАР ТОҶИКЗАМИН–ЭРОНЗАМИН

1. Шӯришҳои солҳои 20 – 30-юм охири муборизаи тоҷикон барои озодии Ватан аз аҷнабиёни араб ба шумор меравад. Шӯришҳои солҳои 40–80-уми асри VIII ҳислати миллии худро гум карданд. Онҳо ба муқобили на ҳамаи арабҳо, балки дар аввал ба муқобили сулолаи Умавиён ва баъд Аббосиён нигаронида шуда буданд. Дар шӯришҳои солҳои 40–80-ум арабҳои аз ҳукмронии ин ва ё он сулола норизо иштирок доштанд, яъне шӯришҳо хусусияти исломӣ гирифтанд.

Сабаби асосии ғолибияти арабҳо бар ориёӣҳо (тоҷикон) парокандагии сиёсӣ дар Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ буд. Дар ин сарзамин баъди аз байн рафтани давлати Ҳайтолиён дигар давлати муттаҳиде ба вуҷуд наомад. Ҳар ноҳия шоҳи худро дошт ва шумораи ин шоҳу шоҳчаҳо ба садҳо мерасид. Бадбахтӣ дар он буд, ки онҳо байни худ зиддияти оштинопазир доштанд. Мо қаблан ёдовар шудем, ки шоҳони тоҷик дар яке аз шаҳрҳои Хоразм чамъ шуда, дар бораи муборизаи якҷоя ба муқобили душманони умумӣ ба мувофиқа нарасиданд ва танҳо қарор доданд, ки ҳамроҳи арабҳо ба муқобили якдигар наҷанганд.

Шоҳони тоҷик на аз ҳамсоягони ҳамқавми худ, балки аз туркон ёрӣ металабиданд. Туркон, дар навбати худ, манфиатҳои худро доштанд ва мувофиқи он амал мекарданд, яъне онҳо ёрии ҳолисона намерасонданд. Ҳатто дар муборизаи якҷояи тоҷикон ва туркон нақшаи умумии амалиёти ахлоқи ба вуҷуд намеомад.

Лашкари араб миқдоран зиёд ва аз ҷанговарони касбӣ ва хуб мусаллаҳшуда иборат буд. Онҳо сарвари ягона ва нақшаи ягона, назария ва амалиёти ҷангии фаровон доштанд.

Лашкариёни тоҷик аз ашрофон – деҳқонон иборат буд, ки онҳо таҷриба, назария ва амалиёти ҷангӣ надоштанд. Онҳо ба ҷанг бо либосҳои пур аз зару зевар ва ханҷару шамшерҳои зарандуд меомаданд, гӯё онҳо чӣ на ба ҷанг, балки барои намоиш мерафтанд. Арабҳо онҳоро ба осонӣ шикаст дода,

силоху либосашонро мегирифтанд. Табақаҳои хунармандону кишоварзон ба муқобили арабҳо ҷалб карда намешуданд.

Шоҳони маҳаллӣ бо дасти арабҳо ва ёри онҳо рақибони худро мағлуб ва мулкашонро хароб менамуданд.

Аз ривоятҳои Табарӣ маълум мешавад, ки арабҳо дар фасли зимистон лашкари худро пароканда менамуданд. Сипохиён ба ватани худ, назди хешовандон мерафтанд. Тоҷикон метавонистанд дар ин вақт муттаҳид шуда, арабҳои парокандаро ба осонӣ мағлуб намоянд, гаравгон гиранд ва аз мамлакат ронанд, аммо онҳо аз чунин мавридҳои муносиб ягон бор истифода накарданд. Ҷосусони араб дар тамоми сарзамини тоҷик ҷой гирифта, аз фаёолияти маҳаллиён ба марказ хабар мерасониданд, вале тоҷикон аз фаёолиятҳои махфии душманон чандон огоҳӣ надоштанд.

Тоҷикон мувофиқи дини маздаясно ба табақаҳо тақсим мешуданд ва ҳар табақа мувофиқи урфу одати худ мезист ва ба табақаи иҷтимоии дигар ҳамроҳ шуда, хешутаборӣ қардан наметавонист. Ин фарқҳои иҷтимоӣ яке аз сабабҳои суст будани ҷомеаи зардуштӣ дар вазъиятҳои ҷангӣ буд. Ҷангидан ва муҳофизати ватан ба зиммаи табақаи озодагон–саворагон буд, ки онҳо қудрати пешинро надоштанд. Ин табақабандӣ дар дину ойин низ вучуд дошт. Ҳар табақа ба маъбади худ мерафт. Ин фарқҳо дар дини ислом набуданд. Ислом ҳамаи мардуми мусалмонро баробархуқуқ эълон дошт. Худованд барои ҳамаи мусалмонон як буд.

Дар оини маздаясно, дар замони истилои араб, унсурҳои бутпарастӣ, яъне симоҳои худоён ва фариштагон дар шакли хайкалҳо хеле зиёд буданд. Тоҷикони Суғд, Бохтар, Хоразм ва дигар ноҳияҳо бовар доштанд, ки дар симои ҳар як хайкал қудрати илоҳӣ ҷой дорад ва онҳо ба душманони дин ҷазо медиҳанд. Аммо арабҳо дар пеши назари зардуштиён хайкалҳои худоёнро мешикастанд ва месӯзониданд ва онҳо ба арабҳо ҷазо намедоданд, дили тоҷикон аз онҳо сард шуда, яке аз сабабҳои ба ислом рӯй оварданишон гардид. Қутайба ба Ғӯрак – подшоҳи Суғд гуфт: «Худо хона ва макон надорад ва худоёни шумо дурӯгинанд».

Фалсафаи худошиносии ислом нисбат ба фалсафаи худошиносии дини зардуштӣ амиқтар ва гуворотару пешқадамтар буд.

Аммо ин фалсафаро тоҷикон ба ислом ворид намуданд ва Аллохро Худои олами ҳастӣ сохтанд. Аллоҳи араб, Худои қавмӣ, бадавӣ буд. Тоҷикон аз дини бадавӣ дини тамаддунӣ сохтанд. Дар Тоҷикзамин бутпарастӣ, тасвири бузургон, фариштагон ва Худо тамоман нест шуда, ба ҷойи вай нақшу ниғоришҳои рустани ва хандасӣ (геометрӣ) тараққӣ менамояд. Ташкилкунандагони тамаддуни исломӣ дар Тоҷикзамин ва ҳатто Ироку Араб тоҷикон буданд.

Тоҷикони мусалмоншуда паҳнкунанда ва раванқдихандаи назарияҳои исломӣ, аз ҷумла тасаввуф буданд.

САВОЛҲО:

- 1. Сабаби асосии ба осонӣ ғалаба намудани арабҳо дар Тоҷикзамин-Эронзамин чист?*
- 2. Ҷаро шоҳони тоҷик ёрӣ аз ҳамватанон не, балки аз туркон металабиданд?*
- 3. Бо лашқари араб кадом табақаи тоҷикон меҷангиданд?*

§ 62. ҲАРАКАТИ ВАТАНПАРАСТИИ ШУУБИҲО

Дар натиҷаи ташаккули давлати исломӣ дар замони халифаҳои умавӣ ва аббосӣ худшиносӣ ва ваҳдати мардуми араб пайдо шуд ва диндорон ва кормандони дарбор мардумони ғайриараб, аз ҷумла тоҷикон-аҷамиёнро ба бефарҳангӣ ва наҷоди паст таъна мекарданд, ки боиси бедорӣ ва худшиносии тоҷикони ба дарбори халифаҳо наздикбуда гардид.

Ҷӣ тавре ки дар дарсҳои гузашта ёдовар шудем, халифа Умар ибни Хаттаб ба сарлашқарони худ фармуда буд, ки китобхонаҳои Форс ва китобҳои динӣ ва дунявӣ мардуми онро сӯзонанд, то ки одамон бесавод монанд. Абурайҳони Берунӣ навиштааст, ки вақте Қутайба ибни Муслим Хоразмро гирифт, фармон дод, ки китобҳои ба забони хоразмӣ бударо сӯзонанд ва донишмандони хатхони онро аз дами теғ гузаронанд. Арабҳо дар ҳамаи Тоҷикзамин-Эронзамин ин сиёсатро пеш мебарданд. Онҳо маъбадҳои ойини маздаясноро месӯзониданд, ки дар онҳо китобҳои динӣ ва илмӣ ҷой доштанд. Ҳамаи ин бедодгарӣҳо ба мардуми тоҷик таъсир намуд ва сабаби бедорӣ ва гурури олитабории онҳо шуд. Онҳоро мачбур сохт, ки ҷомеаҳои фарҳангӣ созанд ва фаъолияти худро барои худшиносии аҷамиён

равона созанд. Дар замони умавиён ва аббосиён чунин ақида пайдо шуда буд, ки насли араб бар тамоми халқҳои рӯи замин фазилат ва бартарӣ дорад. Ғурури барбарӣ ва худохоҳӣ, таҳқири халқҳои дигар, аз ҷумла тоҷикон, қатлу ғорати сарварони араб ба монанди Ҳачоҷ ибни Юсуф Қутайба ибни Муслим, гирифтани андозҳои вазнин, андози сарона (ҷузя) аз мардуми ғайри араб, ҳатто нафарони мусулмоншуда, ғулом шуморидани аҷамиён, сабаби норозигии тоҷикон ва ҳаракати зидди арабии шуубия буд.

Ҳаракати шуубия яке аз ҳаракатҳои сиёсии наҷодӣ, ватанпарастӣ ва фарҳангии тоҷикон бар зидди арабҳо дар асрҳои VIII–IX буд. Онҳо осорҳои боқимондаи ҳаттии забонҳои порсӣ, паҳлавӣ, суғдӣ ва бохтарӣ–тахориро ба арабӣ тарҷума намуданд, то ин ки ҳуди арабхоро ба бефарҳангӣ муттаҳам созанд. Ибни Муқаффаъ, яке аз бузургтарин ва намоёнтарин шуубиён аст, ки бисёр китобҳои қадимро аз ҷумла «Ойнома», «Худонома», «Точ», «Ҷовидон хирад», ва ғайраро ба арабӣ тарҷума намуда, рӯҳи паҳлавонии Рустаму Исфандиёро бедор кард. Дар ин давра пораҳои гирдоардаи «Авесто» китобат мешаванд. Китоби «Бундаҳишн» навишта мешавад.

Яке аз намояндагонии мактаби шуубия шоир Хуррамии Самарқандӣ буд, ки дар шеърҳои арабхоро ба бефарҳангӣ, ҷабру ситами мардуми заҳматкаш муттаҳам намуда, зиндагии пеш аз исломиро таъриф менамуд. Ў менавишт, ки ислом ҳамаи мардумонро баробарҳуқуқ медонад ва чаро сарварони он ин қонидаро риоя намекунанд.

Намояндаи дигари мактаби шуубия Башшор ибни Бурди Тахористонӣ буд. Ў ба забони арабӣ шеър мегуфт. Вай дар шеърҳои фарҳангии қадиму волои худро таъриф ва арабхоро ба бемаданиятӣ муттаҳам месохт.

Аз шеъри мардуми Балх дар ҳақиқи Асад ибни Абдуллоҳ, ки дар § 48 хонда будем, ба ҳубӣ маълум мешавад, ки тоҷикон арабхоро бад медиданд ва бо назари таҳқир ба онҳо менигаристанд. Онҳо Асадро масҳара менамоянд, ки ту ба Хатлон барои ғанимат рафта будӣ, аммо дасти ҳолӣ ва шикастаю шарманда баргаштай. Шуубия ҳаракати бедоршавӣ, худшиносии мардуми тоҷик буд, ки он дар муттаҳид шудан ва эҳёи тамаддуну ташаққули давлатҳои миллӣ, аз ҷумла Бармакиён, Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён нақши бузург бозид.

Фирдавсии бузург шоҳномаро навишта мегӯяд:

Зи шири шутур хӯрдану сусмор,

Арабро ба ҷое расидааст кор.

Ки тахти Каён кунад орзу,

Туфу бар ту, эй чархи гардун, туфу!

§ 63. НУФУЗИ АВВАЛИН СУЛОЛАИ ТОЧИК (БАРМАКИЁН)

Аббосиён бо ёрии тоҷикон бо сарвари писари барӯманди ин халқ – Абумуслим ба сари қудрати сиёсӣ омаданд ва аз ваъдаҳои худ дар бораи он ки ҳамаи мусалмонон баробаранд ва ҳамаи онҳо, аз ҷумла тоҷикон, метавонанд дар идораи хилофат ширкат варзанд, пушаймон шуданд. Абумуслим на танҳо дар байни тоҷикон, балки дар тамоми қаламрави хилофат обрӯву нуфузи бештаре аз худи халифа дошт. Амаки халифа Абучаъфари Абдуллоҳ ба муқобили халифа шӯрид ва хост хилофатро соҳиб шавад. Халифа аз Абумуслим ёрӣ ҷуст ва Абумуслим исёнгарро дастгир намуд ва ба халифа супурд. Аммо ин халифаи носипос ба ҷойи он ҳама ҷонфишониҳои ўро қадр кардан, ўро ба Бағдод хонд ва хоинона сар зад. Абумуслим ҳамагӣ 35 сол дошт.

Аз хамин лихоз, ғалабаи Аббосиён бар Умавиён ғалабаи як сулолаи араб бар сулолаи араби дигар набуд. Ин ғалабаи сиёсӣ, давлатӣ, ғоявӣ, маънавӣ ва ҳатто ҷисмонии тоҷикон–эронӣ бар арабҳо буд.

Соли 651-ум арабҳо забткориҳои худро дар Тоҷикзамин–Эронзамини Ғарбӣ анҷом доданд ва рӯ ба забту ғорати Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ ниҳоданд ва ин корҳо сад сол тӯл кашиданд ва ниҳоят соли 751-ум тоҷикон бо сарвари Абумуслим ба гачовузи араб хотима доданд. Ин ғалабаи кувваҳои сиёсии тоҷикон–эронӣ бар арабҳо буд. Аббосиён кувваҳои сиёсии тоҷиконро пурра аз хилофат дур карда натавонистанд. Аббосиён хуб медонистанд, ки бе тоҷикон–эронӣ Тоҷикзаминро идора карда наметавонанд.

Умуман, бояд тазаққур дод, ки вақте арабҳо хилофатро ташкил доданд, онҳо тарзи идораи давлатро намедонистанд ва аз сохтори давлати Сосониён истифода мебарданд. То чанд гоҳ

корҳои давлатӣ ба забони форсӣ ривоч дошт ва дар муомилот низ сиккаҳои Сосониён амал мекарданд. Халифаҳои банӣ Умавиён аз он ки дар ҳамаи қорҳои девонӣ ба тоҷикон эҳтиҷ доштанд, хушнуд набуданд.

Халифа Сулаймон – писари Абдулмалик гуфтааст: «Аз ин тоҷикон (эрониён) дар аҷабам, ки ҳазор сол фармонравой карданд ва як дам ба мо муҳтоҷ нашуданд. Мо сад сол фармонравой кардем ва як дам аз эшон бениёз набудаем». Бинобар ин Абумуслимро кушта бошанд ҳам, нуфузи тоҷикон дар лашкар ва дарбор зиёд буд ва онҳо маҷбур буданд, ки аз мардумони тоҷик истифода намоянд.

Бармакиён. Аввалин дудмоне, ки ба қорҳои дарбори халифа роҳ ёфт, Бармакиён буданд. Онҳо худро бозмондагони шохони қадими Балх ва соҳиби маъбади Навбахор медонистанд. Бармакиён дар охири ҳукумати Умавиён дини мусалмониро пазируфта, ба Димишқ мераванд ва дар дарбор мақоми хос меёбанд. Писари Бармак – Холид дар вақти қиёми Абумуслим бо ӯ ҳамқорӣ мекард. Ҳамин ки Абдуллоҳи Саффоҳи Аббосӣ ба хилофат расид, Холидро ба вазирӣ баргузид. Холид дар замони халифа Мансур фармонравои Табаристонро бар уҳда дошт. Писари ӯ Яҳёи Бармак дар замони хилофати Маҳдӣ муовини вазир буд ва дар замони Ҳорунуррашид то ба вазирӣ расид.

Фазл – амири Хуросон. Амирии Фазл – писари Яҳёи Бармак дар Хуросон солҳои 792–795-ум давом кардааст. Фазл амири Хуросон таъйин мешавад. Вай марди донишманд ва фозил буд ва ӯ барои ба итлоати худ даровардани вилоятҳои шӯрида камар бааст. Шоҳи Истравшан – Хороҳара ба назди ӯ омад ва чун рамзи итлоат туҳфаҳо овард. То ин вақт Хороҳара аз итлоати ҳукумати марказӣ саркашӣ мекард. Фазл ба Систон омад ва онро низ ба худ тобеъ сохт ва ҳокими саркаши онро ба зиндон андохт. Фазл ба Кобул ва Бомӣ ҳучум карда, он вилоятҳоро низ ба худ мутеъ кард, шӯришҳои Тахористонро фуру нишонд. Ба Ғӯр лашкар фиристод ва бутхонаи онро бисӯзонид ва мардуми онро низ мусалмон кард ва ба боч додан, водошт. Ҳамин тавр, ба ҳукумати Фазли Бармак ҳамаи вилоятҳои Тоҷикзамини Хуросон ворид буданд ва дар саросари мамлакат оромӣ ҳукмфармо гардид. Баъди Абумуслим, тоҷикон дар атрофи Фазл гирд омаданд ва то андозае муттаҳид шуданд.

Корҳои Фазл барои ободони: 1. Ба ривояти Табарӣ, Фазл марди хирадманд ва кордону одил буд ва барои ободони Хуросон корҳои зиёде анҷом дод. Вай дар бисёр ҷойҳо масҷид, корвонсарой, ҷӯйбору пулҳо сохт. Масалан, масҷиди одинаи Бухороро васеъ кард. Дар назди масҷидҳо барои азон гуфтан, манораҳо сохт. Дар масҷидҳо ҷароғу қандилҳо устувор намуд, то дар рамазон мардум таровех хонанд. Дар шаҳри Балх барои мардум ҷӯй канд, то ки халқ ва киштҳо аз об таъмин бошанд. Дар як ғӯшаи оташкадаи Навбахор масҷид низ сохт.

2. Фазл аз ғочикон дастаи хоси лашкариёро ташкил дод, ки онҳо дар ҷангҳои зидди арабҳо касбӣ шуда буданд. Миқдори лашкари ғочикони Фазл ташкилнамуда ба 500 ҳазор мерасид. Ин қувваи бузурге буд, ки метавонист тамоми хилофатро зеру забар намояд, аммо Фазл ба монанди Абумуслим мақсади аз арабҳо ҷудо кардани Тоҷикзаминро надошт. Ӯ ҳамчун мусалмон амал менамуд ва хирочи Хуросонро ба хазинаи хилофат мефиристонд. Вақте ки ӯро аз амирии Хуросон озод намуданд, вай ҳамроҳи худ бист ҳазор сарбозро ба Бағдод бурд ва онҳо дар маҳалле ба номи Карнабия қарор гирифтанд. Боқимондаи сипоҳиён дар Хуросон монданд, ки халифа аз онҳо дар харос буд.

3. Дар ситонидани хироч аз вилоятҳо тартиб ва низоми доимӣ ҷорӣ намуд. Бисёр ҳокимон хирочро барзиёд мегирифтанд ва ба чайби худ мезаданд.

4. Дар тамоми Хуросон оромиву амонӣ ҷорӣ намуд. То ин вақт дар баъзе ҷойҳо дастаҳои арабе вучуд доштанд, ки ба муқобили ҳукумати марказӣ баромада, ба бедодгарӣ даст мезаданд ва мардумро ғорату бесаранҷом мекарданд. Фазл ҳамаи онҳоро нобуд сохт ва дар мамлакат оромии тамомиро ҷорӣ намуд.

Ин ҷорабиниҳо шуҳрати Фазлро афзуданд, шоирони араб дар ҳаққи вай қасидаҳо навиштанд.

5. Арабҳо Тоҷикзамин–Эронзаминро танҳо ба манфиатҳои худ истифода мебуданд. Фазл ба ин корҳо хотима гузошт ва ба зиндагии ҳамватанонаш низ диққат дод. Хироч аз даҳ як ҳисса ситонда мешуд ва бақияи хосилро мардум барои беҳбудии рӯзгори хеш истифода мебуданд.

Тадбирҳои ватанхоҳонаи Фазл боиси қаҳру ғазаби халифа Ҳорунаррашид гардид, зеро дар Хуросон номи халифаро қасе ёд намекард. Ҳама аз Фазл ва корҳои ӯ суҳан мегуфтанд. Дар давраи амирии Фазл 20 ҳазор тифлони хуросониро Фазл ном ниҳоданд.

Ў ба лашқариён, маъмурон ва камбизоатон 20 миллион дирамро тақсим кард.

6. Яке аз хизматҳои фаромӯшнашавандаи Фазл дар бахши илму фарҳанг ин буд, ки сифати қоғазсозиро дар Самарқанд баланд бардошт. Вақте ки ба Бағдод рафт, хунари қоғазсозиро ба он чо бурд ва ривоч дод. Баъдҳо санъати қоғазбарорӣ бо роҳи Андалуз ба Аврупо интиқол ёфт, яъне тарзи қоғазбарории тоҷикон ба арабҳо ва баъд ба урупоиён гузашт.

Писари дигари Яҳё – Чаъфар дар дарбор макоми баланд дошт ва ниҳоят ба вазорат расид.

Маҳз хонадони Бармак сохтори давлати Аббосиёнро тарҳрезӣ карда, онро дар давоми ҳукмронии чандин халифа сайқал доданд. Онҳо ба халифаҳо ойини давлатдориро омӯзониданд. Аз ин ҷост, ки бисёр муҳаққиқони Аврупо сохтори давлатии хилофатро таклиди давлати Сосониён номидаанд.

Дар замоне, ки вазорат дар дасти Бармакиён буд, олимону шоирон дар дарбор эҳтироми хос доштанд. Аз ин рӯ, илму адаб дар хилофат равнақ ёфт. Халифа Ҳорунааррашид аз шухрати Бармакиён дар каламрави хилофат ва махсусан Хуросон тарсида, онҳоро ночавонмардона ба қатл расонид ва молу амволи онҳоро ба тороч бурд. Аммо қорҳои Бармакиён дар вазоратҳо барҷо монд, ғамхории онҳо нисбат ба илму адаб ва аҳли дониш ба таърих ворид гашт ва ба номи онҳо сабт шуд.

Агарчи халифа ин сулолаи асилзодаи тоҷиконро аз байн бурд, вале ба аморати Хуросон дигарбора арабҳоро таъйин карда натавонист. Вай маҷбур шуд, ки аз сулолаи дигари тоҷикон-Тоҳириён амири Хуросон таъйин намояд, зеро қувваҳои ҳарбӣ-маънавӣ ва сиёсии Хуросон ва хилофат метавонистанд ба осонӣ арабҳоро аз сари қудрат дур намоянд. Инро халифаҳои аббосӣ хуб медонистанд.

Шӯриши Рофеъ ибни Лайс ва нуфузи Оли Сомон. Соли 806-ум дар Самарқанд шӯрише сар зад, ки ба он набераи Насри Сайёр роҳбарӣ менамуд. Ў бо дастаи худ ба ҳокими Самарқанд ҳучум оварда, ўро кушта, шаҳрро ба даст медарорад. Шӯриширо тоҷикони Суғд, Кешу Насаф, Чочу Фарғона ва Бухорову Истравшан дастгирӣ мекунанд. Шӯриш ба муқобили ҳукумати Аббосиён нигаронида шуда буд. Шӯришгарон зери таъсири

назари Сафедчوماгон қарор доштанд ва ин як муттаҳидиро ба вучуд меовард.

Шӯриш дар Чоч, ки бисёре аз Сафедчوماгон пинхон мешуданд, қувват мегирад. Чочиҳо ба ёрии Рофеъ меоянд. Дар ин вақт амири Хуросон Маъмун – писари халифа Ҳорунаррашид буд. Мувофиқи ривояти Яъқуб, дар Мовароуннаҳр қувваи бузурги зидди Аббосиён фароҳам омада буд. Маъмун ба муқобили Рофеъ сипоҳи калоне бо сардории Харсама фиристод. Худи Ҳорунаррашид низ аз ин ҳодиса дар хавф афтада, ба Хуросон меояд, то чорае чӯяд. Сипоҳи Харсама нисбат ба қувваҳои тоҷикону арабҳои Рофеъ ҳеч ба назар мерасид. Маъмун ба фарзандони Асад, ки дар Балх буданд ва дар байни тоҷику араб обрӯӣ доштанд, нома навишта, кумак талабид. Онҳо ба Самарқанд омаданд ва Рофеъро бо Харсама оштӣ доданд.

Ҳорунаррашид аз ин кор шод шуд, зеро хавфи аз даст рафтани на танҳо Хуросон, балки хилофат низ буд. Ҳорунаррашид дар ин сафар дар Тӯс мемурад. Маъмун ба чойи падар нишаст ва ба амири Хуросон Ғисони Ибод мактуб навишта, мефармояд, ки писарони Асадро сардори вилоятҳои Хуросон таъин намояд, зеро онҳо дар байни аёну ашроф ва мардони худ нуфузи баланд доранд ва оромии Мовароуннаҳрро таъмин менамоянд.

Аз далелҳои таъриҳӣ бармеояд, ки сулолаи Сомонхудо дар охири асри VIII ва ибтидои асри IX дар олами ислом обрӯӣ баланд дошт.

САВОЛҲО:

1. Чаро Аббосиён ба қорҳои идорагии хилофат тоҷиконро ҷалб намуданд?
2. Халифа Сулаймон дар бораи тоҷикон чӣ гуфта буд?
3. Фазли Бармакӣ чӣ хидматҳо анҷом дод?
4. Нақши Бармакиён дар идораи хилофат аз чӣ иборат аст?
5. Чаро Ҳорунаррашид Бармакиёнро ба қатл расонд?
6. Кадом сулолаи тоҷик дар шӯриши Рофеъ ибни Лайс овозадор шуд?

§ 64–65. ЭТНОГЕНЕЗИ ТОҶИКОН–ЭРОНИЁН

Сабабҳои фаромӯш шудани номи ориёӣ ва пайдо гаштани вожаи тоҷик. Чаро номи ориёиро фаромӯш карданд ва ба ивази

он исми тоҷик пайдо шуд? Яке аз сабабҳои фаромӯш шудани номи этникии ориёӣ аз рӯи маҳалли истиқомат муаррифӣ шудани ориёӣхост. Азбаски он замонҳо дар Ориёзамин танҳо ориёӣҳо мезистанд ва бо як забон ҳарф мезаданд, як дину як расм доштанд, зарурати миллати худро ба якдигар гуфтан пеш намеомад. Одамон, ҳангоми шиносӣ, зодгоҳи худро ном мебуданд, яъне худро бадахшонӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, хуросонӣ, кобулӣ, систонӣ, порсӣ, кирмонӣ ва ғайра мегуфтанд. Ин анъана то имрӯз давом дорад ва яке аз сабабҳои маҳалгароӣ гардидааст. Бо номи маҳалҳо ва мавзёҳои ҷуғрофӣ муаррифӣ намудан то ба андозае дар шуури одамон ҷой гирифтааст, ки баъзе камсавадон онро ба мафҳуми миллат истифода мебаранд.

Шумо, шогирдони азиз, худро бо номи мавзёҳои муаррифӣ накунад. Шумо, ҳар чӣ ки бошад, худро бо номи миллататон шинос намоед. Агар касе аз шумо пурсад, ки аз кучой? Гӯед, ки тоҷикам аз Бухоро, Хучанд, Кӯлоб, Бадахшон, Кобул, Машҳад, Техрон ва ғайра.

Вақте ки арабҳо сарзаминҳои моро аз ғарб ва туркҳо аз шарқ ба тасарруфи худ дароварданд, мо номи миллати худ – ориёиро фаромӯш карда будем, аммо дар тафаккури мо мафҳуми волонажодӣ, поктинатӣ, воломақомӣ, шоҳзодагӣ, покавлодӣ боқӣ монда буд ва мо худро ба туркони муғулчехра чун тоҷик муаррифӣ кардем.

Вожаи тоҷик дар асрҳои IV–V дар марзи Шарқии Тоҷикзамин дар Кошғару Хутан, ки дар он замон замини ориёнишин буд, пайдо шудааст. Дар ин ҷо ориёӣҳо номи миллаташонро ба муғулнажодон тоҷик гуфтаанд. Номи тоҷик дар нафномаи монавӣ дар шакли Таҷик зикр ёфтааст. Баъзе олимони гумон мекунанд, ки ин ном ба арабҳо нисбат дорад, аммо ин фикр хатост, зеро дар асрҳои IV–V арабҳо дар Хутан намезистанд. Дар нафномаи (номнома) аз Хутан ёфта номи халқҳои зикр шудаанд, ки дар он сарзамин сукунат доштанд.

Арабҳо дар асри VII ба сарзамини тоҷикони ғарбӣ, яъне давлати Сосониён ҳучум оварда, соли 651-ум онро тамоман забт намуданд. Арабҳо мардуми моро аҷамӣ номиданд. Маънои калимаи «аҷам» мардуми ғайриараб мебошад, лекин тоҷикон нисбат ба дигар халқҳои ғайриараб ин калимаро пазируфта, дар мафҳуми мамлақати Тоҷикзамин–Эронзамин ва халқи тоҷик низ истифода кардаанд. Масалан:

*Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.
(Фирдавсӣ)*

*Дар Аҷам афтод марде аз Араб,
Монд аз ин шаҳри Аҷам андар аҷаб.
(Аттор)*

Бояд тазаккур дод, ки азбаски калимаи аҷамӣ халқи ғайриарабро ифода намуда, ба номи ориёӣ, ки маънои покнаждодро дошт, мутобиқ набуд ва шояд аз ҳамин лиҳоз вожаи «точик» онро танг карда, аз истифода баровард. Дар замони истилои араб ва турк ашрофзодагони тоҷик худро озодагон, ба маънои ориёӣ ва тоҷик низ ном бурдаанд. Вожаи «озодагон» дар замони пеш аз ислом нисбат ба аёну ашроф ва шохзодагон истифода мешуд.

Масалан, устод Рӯдакӣ мегӯяд:

*Май орад шарафи мардумӣ надид,
Озоданажод аз дирамхарид.*

Дақиқӣ мегӯяд:

*Ман аз фарзанди пок озодагонам,
Нагуфтам, ки Шопур бин Ардашерам.*

Аз байтҳои овардашуда ба хубӣ маълум мешавад, ки Рӯдакӣ ва Дақиқӣ худро аз нажоди поки ориёӣ хондаанд. Дар ҳамин замонҳо вожаи «деҳқон»-ро низ ба маънои нажоди покӣ–ориёӣ истифода бурдаанд:

*Зи гуфтори деҳқон кунун достон,
Бипайвандам аз гуфтаи бостон.
(Фирдавсӣ)*

*Ҷаҳонро дидаму озмудам,
Шунидам гуфтаи тозиви деҳқон.
(Носири Хусрав)*

Аммо вожаҳои «деҳқон» ва «озодагон» номи этникии тамоми халқи ориёнаждодро таҷассум намекарданд. Номи тоҷик ифодаи ҳамон вожаи ориёӣ, яъне халқи шохӣ, воломақом, тоҷдор ва покнаждодро дар бар дорад.

Забони тоҷикӣ (форсӣ). То соли 1924-ум, яъне то ташкил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон забони адабии тоҷикон форсӣ ном дошт ва дар баробари он забони гуфтугӯро тоҷикӣ низ мегуфтанд.

Дар вақти ташкил шудани ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ туркпарастон тоҷиконро турки форсизабон номида, онҳоро ба қатори ўзбекон дохил намуданд.

Пантуркистон мегуфтанд, ки шумо тоҷикони турк мебошед, ки дар зери таъсири забону адабиёти форсӣ забони модарии худро гум кардаед. Азбаски худшиносии тоҷикон паст буд ва таърихи худро дуруст намедонистанд, ба ин тухматҳои ғайриилмӣ пантуркистон бовар намуда, худро ўзбек, туркман ва қирғизу қазоқ навиштаанд. Яке аз ташкилкунандагони Ҷумҳурии Ўзбекистон Абдулқодир Муҳиддинов, ки худ тоҷик буд, менависад: «Пантуркистҳо мегуфтанд, ки ўзбакҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва туркману ғайра миллатҳои, ки ба ирки муғул тааллуқ доранд ва ҳар якero имрӯз як миллати мустақили ҷудоғона мешуморанд, дар асл ҷузъҳои як миллатанд. Тоҷикони Бухоро ҳам дар асл турканд, дар зери таъсири адабиёт ва маданияти Эрон забон ва миллати худро гум кардаанд. Бояд онҳоро боз турк кунем ва аз тамоми инҳо як миллати бузурги турк ба вучуд орем ва як давлати муаззами турк барпо созем. Дар зери таъсири ин мафкура ва барои ба вучуд овардани ин мақсадҳо мо душмани забони тоҷикӣ будем. Хизматгор ва тарафдори иттиҳоди турк ва забони туркӣ будем». Ин суханони яке аз ташкилкунандагони ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ўзбекистон буд. Дар вақти шиноснома гирифтани баъзе тоҷиконе, ки худро на ўзбек, балки форс навиштаанд, пантуркистҳо ба онҳо мегуфтанд: «Агар тоҷик миллати алоҳида бошад, чаро забонатонро тоҷикӣ не, балки форсӣ мегӯед?» Азбаски мардум ҷавоби ин саволро намедонистанд, ба турки форсизабон будани худ иҷборан розӣ мешуданд.

«Форсҳо дар Форс зиндагонӣ мекунанд, шумо дар Туркистон зиндагонӣ мекунед. Шумо туркед ва забонатонро гум кардаед ва бояд ба асли хеш баргардед», – мегуфтанд онҳо.

Тоҷикони Осиёи Марказӣ ягона халқи ориёнажоди форсизабон буданд, ки дар байни туркон мезистанд. Дар сари ҳокимият туркзабонон буданд, мардум таърихи худро намедонист ва ба саволи «Чаро тоҷикон форсизабонанд?», касе ҷавоби илмӣ дода наметавонист. Аз ин ҷост, ки онҳо худро ба турку ўзбек ва қирғизу туркман ҳамроҳ мекарданд.

Ҳамин тавр, забони тоҷикиро форсӣ номидан дар арафаи инқилоб нақши манфӣ бозид. Агар забони тоҷикон тоҷикӣ ном медошт, шояд туркпарастон моро ба ирқи туркӣ нисбат намедоданд. Аммо забони тоҷикӣ дар таърихи худ номҳои зиёдеро аз сар гузаронидааст. Масалан, дар замони истилои араб забони тоҷикиро дарӣ гуфтаанд. Арабҳо бо забони дарӣ ташвиқот ва тарғиботи динӣ мебуданд, зеро тоҷикон забони арабиро намедонистанд. Сарлашқари араб – Қутайба, ки амири Хуросон, паҳнкунандаи ислом дар мамлақати мо буд, соли 708-ум дар Бухоро маъбади Худоёни ойини маздаясноро ба масҷид табдил дод ва мардумро маҷбур кард, ки намоз хонанд.

Азбаски суғдиҳо забони арабиро намедонистанд ва сураҳои Қуръонро дуруст талаффуз карда наметавонистанд, намоз ба забони дарӣ гузаронида шуд. Қутайба инчунин эълон дошт, ки касе рӯзҳои одина, яъне чумъа дар масҷид намоз хонад, ба ӯ ду дирам дода мешавад. Ду дирам он замон пули бисёр буд. Масалан, модагов б дирам арзиш дошт. Камбағалон барои чунин маблағро соҳиб шудан, ба ислом ва намоз рӯй оварданд. Аммо онҳо на барои ислом, балки танҳо барои пул намоз мехонданд ва дар асл мусалмон нашуда буданд. Ҳамин ки Қутайбаро куштанд, намозхонӣ низ қатъ шуд.

Сухан дар бораи он меравад, ки забоншиносон забони дариро, ки имрӯз тоҷикӣ ном дорад, аз Тоҷикзамини Ғарбӣ, яъне аз Форс омада меҳисобанд. Саволе ба миён меояд, ки забонҳои тоҷикони шарқӣ ва ғарбӣ то кадом андоза фарқ дошта бошанд ва тоҷикон – суғдиён, ки забонашон дигар буд,

чӣ тавр форсиро мефаҳмиданд? Ҷавоби ин саволро то имрӯз касе наёфтааст.

Аз як тараф, олимони машҳури Эрон Маликушшуаро Баҳор ва Саид Нафисӣ менависанд, ки забони форсии кунунӣ лаҳҷаи аҳли Мовароуннаҳр, Самарқанд ва Бухоро мебошад. Аз тарафи дигар, мо бояд фаромӯш накунем, ки мувофиқи ривояти Страбон ҳамаи ориёноҳо, аз ҷумла бохтариён, суғдиён ва хоразмиён ба як забон ҳарф мезаданд ва забони гуфтугӯи онҳо аз якдигар танҳо бо лаҳҷаҳо фарқ мекард. Саволе ба миён меояд, ки забони расмии давлатӣ дар Бохтару Суғд чӣ ном дошт?

Соли 1995 дар деҳаи Работаки вилояти Бағлони Афғонистон тасодуфан сангнавиштае ёфт шуд, ки ба шоҳаншоҳи Кушониён Канишкаи Кабир тааллуқ дорад. Ин навишта фармони Канишкаи Кабир дар бораи сохтани маъбади худоён ва дар он гузоштани ҳайкалҳои худоён, фариштагон ва шоҳони кушонӣ мебошад. Дар ҳамин фармон гуфта мешавад, ки дар мамлакат ба ҷойи забони юнонӣ забони ориёӣ ҷорӣ карда шавад.

Тавре ки маълум аст, баъди сарнагун сохтани давлати Юнону Бохтар дар корғузори кушониёни аввал забони юнонӣ истифода мешуд. Канишкаи Кабир забони юнониро барҳам дода, забони модарии худ – бохтариро бо номи забони ориёӣ забони давлатӣ ва корғузори давлати худ эълон менамояд. Тафсиркунандаи ин фармон эроншинос Симс Вилямс қайд мекунад, ки «дар ибтидои асрҳои милодӣ забони бохтариро яке аз забонҳои муҳимми ҷаҳон номидан мумкин аст. Ин забон ҳамчун забони давлатии Кушониён ба ҳамаи бошандагони ин империяи бузург, аз ҷумла худуди имрӯзаи Афғонистон, Ҳиндустони Шимоли, Осиёи Марказӣ фаҳмо буд. Баъди барҳам хӯрдани империяи Кушониён забони бохтарӣ (балхӣ) камаш боз 600 соли дигар забони ҳукмрон буд. Дар ин бора бозёфтаҳои ҳатти аз водии Тучии Покистон (асри IX милодӣ) ёфтшуда, ки ба ойнҳои монавӣ ё буддӣ тааллуқ доранд, гувоҳӣ медиҳанд». Аз гуфтаи забоншиносон бармеояд, ки забони бохтарӣ забони давлатии Кушониёни

Хурд (Кидориён), Хиёниён ва Ҳайтолиён буд ва то истилои араб забони расмии давлатии тоҷикон ба шумор мерафт ва маҳз ҳамин забон дар замони истилои араб бо номи дарӣ шуҳрат меёбад. Чун ба ғайр аз забони расмии бохтарӣ боз лаҳҷаҳои гуногун вучуд доштанд, бинобар ҳамин, забони расмии хаттии адабиरो забони дарборӣ (дарӣ), яъне давлатӣ номидаанд. Аз ҳамин ҷиҳат онро тамоми мардуми босаводи шаҳрҳо ва ноҳияҳои на танҳо Бохтар, балки Хоразму Суғд медонистанд. Вақте ки арабҳо Хуросонро гирифтанд ва бо забони дарӣ шинос шуданд, аз он дар ташвиқот ва тарғиботи динӣ дар суғдзамин истифода бурданд, аз ин лиҳоз, забони дарӣ ҳамин забони тоҷикӣ аст.

Вақте ки дар миёнаҳои асри IX дудмонҳои тоҷик: Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён ба сари қудрати сиёсӣ омаданд, забони дарӣ раванқ меёбад ва боз забони давлатӣ ва расмии тоҷикон дар Тоҷикзамини Шарқӣ қарор мегирад. Дар замони Сомониён забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) ба забони расмии давлати Сомониён, забони шеърӣ адабиёт ва илму ҳунари табдил ёфта, ба Тоҷикзамини Ғарбӣ (Форс) меравад. Бинобар ин ватани забони дарӣ-тоҷикӣ Тоҷикзамини Шарқӣ мебошад. Махсусан, тоҷикон забони модарии худро аз унсурҳои бегона тоза менамоянд ва онро дар мамлақати паҳновари худ густариш медиҳанд. Чӣ тавре ки таърих гувоҳ аст, арабҳо мехостанд дар тамоми қаламрави ислом забони худро ҷорӣ намоянд. Онҳо мероси хатгӣ ва адабию илмии тоҷикии тоисломиро нобуд сохтанд, аммо забони модарии моро нест карда натавонистанд.

Дар замони Сомониён забони модарӣ ва расму оинҳои миллии мо, аз қабилҳои чашнҳои Наврӯз, Мехргон, Сада ва ғайра аз нав эҳё шуданд. Бинобар ин забони имрӯзаи моро тоҷикӣ номидан комилан дуруст мебошад. Забон бояд номи миллатро дошта бошад, вожаи форс номи ҷуғрофӣ аст ва истифодаи он дар мафҳуми этникӣ хатост.

Худуди паҳн шудани этноними тоҷик. Дар замони истилои муғулнажодҳо – туркҳо заминҳои Турон, ки бахши Сибир, Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутанро ташкил

мекунанд, ба онҳо гузаштанд. Заминҳои сохилҳои дарёи Азов то Дунай ба дасти турку славянҳо афтоданд. Халкҳои ориёӣ-сақоӣ – скифҳо бо турку славян омезиш ёфта, номи этникии худро гум карданд. Дар қисмати Қафқоз як бахши хурди ориёӣҳо бо номи аланҳо боқӣ мондаанд, ки имрӯз бо номи осетинҳо маъруфанд. Осиеи Сағир, қисми шимолии Курдистонро дар асри XII туркони салҷуқӣ забт мекунанд. Дар бахшҳои боқимонда давлатҳои Сосониён, Кушониёну Ҳайтолиён то омадани арабҳо арзи вучуд доштанд. Дар натиҷаи истилои араб бахши Байаннахрайн ба арабҳо мегузарад.

Ҳамин тавр, давлати тоҷикии Тоҳириён қаламрави бештари Тоҷикзаминро фаро мегирифт. Ин ҳудуд дар замони Саффорӣён низ нигоҳ дошта шуд. Аммо он дар замони Сомониён маҳдуд гардид, зеро ба давлати Саффорӣён вилоятҳои Форс, Хузистон ва Луристон низ ворид буданд. Дар замони Сомониён бахшҳои Луристон, Кирмон, Форс ва Курдистон ба давлати Оли Буя, ки он низ давлати тоҷикӣ-эронӣ буд, дохил мешуданд. Бахшҳои шимолии Ҳиндустон ба қаламрави давлати Сомониён дохил набуданд ва минбаъд ба давлати Ғазнавиён итоат доштанд. Онон тамаддун ва фарҳанги забони тоҷикӣ-форсиро дар он ҷо паҳн намуданд ва сабаби раванқи этноними тоҷик дар Ҳинду Кошғар шуд. Ҳамин тавр, ҳудуди паҳншавии этноним ва забони тоҷикӣ хеле васеъ, яъне аз халиҷи Форс то марзи Чин буд.

Ташаккули фарҳанги миллии. Мо дар бахши забон ишора намудем, ки тоҷикон барои эҳёи забон, адабиёт ва тамаддуни гузаштагонӣ худ кӯшишҳои зиёд ба харҷ доданд, аммо ҳатто ойини аҷдодии худ – маздаясноро дигар барқарор карда натавонистанд. Азбаски дини ислом дар саросари қаламрави Тоҷикзамин аз марзи Чин то халиҷи Форс ҷорӣ шуда буд, ҳатти арабӣ ҳамчун ҳатти каломӣ муқаддас боқӣ монд.

Яке аз хусусиятҳои халқ будан, фарҳанги ҳосии миллии худро доштан аст. Мо онро ҳамма вақт доштем, зеро халқи тоҷик дар замонҳои ориёӣ будан ва минбаъд номи тоҷикро ба худ гирифтанд, мардуми кишоварз, хунарманд, офарандаи

неъматҳои моддӣ ва бунёдгари шахру деҳот, офарандаи санъати баланди тасвирӣ, хат, адабиёт ва таъриху фарҳанг мебошад.

Давраи ташаккули халқи тоҷик аз асри III баъд аз милод шурӯъ мешавад ва он дар замони Сомониён ба охир мерасад. Халқи тоҷик пеш аз истилои араб фарҳанги баландпоiero соҳиб буд ва мо дар дарсҳои гузашта дар бораи он нақл кардем. Дар замони истилои араб ва қорӣ намудани ислом таназзулоте ба назар мерасад, зеро ақидаи ойини маздаясна дар бораи сохтори зиндагӣ, давлатдорӣ, тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва илму ҳунар нисбат ба дини ислом демократитар, озодтар буд. Ислом тасвири одамон ва зиндагии бофароғатро маҳдуд сохт. Дар девори қасрҳо ба ҷойи расмҳои гуногун ва дар маъбадҳо ба ҷойи ҳайкалҳои худоён ва шоҳон навиштаҳо аз оёти Куръон пайдо шуданд, лекин рассомони тоҷик аз ҳарфҳои арабӣ нақшу нигори нотакроре дар дару деворҳои масҷид ва макбараю қасрҳо ба вучуд оварданд, ҳатти арабиро ба санъати тасвирӣ табдил доданд.

Ба ҷойи ҳайкалу расмҳо тасвири рустаниҳо ва нақшҳои хандасӣ пайдо шуданд. Ҳафтриёт дар қасрҳои тобистонаи бухорхудотҳо дар Варахшаи асрҳои VII–IX нишон дод, ки дар ин давра дар санъати меъморӣ масолеҳи нав, аз ҷумла гач ва хишти пухта ба қор мерафтанд. Хишти пухтаи 24×24×4 см андоза дошта, дар сохтмони масҷидҳо, қасрҳо, макбараҳо, гунбазу манораҳо васеъ истифода мегардид. Пеш аз он биноҳо аз поҳса ва хишти хом сохта мешуданд, ки умри чандон дароз намедиданд.

Умри биноҳои аз хишти пухта сохташуда ба ҳазорсолаҳо мерасид. Масалан, макбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро беш аз ҳазор сол умр дорад, ки то ба рӯзгори мо боқӣ мондааст ва яке аз муъҷизаҳои меъмории шарқи мусалмонӣ ба шумор меравад.

Дар Варахша деворҳо аз хишти пухта ва поҳса сохта шудаанд, аммо онҳо аз дарун бо хишти пухта ва бо маҳсули гач рӯйкаш гардидаанд. Рӯйи ин девори хишти пухта бо андоваи ғафси гач пӯшонида шуда, дар он нақшҳои гуногуни

рустанӣ ва ҳандасӣ кандаанд. Дар нигориши гачии Варахша расмҳои барҷастаи фариштагон, кабк, гавазн ва ғайра акс ёфтаанд. Азбаски қасрҳои бухорхудотҳо дар давраи гузариш аз ойини маздаясно ба ислом обод шудааст, дар девори яке аз толорҳои он расми маросими филсаворӣ, аспсаворӣ ва ғайра акс шудаанд. Дар ин маросим мичмарҳои заррин фурӯзон мебошанд ва мубадон дар атрофи онҳо ба ибодат машғуланд. Бисёр чойҳои қаср дар замони ислом, баъди кушта шудани охири бухорхудот хароб карда шудаанд. Шояд дар деворҳои қаср маросими тоҷгузори бухорхудоти охири – Бунёд нақш ёфта буд.

Мо дар давраи гузариш аз ойини маздаясно ба ислом як омезиши тамаддуни пешин ва ташаккули тамаддуни навро мебинем, ки он дар асоси анъанаҳои миллии ориёӣ-тоҷикии пеш аз ислом раванг ёфтааст. Ин анъанаро мо дар асарҳои заргарӣ, кулолӣ, бофандагӣ, меъморӣ, забон, адабиёт ва ғайра мушоҳида менамоем.

Чунончи, макбараи Исмоили Сомонӣ таҷассуми муваффақиятҳои меъмории пеш аз ислом ва асоси тараққиёти меъмории давраи исломӣ ба ҳисоб меравад; яъне дар сохтмони макбара унсурҳои меъмории пешазисломӣ фаровон истифода шудаанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро номи ориёии халқи мо фаромӯш шуд?*
2. *Чаро забони ориёиро форсӣ номидаанд?*
3. *Сабабҳои пайдо шудани номи тоҷик кадомҳоянд?*
4. *Чаро вожаҳои аҷам, деҳқон, озодагон ба номи этникӣ табдил наёфтанд?*
5. *Ҳудуди ташаккули халқи тоҷик аз кучо то кучо буд?*

САНАҶОИ МУҲИММИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК – ЭРОНӢ ДАР ИБТИДОИ АСРҶОИ МИЁНА

- 222 Ардашери Бобакон ба ҷойи падараш соҳиби тахт мегардад.
- 223 Ардашер бар Артабони V ғолиб мешавад.
- 227 Ардашер шоханшоҳ (шоҳи шохон) эълон шуда, то соли 241 ҳукмронӣ мекунад.
- 241–271 Подшоҳии Шопури I.
- 241–260 Ҷанги якуми Шопури I бо Румиён.
- 260–258 Ҷанги дуюми Шопури I бо Румиён.
- 262 Монӣ худро пайғамбар эълон мекунад.
- 271–272 Подшоҳии Хурмузи I.
- 272–275 Подшоҳии Баҳроми I.
- 275–282 Подшоҳии Баҳроми II.
- 272–301 Подшоҳии Нарсӣ.
- 298 Шикасти Нарсӣ дар ҷанги Рум. Имзо шудани шартномаи Нисибин. Мувофиқи он панҷ вилояти Сосониён ба дасти румихо гузаштанд.
- 310–371 Шоханшоҳии Шопури II.
- 350–357 Ҷанги Шопури II (Шопури Бузург) бо Ҳайтолиён.
- 359–363 Ҷанги Шопури II бо Румиён. Баргардонидани панҷ вилояти аз дастрафта.
- 339–420 Подшоҳии Яздигурди I.
- 420–438 Подшоҳии Баҳроми Гӯр.
- 438–457 Подшоҳии Яздигурди II.
- 459–473 Подшоҳии Фирӯзи I.
- 480–487 Подшоҳии Кубод.
- 491–529 Ҳаракати Маздак.
- 531–579 Салтанати Хусрави I – Анӯшервон.
- 570 Забти Яман аз тарафи Хусрави I ва кушодани роҳ ба уқёуси Ҳинд.

- 588–590 Хучуми туркон ба сарзамини Сосониён. Аз Бахроми Чӯбина шикаст хӯрдани туркон.
- 590–627 Подшоҳии Хусрави II (Парвиз).
- 604–617 Давраи пурзӯрии сипоҳи тоҷикон–эронӣ. Бо сарвари Шохин сипоҳ тамоми Осиёи Наздик, Миср ва Осиёи Хурдро гирифт.
- 601–630 Давраи зухуроти ислом.
- 632 Соли рехлати Пайгамбар – Муҳаммад (с).
- 632–661 Хилофати хулафои рошидин – Абубакр, Умар Усмон ва Алӣ.
- 634 Оғози забти Тоҷикзамин аз тарафи ӑроб.
- 685–750 Хилофати Умавиён.
- 750–1258 Хилофати Аббосиён.
- 704–715 Забти пайдарпайи вилоятҳои Тоҷикзамин аз тарафи лашкаркаши ӑраб Қутайба ибни Муслим.
- 712 Мухорибаи Самарқанд.
- 715 Қутайба дар Фарғона ба қатл мерасад.
- 719–722 Ҷангҳои озодихоҳии тоҷикон аз асорати ӑраб.
- 725 Шикаст хӯрдани амири ӑраби Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон.
- 728 Мухорибаи тоҷикон бо ӑрабҳо дар қалъаи Камарҷо.
- 735 Шикасти дуҷумбораи Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон
- 738–748 Муборизаи тоҷику ӑраб ба муқобили Умавиён.
- 750 Муборизаи зидди Умавиён бо сарвари лашкаркаши бузурги тоҷик Абумуслими Хуросонӣ.
- 751–755 Амирии Абумуслим дар Хуросон.
- 755 Шӯриши Синдбод.
- 760–784 Шӯриши Сафедҷомагон.
- 792–795 Амирии Фазл – писари Яҳёи Бармак дар Хуросон.
- 806 Шӯриши Рофеъ ибни Лайс.
- 220

ЛУҒАТНОМАИ ТАҒРИХИ, ҶУҒРОҒИ

<i>Авесто</i>	китоби осмони дини маздаясно (зардуштӣ) буда, маънояш дониш аст.
<i>Аллоҳ</i>	Худо.
<i>Антропология</i>	вожаи юнонӣ буда, илм дар бораи пайдоиши инсон мебошад.
<i>Археология</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш: архаёс – қадим ва логос – илм, яъне илм дар бораи омӯхтани таърихи қадими инсоният мебошад.
<i>Арҷосп</i>	шоҳи Турон, вожаи «арҷосп» – аспи роҳравро ифода мекунад.
<i>Афшин</i>	маънояш соҳиб аст.
<i>Ахсиар</i>	номи авестоии дарёи Сир аст. Сакоихо онро Силис мегуфтанд. Юнонихо Сирро Танаис номида буданд ва бо дарёи Дон омехта кардаанд. Номи Сирро Яксард низ гуфтаанд. Вожаи «Яксард» аз Ахсиар, Ахсикат маркази Фарғона дар асрҳои III п.м. ва I–XII милодӣ гирифта шудааст.
<i>Ашкониён</i>	номи сулолае аст, ки дар Порт солҳои 250 то милод ва 224 милодӣ ҳукмронӣ кардааст.
<i>Аҳурон</i>	номи ноҳияи Шахринав дар қадим.
<i>Байнаннаҳрайн</i>	мамлақати байни ду рӯд, дарё.
<i>Бағ</i>	дар забони қадими ориёӣ Худо аст. Вожаҳои боги русӣ ва бег, бой, бағу аз ҳамин решаанд.
<i>Бағон</i>	худоён, бағонкат, вагонкат – ҳонаи худоёнро гӯянд.
<i>Бик</i>	номи шоҳи Нахшаб (Насаф) аст. Маънои бик–калон, бузург мебошад.
<i>Бостонишинос</i>	археолог.
<i>Бохтар</i>	номи яке аз вилоятҳои қадими ориёӣ–тоҷикон мебошад. Маънояш шимол аст. Номи шаҳри Балх аз вожаи Бохтар гирифта шудааст. Дар «Авесто» бо номи Бахдӣ зикр шуда, яке аз

	сарзаминҳои офаридаи Ахурамаздо мебошад. Ватани Зардушт аст.
<i>Бучабала</i>	бузургу боло.
<i>Вахи</i>	номи қадими рӯди Ому будааст. Рӯди Вахш ба-рои ориёӣҳо муқаддас ҳисобида мешудааст. Дар «Авесто» бо номи Ванахгуха Дойтиё зикр мешавад. Юнониҳо онро Окс номидаанд. Дар замони Кушонӣён фариштаи Охшо–Вахшо буд. Ҳоло Вахш яке аз шохобҳои рӯди Ому мебошад.
<i>Вашиگرد</i>	номи вилоят ва шаҳр дар Тоҷикзамини Шарқӣ (ҳоло Файзобод). Маънояш – замини васеъ. вешгард замини равшан.
<i>Ваҳуманаҳ</i>	фариштаи пиндори некӣ дар «Авесто».
<i>Вижагӣ</i>	дигаргунӣ, хусусият, махсусият.
<i>Виспарад</i>	номи китобе аз «Авесто».
<i>Геология</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш иборат мебошад: гео – замин, логия – илм, яъне илм дар бо-раи замин ва сохти он.
<i>Говмард</i>	саравлоди олами ҳайвонот ва рустанӣ дар ойи-ни маздаясно.
<i>Готҳо</i>	номи асари аввалин фиристодаи Худо – Зардушт аст, ки аз паёмҳои Худованд иборатанд.
<i>Гударз</i>	писари Гуштосп.
<i>Дабир</i>	котиб, мирзо, сафир.
<i>Дабирпат</i>	сарвари дастгоҳи ҳукумат.
<i>Дафтар</i>	китоб, идораи корӣ.
<i>Деҳқон</i>	давлатманд, заминдор (феодал). Решаи вожаи деҳқон аз калимаи дех аст.
<i>Диж</i>	диз – қалъа, кохи шохнишин дар шаҳр.
<i>Диндабира</i>	хатти авестойӣ, ки аз 44 ҳарф иборат аст.
<i>Динкард</i>	китоби мухтасаре дар бораи «Авесто» ва ойи-ни маздаясно мебошад. Қонуни қоидаҳои динӣ ва додситонӣ аст.

<i>Додситон</i>	прокурор, суд.
<i>Дудмон</i>	хонадон, авлод, сулола.
<i>Дугдуга</i>	модари пайгамбар – Зардушт.
<i>Забур</i>	китоби пайгамбари яхудиён – Довуд.
<i>Замиёд</i>	номи фариштаи Замин, вожаи зан аз решаи Замин аст.
<i>Занд</i>	тафсири «Авесто».
<i>Зансолорӣ</i>	модаршоҳӣ.
<i>Зобул</i>	яке аз вилоятҳои қадимтарини ориёнишин-тоҷикон мебошад. Зобул номи қадими Систон–Сакистон аст.
<i>Истравшан</i>	дар ибтидои асрҳои миёна яке аз вилоятҳои тоҷикнишин буд, ки номи асли Уструшана мебошад. Ҳоло як баҳши он бо шаҳрҳои Дизак, Зомин, Хавос ба Ҷумҳурии Ёзбекистон ва баҳши дигараш ба Лайлаки Ҷумҳурии Қирғизистон дохил аст.
<i>Ихшид</i>	маънояш сарбоз аст.
<i>Кандиз</i>	либоси пашмини савора, беостин, ки бо гирехбанд дар сина устувор мешавад. Кандизҳои шоҳӣ остини сарбаста доштанд.
<i>Капол</i>	ҷумҷума, косахонаи сар.
<i>Катиба</i>	навиштаҳои гуногунмазмуне, ки дар кӯҳҳо, харсангҳо, сангҳои болои қабрҳо, хишти деворҳо қанда шудаанд.
<i>Кашғар</i>	дар қадим яке аз ноҳияҳои ориёӣ ва пасон тоҷикон буд. Баъд туркон онро гирифтанд ва ҳоло уйгурҳо зиндагӣ доранд. Вожаи «Қошғар» ба забони қадими сақоҳутанӣ бағали кӯҳро ифода мекунад.
<i>Кидориён</i>	номи сулолаи подшоҳон аст.
<i>Қолбад</i>	қолаб, устухонҷусса.
<i>Қорез</i>	каналҳои зерзаминӣ.

<i>Кумед</i>	номи қабилаи ориёист, ки дар қадим дар во- дии Ҳисор то Рашт мезистанд ва ба чорво- дорӣ машғул буданд. Дар замони хучуми Искандари Мақдунӣ дар ноҳияи Душанбе ба лашкари мақдуниҳо борҳо шикаст дода- анд. Номи Кофарнихон шакли харобшудаи Кумедиён мебошад, маънояш кӯҳ аст, марду- мони кӯхистонӣ.
<i>Куркат</i>	шаҳри горҳо, курҳо, ғори уфукӣ, номи деҳаҳои Курговади Дарвоз ва Курёнтеи Ягноб аз ҳамин решаанд.
<i>Кушониён</i>	номи хонадон аст, ки аз исми саравлод – Кушон сарчашма мегирад.
<i>Лангар</i>	истгоҳ, бошишгоҳ, қароргоҳ.
<i>Мадчо</i>	манотике, ки замини миёначойро ифода мекунад.
<i>Маздаясно</i>	вожаи авестой аст. Калима аз ду бахш: маз- до ба маънои доно, яъне Худои доно, ҳама- дони ягона ва ясно бошад, ба маънои ситоиш омадааст. Вожаи маздаясно маънои ситоиши Худованди ягонаи ҳамадонро ифода мекунад.
<i>Маъбади оташ</i>	бинои махсусе аст, ки дар меҳроби он оташи муқаддас месӯзад. Оташ дар ойини Зардушт кибла, нишоне ба сӯйи Худованд аст. Оташ рамзи рӯшноӣ, нури Худованд, нури илоҳӣ, нури зиндагии худоофарида дар Замин мебошад.
<i>Ман</i>	ченаки вазн дар замони қадим, баробари 418 г.
<i>Мовароуннаҳр</i>	номи арабии Варорӯд, Варазрӯд аст. Маънояш замини байни ду рӯд – Ому ва Сирро гуфтаанд.
<i>Мубад</i>	муллои зардуштӣ.
<i>Муг</i>	диндори ойини маздаясно.
<i>Нахчирнат</i>	сардори пардиз, боғи шикоргоҳ. Шоҳон чойи махсус барои шикор доштанд ва он аз тара- фи ҳукумат назорат мешуд ва ҳеҷ кас ба ғайри шоҳ дар он шикор карданро ҳақ надошт.

<i>Об</i>	рӯди бузург дар Сибир.
<i>Озаргушинасп</i>	номи маъбади оташ дар Шизи Эрон.
<i>Озарфаранбаг</i>	номи оташи мубадон.
<i>Ориён вайч</i>	номи аввалин ватани Ориёҳо, маънояш ватани пахновар. Дар қадим ба Ориён вайч ҳавзаи миёнаи рӯди Ому ворид буд ва марказаш дар Кубодиён – маъбади рӯди Вахш шуморида мешуд.
<i>Отурвон, атарбон</i>	посбонон, нигоҳдорони оташи муқаддас
<i>Порс (Форс)</i>	номи вилоят дар Ориёи Ғарбӣ. Аз ин сарзамин ду сулолаи шоҳони ориёӣ-тоҷикӣ: Ҳахоманишиён ва Сосониён баромадаанд.
<i>Саблон</i>	кӯҳе буд, ки дар болои он Пайғамбар Зардушт даҳ сол тоату ибодат намуд ва паёмҳои Худовандро гирд овард.
<i>Сарандеб</i>	чазираи Сейлон аст.
<i>Синд</i>	холо Қандаҳор дар Афғонистон, Ҳинд.
<i>Соруш, Суруш</i>	фариштаи сари пули чинвод (сирот) аст.
<i>Сугд</i>	номи яке аз вилоятҳои қадими ориёӣ-тоҷикӣ мебошад. Дар қадим мафҳуми Сугд ҳамаи ноҳияҳои водии рӯдҳои Сир, Зарафшон ва Қашқадарёро ифода мекард. Дар ибтидои асрҳои миёна мафҳуми Сугд танҳо водии Зарафшон ва Қашқадарёро фаро мегирифт. Маънояш равшан, пок мебошад. Дар «Авесто» Гава Сугда ватани Говмард мебошад. Гӯё Худованд аввалин намояндаи ҳайвонҳо – Говмардро ин ҷо офаридааст.
<i>Таброт</i>	китоби мазҳабии оини Мусо.
<i>Тайсафун</i>	маркази давлати Сосониён, Ашкониён.
<i>Танбар</i>	устухондон, тобут.
<i>Тахористон</i>	ин ном дар асрҳои III–IV милод бар ивази Бохтар пайдо мешавад, зеро қабоили ҳамроҳи сулолаи кушонӣ (юҷихо) омада, худро тохар мегуфтанд. Номи тохарро забоншиносон

сарсафед маънидод кардаанд. Тахориҳо ка-
боили ориёӣ буданд ва Кушониён аз онҳо
баромадаанд.

Тоҷикзамин

истилоҳи нав буда, муаллиф онро дар ивази
Эронзамин нисбат ба мулкҳои гузаштаи тоҷик
пешниҳод кардааст, ки имрӯз дар Афғонистон,
Чин, Қирғизистон, Қазоқистон, Туркменистон
ва Ўзбекистон вориданд.

Тоҷикзамини Ғарбӣ – Эрони кунунӣ дар назар аст, зеро этнони-
ми тоҷик номи ҳамаи форсзабони дунё ме-
бошад, агарчи Хуросон, Систон таърихан ба
Ориёи Шарқӣ тааллуқ доранд, аммо ғайр аз
замони Сомониён, дар тӯли ҳазораҳои дигар
махсусан аз замони Ҳахоманишҳо то истилои
араб ба давлатҳои Ориёи Ғарбӣ ворид буданд.
Аз ҳамин сабаб, мо онҳоро ба Ориёи Ғарбӣ до-
хил намудем.

Тоҷикзамини Шарқӣ – забоншиносон забонҳои ориёиро (эрони-
ро) ба Шарқӣ ва Ғарбӣ ҷудо намудаанд. Ба
гурӯҳи забонҳои шарқӣ: бохтарӣ, хоразмӣ,
суғдӣ, паштуй ва сако-хутанӣ дохил мешаванд.
Азбаски баъзе фарқҳои фарҳангӣ дар тамадду-
ни моддии ориёӣҳо ва тоҷикони шарқӣ нисбат
ба ғарбӣ мушоҳида мешаванд, мо низ Ориён-
Тоҷикзаминро ба Шарқӣ ва Ғарбӣ тақсим на-
мудем. Ориёзамин, Тоҷикзамин, Эронзамин
мафҳуми этникӣ мебошад. Этноними тоҷик
ба ҳамаи форсзабонҳо, даризабонон, балучҳо,
курдҳо ва паштунҳо тааллуқ дорад.

Тур

номи тотемавии ҳамаи ориёӣҳои чорводор буд.
Тур – писари Фаридун.

Турон

номи ноҳияҳое, ки дар онҳо саҳронишино-
ни кӯчӣ – ориёӣ зиндагонӣ мекарданд. Тур аз
номи гови зоти тур гирифта шуда, маънояш
далер аст.

Фар

нишонаи зиндагӣ, рӯшноӣ дар ойини
маздаясно.

<i>Фарвардин</i>	моҳи аввали соли ориёӣ-тоҷикӣ, моҳи равшан.
<i>Фарвартик</i>	мақбара, мазор, дахма.
<i>Фаргона</i>	яке аз вилоятҳои қадими ориёнишин-тоҷикнишин аст. Номи вай дар «Авесто» ба шакли Паракана, яъне ноҳияи ғӯша, канора ёд мешавад. Дар адабиёти ҷиноии асрҳои III–II п.м. бо номи Даван ёд мешавад. Вожаи «даван» бо номи аспҳои даванди он алоқаманд мебошад. Дар арафаи истилои турку араб Фаргона шоҳигарии алоҳида буд. Маркази он Охшикат баъдан Ахсикаш номида шуда, шоҳи он унво-ни ихшидро дошт.
<i>Фарсанг</i>	масофаи чашмрас баробар ба 5760 м.
<i>Фулизот</i>	маъданҳо.
<i>Хваб</i>	сарвар.
<i>Ҳиён</i>	номи қabilaи ориёӣ, кӯчӣ.
<i>Хурд Авесто</i>	китоби мухтасар аз «Авесто».
<i>Хутан, Турфон</i>	номи вилоятҳои қадими ориёнишин, имрӯз Синсизяни Чин.
<i>Хушатр</i>	вилоят, сарвар.
<i>Хушатрпат</i>	сарвари вилоят, сатрап.
<i>Ҳазорпат</i>	дастаи бемаргон, сарвари дастаи бемаргон.
<i>Ҳаро</i>	номи кӯҳи муқаддас дар «Авесто», ҳоло кӯҳҳои Ҳинду Помир–Ҳимолой.
<i>Ҳафр</i>	ковишҳои бостоншиносӣ.
<i>Ҷирик</i>	дастаи фидоӣён, горди шоҳӣ.
<i>Чопар</i>	пайк, хабаррасон.
<i>Чопархона</i>	меҳмонхона, корвонсарой дар замони Ҳахоманишиҳо.
<i>Чоч</i>	номи яке аз вилоятҳои қадими ориёнишин-тоҷикон мебошад. Маънои он чандон равшан нест. Вақте ки арабҳо омаданд, онро забт намуданд, ба ҷойи Чоч – Шош гуфтанд.

	Дар асрҳои XIV–XV ба ҷойи Шош – Чоч номи шаҳри Тошканд пайдо мешавад.
<i>Шаҳристон</i>	шаҳр. Дар қадим шаҳри тоҷикон–эронӣ ба диҷ – ҷойи нишасти шоҳ, шаҳристон – ҷойи нишасти шаҳриён ва шаҳри беруна тақсим мешуд. Шаҳри беруна ё работ баҳши нави берун аз девори шаҳр пайдошударо мегуфтанд.
<i>Шиман</i>	номи қадими Ҳисор буда, маънояш баландӣ аст.
<i>Эллини</i>	тамаддуни омезишёфтаи ориёӣ бо юнониён.
<i>Этногенез</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду баҳш: этнос – халқ ва генез – пайдоиширо ифода мекунад. Яъне илм дар бораи пайдоиши халқҳо аст.
<i>Этнография</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду баҳш: этнос – халқ, графия – омӯхтан, навиштанро ифода мекунад. Этнография – мардумшиносӣ, илм дар бораи омӯзиши халқҳо мебошад.
<i>Ясно</i>	баҳши китоби «Авесто» аст.

МУНДАРИЧА

ПЕШГУФТОР	3
-----------------	---

Боби I. ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ (ЭРОНИ ҒАРБӢ) ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

§ 1. Ташкили давлати Сосониён.....	6
§ 2. Сиёсати берунии подшоҳони сосонӣ дар асрҳои III–IV (чангҳо бо румиён)	9
§ 3. Сиёсати берунии Сосониён дар асри V	13
§ 4. Ҷунбиши маздакиён	14

Боби II. ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ОХИРИН ПОДШОҲОНИ СОСОНИӢ

§ 5. Хусрави II маъруф ба Хусрави Парвиз.....	18
§ 6. Сохтори давлатӣ ва ҷомеаи Сосониён	19
§ 7–8. Динҳо	24
§ 9. Фарҳанг	29
§ 10–11. Шаҳрҳо, меъморӣ ва санъат дар замони Сосониён	32
§ 12. Фарқи давлатдорӣи Сосониён аз гузаштагонӣи худ. Аҳаммияти давлати Сосониён дар таърихи давлатдорӣи тоҷикон–эронӣн	39

Боби III. ТОЧИКОН-ЭРОНИЁНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ III–VIII

§ 13. Кушонӣни хурд дар асрҳои III–IV	42
§ 14. Хиёниён–Ҳайтолиён.....	44
§ 15. Пайдоиши Хиёниҳо–Ҳайтолиён. Наҷод ва ватани онҳо	47
§ 16–17. Шаҳрҳои марказии Тоҷикзамини Шарқӣ дар асрҳои IV–VIII	50
§ 18. Панҷакат намунаи шаҳрҳои асрҳои V–VIII.....	56
§ 19–20. Шаҳрҳо	59
§ 21. Деҳаҳо дар асрҳои IV–VIII.....	65
§ 22. Кӯшкҳо	68

Боби IV. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ИЧТИМОИИ ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ III–VIII

§ 23. Сохтори давлатӣ.....	72
§ 24. Намудҳои заминдорӣ	74
§ 25. Ҳунармандӣ ва Савдо	78
§ 26–27. Санъат.....	82
§ 28. Ҷангафзорҳо (аслиҳа).....	93
§ 29. Мактаб ва маориф. Забон ва адабиёт	95
§ 30. Динҳо дар Тоҷикзамини Шарқӣ.....	100
§ 31. Варзиш.....	104

Боби V. ЗУҲУРИ ИСЛОМ

§ 32–33. Густариши ислом	110
§ 34–35. Пазироии ислом ва асосҳои он	115
§ 36. Ҷангҳои истилогаронаи араб дар Тоҷикзамини Ғарбӣ	116
§ 37. Ҷангҳои охирин дар Тоҷикзамин–Эронзамини Ғарбӣ	120

Боби VI . ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 38. Ҳокимияти арабҳо.....	124
§ 39. Ташкили хилофати Аббосиён.....	127

Боби VII. ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ ТУРКУ АРАБ

§ 40. Истилои Тоҷикзамини Шарқӣ аз ҷониби туркон	130
§ 41. Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ дар арафай истилои араб. Хоразм дар арафай истило	133
§ 42. Тахористон дар арафай ҳучуми арабҳо	138
§ 43. Қобул дар замони истилои араб	143
§ 44–45. Суғд дар арафай истилои араб.....	146

Боби VIII. ҲУҶУМҲОИ ҒОРАТГАРОНАИ АРАБҲО БА ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

§ 46. Вазъи сиёсии минтақа дар арафай ҳучуми арабҳо	154
---	-----

§ 47. Мунтазамии забткориҳои арабҳо дар Варорӯд ва муборизаи тоҷикон барои истиқлолият.....	158
§ 48–49. Забти вилоятҳои Ҳирот, Заранҷ, Ғӯр, Зобул ва Кобул.....	161

Боби IX. ИСТИЛОИ АРАБ

§ 49–50. Давраи дуҷуми забткориҳои арабҳо дар Тоҷикзамини Шарқӣ.....	167
§ 51. Ҷангҳои озодихонаи тоҷикон дар Хуросон дар солҳои 717–722	169
§ 52. Шӯриши шохзодагони Суғд бо сарвари Ғӯрак дар солҳои 719–720	171
§ 53–54. Шӯриш бо сарвари Деваштич.....	175
§ 55. Бойгонии Деваштич ва аҳаммияти таърихии он.....	179
§ 56. Муборизаи тоҷикон дар солҳои 726–730 ба муқобили истилогарони араб	183
§ 57. Шӯришҳои солҳои 30-юм дар Тоҷикзамини Шарқӣ.....	187
§ 58. Муборизаи якҷояи тоҷику араб ба муқобили Умавиён....	190
§ 59–60. Муборизаи тоҷикон ба муқобили Аббосиён.....	194

Боби X. ТАНАЗЗУЛИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 61. Сабабҳои ғалабаи арабҳо дар Тоҷикзамин–Эронзамин...	201
§ 62. Ҳаракати ватанпарастии шуубихо	203
§ 63. Нуфузи аввалин сулолаи тоҷик (Бармакиён).....	205
§ 64–65. Этногенези тоҷикон-эронӣ	209
Санаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик–эронӣ дар ибтидои асрҳои миёна	219
Лугатномаи таърихӣ, чуғрофӣ	221

ЮСУФШОҲИ ЯЪҚУБШОҲ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

(Ибтидои асрҳои миёна)

Синфи 6-ум

Китоби дарсӣ барои
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррир

Мусаҳҳах

Мухаррири техникӣ

Тарроҳон

К. Сатторӣ

О. Бухориев

Н. Салоҳиддинзода

М. Ҷунайдозода

С. Раҳмонзода

Ба чоп 11.03.2022 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.

Чопи офсет. Андоза – 60x90 $\frac{1}{16}$, Ҷузъӣ чопӣ 14.5

Адади нашр 150 000 нусха.

Супориши №5/9/2022

Муассисаи нашриявӣ «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҚДММ “Лавх” чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ш. Душанбе, кӯчаи Раҳмон Набиев, 1.

Тел: +992 988 21 29 91